

ЗМІСТ:

Присвята	193
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сум- ний Великдень	194
В. ЛЕОНТОВИЧ: Естетизм М. Кочубинського	199
Л. СТАРИЦЬКА - ЧЕРНЯХІВ- СЬКА: Елементи творчости М. Кочубинського	204
МИХАЙЛО ЖУК: Погасле сві- тло	220
В. ВИННИЧЕНКО: Талісман ..	229
В. ТАРНОГРАДСЬКИЙ: Чужий я для білого світа (поезія) ..	256
О. ГРУШЕВСЬКИЙ: З життя українського панства 1830-их років	257
Л. СТАРИЦЬКА - ЧЕРНЯХІВ- СЬКА: Сльози поета (Казка для великих дітей)	263
О. ОЛЕСЬ: I. Тепер в маю, тепер весною. II. Хтось постукав в моє серце. III. Лебеді плавають	270
М. КОНОНЕНКО: Візник (опо- відання)	271
П. ЖИТЕЦЬКИЙ: З історії українського письменства ..	296
С. ЧЕРКАСЕНКО: Михайло Ко- чубинський	304
ГР. ЧУПРИНКА: Холод і жар: I. Заїла душу некуча туга. II. З юним серцем перемінним. III. Деся далеко біють удари ..	319
ІВ. СТЕШЕНКО: Українське письменство і читач	320
М. ВОРОНИЙ: Шумка (поезія) ..	339
О. АНДРІЙВА: I. Місяць сяє. II. Тяжко матусю мені	340
НАТ. РОМАНОВИЧ: Мандрів- ниця (повість, далі)	341
ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА: В душі бренять тихенькі сліви (поезія) ..	355
МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ: Мумія (оповідання)	356
М. ЄВШАН: Літературні замітки („Тіні забутих предків“)	364
С. ЧЕРКАСЕНКО: З україн- ського життя	368
Бібліографія	878
Нові книжки	383
Від редакції	384
Оголошення.	
Зміст V-ої к. ЛНВ.	

від адміністрації. просимо відновити пере-
на другий піврік, в противнім разі здержимо в
дальших книжок. Чеки долучуєть ся до сеї к

1913.

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXII.

КНИЖКА V.

ЗА МАЙ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ.

Original from

Друкарня І-ої KUNIVERSITY OF ILLINOIS AT. Київ.
Трьохсвятителів URBANA-CHAMPAIGN.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка
у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

ІЛЮСТРОВАННИЙ КАТАЛЬОГ

видань Видавничої Спілки, 1913, висилає на бажань за присланем
марки на 15 сот. (5 сот. на порто і 10 сот. на „Рідну Школу”).

Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Н О В И Н А.

Проф. **МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

том VIII—частина I. (Роки 1626—1638).

(Збірник істор. фільос. секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові т. XIV).

Ціна **5** корон.

Н О В И Н А.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.

ТІНЬ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ.

ОПОВІДАННЯ.

видання Українсько-руської Видавничої Спілки.

(ЗМІСТ: Тинь забутих предків. Сон. Лист. Подарунок на іменини. Хвала житю. Кош
не винні. Що записано в кишу життя).

Ціна 1 К. **80** сот.

Склад в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А. ЧЕРЕЗ КЛАДКУ

ПОВІСТЬ

ОДЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Видання Укр.-Руської Видавничої Спілки. Ціна **2** кор., **80** сот.

Н О В И Н А.

Др. **ІВАН ФРАНКО.**

ПАЩИННА І ЇЇ СКЛАСОВАНЄ

Ціна 1 кор. Видання Укр.-Руської Видавничої Спілки. Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN

Digitized by Google

Памяти
Михайла Коцюбинського

(род. 1864, ум. 1913 р. 12 квітня)

автора „Цвіта яблуні“, „Для загального добра“, „В путах шайтана“, „Intermezzo“ „Що записано в книгу життя“, „Тіни забутих предків“ і т. д.

невіджалованого співробітника
„Літ.-Наукового Вістника“ присвячує
сю книжку

Редакція.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Сумний Великдень.

Великдень свято радісне—навіть обов'язково. Навіть в церкві читають поучення Златоустого, наказуючи радіти і тішити ся великим днем у всяких обставинах і при всяких умовах. І одначе все таки трудно тішити ся, коли в домі лежить на столі близький і рідний мерлець. А такого мерця під нинішній Великдень має наша широка Україна в особі всім рідного і дорогого Михайла Михайловича Коцюбинського; веселий великодний передзвін згучатиме різким контрастом з сумними настроями українського громадянства. Урвало ся віщеє слово, спинилось горячеє серце. Відлетів геній краси...

А ще з особливим жалем і болем відчуваєть ся ся тяжка утрата в кругу близьких співробітників нашого журналу, серед котрих так довго і незмінно красувало ся імя небіжчика. Він був одним з найближше і найтісніше зв'язаних з сим журналом товаришів-другів: працювавши в перших роках своєї творчости в „Зорі“ і „Житю і Слові“, містив він свої писання в „Літературно-Науковім Вістнику“, коли його засновано на місце тих часописей, і в особливо тісну духову зв'язь з ним увійшов в останні роки, коли „Літературно-Науковий Вістник“ перейшов до Києва і тут оснував ся—тому мені як колишньому основателеви сього журналу і його редакторови в київський період і припадає тепер сумна честь кинуту першу грудку землі на труну небіжчика-товариша з почутем глибокого жалю—і глибокої вдячности за наш журнал.

Так, се на сих сторінках появили ся такі перли нашої белетристики як „На камені“, „Невідомий“, „Fata morgana“, „Intermezzo“, „Що записано в книгу життя“, „Тіни забутих предків“, і багато иньшого. Але сими незмірно цінними вкладами не обмежала ся зв'язь покійного з нашим журналом. Він дивив ся на себе як на члена нашої редакційної сім'ї, близько брав до серця потреби журналу, і я не пригадую собі випадку, щоб він ставив якісь вимоги, які б розходили ся з інтересами журнальної техніки. Коли йому трапляло ся з яких небудь причин віддати якусь значнійшу річ до иньшої часописи, він вважав потрібним ніби звиняти ся за таке відступлення від усвяченого літами свого звичаю виступати в Л.-Н.-Вістнику. Звичайно з кінцем року зголошував він по кілька річей—особливо в останні роки, коли мав лекші умови для своєї творчости, і се робило йому очевидну приємність—пописати ся невпинним рухом своєї творчости. І коли настав час

укладати програму останнього новорічного числа, на р. 1913, він і в своїй шпитальній келії дістав з своїх паперів недокінчене оповідання („На острові“), просячи умістити викінчену ним першу половину, як заокруглену цілість, в першій книжці, й обіцяв незадовго дописати докінченне. Було се в половині грудня с. ст., коли покійник почув був себе трохи краще і снував надії на одужання, виїзд, нову творчість. Не чув і він, і ми, що смерть уже стоїть над ним, вже наложила свою руку на його немічне тіло.

Здорове покійного розбите було вже від давнього часу і викликало сильну тривогу, але його духові сили, його творчі здібности захоплені були сею фізичною агонією серед повного розцвіту. Навіть сі довгі місяці лежання в клініці, що томили його примусовим безділєм, повні були внутрішньої творчої роботи, яка чекала тільки першого фізичного поліпшення, щоб перетворити в ряд художніх образів і закріпити на папері ті думки і вражіння, що тиснули ся йому до голови. В сій нудній і прикрій шпитальній обстанові, пролежуючи безсонні ночі і ловлячи рознервованим, настоженим слухом ті урвані, приглушені згуки, що доносили ся до його палати, сам стоючи — хоч і не вповні свідомо для себе, на порозі життя і смерті, він почував, як у його уяві складають ся різні риси і образи психології людського умирання, і під час моїх відвідин не раз ділив ся різними поміченнями, які особливо звертали його увагу на себе. Образ людини, що серед сонного шпиталю в тиші ночі бореть ся з своєю агонією, не маючи коло себе ніякої спочутливої душі, нікого взагалі крім смертельно втомленої, роздражаєної доглядачки, і допитуєть ся у неї що хвиля про годину — інстинктивно стараючи ся протягнути своє жите до перших проблесків пізнього зимового дня — робив в його передачі сильне вражінне. І відчувало ся, що в сїм ледво живім уже організмі, в котрім жите затримувало ся тільки горячою жадобою діяльності, творчости, праці — живе ще вся повнота творчої сили, вся могутність артистичної потенції, яку смерть безжалісно переривала в повнім розвою сили...

Справді, творчість останніх двох років у покійного підіймала ся до таких імпазантних верхів, що не лишала місця для гадок про якесь вичерпанне, і в сїм також особлива жалість і гострота сеї утрати, що великий артист олійшов від нас, далеко не завершивши всього того, що міг він сотворити і лишити по собі своєму громадянству.

Не вважаючи на такий предчасний кінець в досить молодім віку, за покійним зістала ся все таки досить довга, звиш двадцять-

ліття літературна робота, яка саме в останнім десятиліттю дійшла своєї висоти і внесла значну вкладку в скарбницю не тільки літератури, а взагалі культурної української еволюції. В момент самої творчості се значінне звичайно не оцінюється відповідно, і тільки з певної перспективи, з віддали часу стане ясным, яку блискучу сторінку в історії нашого артистичного життя (в широ- кім значінню слова) і культурного поступу записав покійний. Але основна нота, головна прикмета його творчості виступає настіль- ки виразно, що може бути вказана без вагання і в сій хвилі: се силь- но виражений естетизм, з дуже інтенсивною етичною закраскою.

Корінне письменської роботи покійного сидить в старих народ- ницьких течіях українського письменства 1860—1870-х рр., від них він виходить і з ними не розриває до кінця, заховуючи сей загальний гуманний, народницький напрям в усій своїй твор- чості, яка завдяки тому набирає незвичайно високої виховуючої вартости. Але сі суспільні, гуманні вартости перепускає він не- змінно через естетичну призму — в глибокій згоді із вдачею на- шого народа, у котрого поняття етичної й естетичної краси так тісно і нероздільно зливаються в однім поняттю „гарного“, що означає однаково і прикмети естетичні і вартости етичні. Есте- тичний момент доходить у покійного такої сили і значіння, як ні у кого досі з українських письменників: те що у попередніх пись- менників бувало тільки рамкою, аксесорією — гарний краєвид, гарне лице, мальовничі подробиці побуту, у покійного впер- ше виступило на перший плян, стало метою в собі, центром його творчості, його образів.

Жите, взагалі не надто ласкаве до покійного, на сім пункті було досить щедре: воно ставило його в різні умови і обставини, де він міг задовольти свою жадобу гарного, мальовничого, есте- тичного, і він з захватом використовував сю естетичну скарбницю життя, вишукуючи гарні риси, мальовничі положення з різних сфер людського життя і природи.

Але як людські вартости він перепускає крізь призму есте- тики, так і вартости естетичні одухотворює своїм гуманним етизмом; любування в самих бездушно гарних формах таке-ж чуже йому, як трактування людського життя як збірки етнографічних куріо- зів або житєвих анекдотів. Він наповняє сю естетичну, мальовни- чу форму драмою людського життя, трагедією вічно-людських пори- вань, патосом людського страждання. Серед барвистого образу природи чи екзотичного життя він кладе, часом кількома штриха- ми тільки, контури сеї людської трагедії і в них знаходить свій центр — вузол настрою, весь сей барвистий образ.

Але ся людська трагедія для нього не просто деталь, цінна як спосіб оживлення, надання настрою його естетичним вартостям — вона не перестає ніколи бути властивим центром всеї творчости.

Великий естет не гербує положеннями і умовами зовсім не естетичними, щоб видобути естетичні вартости з людської душі, з її конфліктів з об'єктивними обставинами життя. Ту ж манеру юбілера-мініатюриста, стиль великих артистів-різчиків італійського відродження він переносить в сферу темного, убогого селянського життя, людських злиднів, політичних злочинств і вибухів людського звірства, і в своїх майстерно вирізблених, артистично витончених образках, в високо естетичних формах він дає відчутти читачеві всю глибину людського страждання і весь жах сучасних аномалій життя.

Глибина проникання в темні сховки людського життя, в скриті ходи людської мисли у покійного була незвичайна. Ті несвідомі глибини людського існування, на котрих непомітно для самого чоловіка опирають ся свідоміші акти і прояви того життя взагалі, притягали особливу увагу покійного, і в їх аналізі він показував себе незвичайно сильним психологом.

З другого боку мені як історикови хочеть ся одмітити ту високу вартість, яку мають твори покійного, як історичні документи українського життя. При тій серйозности, з якою покійний письменник ставив ся до свого писательства і своїх тем, обробляючи їх на підставі матеріялу старанно зібраного, переважно ним самим особисто, на власні очі простудіюваного,—вони мають нерідко просто таки науковий інтерес, а те глибоке проникання письменника в психологію людської душі, про яке я тільки отсе говорив, надає його малюнками спеціальну вартість і зміст, якого не знайдемо в чисто документальнім матеріялі: своєю артистичною інтуїцією, кількома рисами він дає часом стільки для зрозуміння подій, настроїв, їх змін, скільки надають ніякі збірки актового, офіційного матеріялу, і хоч, розуміть ся, як всякий документ, і його помічення вимагатимуть від дослідника критичної перевірки, але для пізнання українського життя його часів вони дають дуже багато.

Що наприклад може зрівняти ся з його *Fata-morgan*'ою, коли йде мова про пізнання селянських настроїв, уповань, трагічних непорозумінь і розчаровань за останніх бурхливих часів? Се такий же незрівняний історичний документ, як його „Сміх“, „Невідомий“, „*Persona grata*“ для зрозуміння революційних настроїв міста, як „Тіни забутих предків“, „Що було записане в книгу життя“ для

зрозуміння темних, далеких переживань в глибинах глухого, не-порухеного життя села.

І ще одна сторона в життю і діяльності покійного, котрої я не можу поминути тут, не згадавши бодай кількома словами. Сей естет, улюбленець і горячий приклонник всього тонкого, гарного, немов призначений прикметами своєї вдачі на те, щоб шукати і брати від життя саме гарне, красиве і ступати по верхам, не заглиблюючи ся в прикрі і сумні його глибини,—він одначе менше всього був епікурейцем-гедоністом, який би цінив над усе приємні сторони життя. Перейнятий етичним світоглядом він і в своїм життю зіставав ся лицарем обовязку, і ні в чім може не дав такого сильного виразу сій своїй моральній індивідуальности, як у своїх відносинах до свого краю і народу. Так, се був патріот в кращім значінню сього слова, для котрого національний інтерес, потреби національного українського розвою і зросту культурного були провідною ниткою його діяльности, справжнім центром його життя. Се вимагало певних жертв з його сторони, певного самовідречення — часом досить тяжкого, але він на сїм пункті не був чоловіком компромісів і зносив терпеливо всі ті прикрі сторони, якими лягала на нього його роля українського письменника. Письменництво для нього було не просто задоволенням індивідуальних потреб, або питаннем особистої амбіції чи слави, а національною місією. Він служив ним національним інтересам свого народу — не тільки сим зрештою: служив, як редактор земських видань, котрому приходило ся мати діло з тисячами земських кореспондентів-селян, як голова одної з „Просвіт“, як інформатор в українських справах і горячий пропагандист української ідеї в усяких обставинах, в яких ставило його життя; але розуміть ся, його літературне, белетристичне діло було головною формою сього служення, перед якою блідніли всі иньші форми його національної роботи.

Приклонник культурних вартостей, перейнятий глибоким шіетизмом до дійсно культурного змісту людського життя, він свідомо служив сим своїм літературним ділом інтересам культурного подвигнення, культурного зросту України і українського народу, і в сїм напрямі його діло мало великий вплив і вагу. Він був дійсно одним з визначних будівничих нової України і з сього погляду являєть ся справжньою історичною постаттю, котрій належить ся признание і оцінка в історії нашого національного життя.

Великдень 1913 р.

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Естетизм М. М. Коцюбинського.

З тяжким боєм шануємо пам'ять дорогого небіщика! Вмер на варті, коло громадської праці і в значній мірі через неї. Хотів далі досліджувати жите Гуцулів, з якого дав такі гарні „Тіни забутих предків“, уявляв вже образи, малюнки і настрої, що вкладе в свої нові твори з того життя, і не міг не переступити наказу лікарів, які забороняли йому їхати в гори, бо холод і втома найдуше шкодили його хворому серцю. Його праця була йому дорожше за життя! Лікар, що наглядав за його здоров'ям багато років, казав нам, що приїхали вирядити небіщика в далеку дорогу, що як-би не нещаслива подорож до Карпатів, жив би ще може і скільки років...

Його діло, його праця панували над ним і завели його до могили... Земля стягла з України ще одну жертву, та яку безмірно тяжку і дорогу жертву! І жертву потрібну. В особі його трагично разом найкращого художника і щирого сталого громадянина. А по за тим і по над тим серце наше відчуває ще болючішу для себе втрату, втрату чогось чарівного та дорогого своїми чарами, що закрашало наше так бідне на красу життя. Бо се була виключно щаслива особливість покійного письменника вбачати загублену між брудом життя красу, втягати дрібні її промінні в себе і, зеднуючи їх в кришталевій душі своїй, творити блискучий образ краси.

Мусимо признати ся, що ми більше відчуваємо ніж розуміємо розмір нашої втрати, бо більше відчуваємо чари талану небіщика, ніж розуміємо весь зміст його. За життя Коцюбинський не діждав повного критичного огляду своєї праці. Хоч трапляли ся і цінні критичні розвідки, та вони обговорювали або окремі твори його, або окремі прикмети його творчости, та не було критичного огляду, який освітлював би все її значінне, показував би, що саме складає осередковий фокус її, що є загального в його творах, що найбільше захоплювало автора і виявляло основу його духа.

Нема в тім дивного. Повне розумінне творчости художника річ багато складніша, ніж здаєть ся, і остільки складніша, оскільки мова його образнійша, а психічні переживання, змальовані автором, витонченіші. А не лишь у нашій, а й у світовій літературі мало письменників, мова яких була-б у тій мірі перенята образами, а психологічний зміст їхніх творів так складний і витончений, як мова і зміст творів Коцюбинського.

Для цілковитого зрозуміння сучасниками ґрунтовної ідеї Коцюбинського була ще одна перешкода. Увага сучасників звернена майже виключно на соціальні питання, і освітлюють вони їх здебільшого на основі своїх соціальних та почасти моральних поглядів і уподобань. Безперечно ні соціальні, ні моральні питання не були чужі Коцюбинському, та вони не були виключним змістом його творів, а освітлюючи їх, як і все про щоб не писав, Коцюбинський спірався найбільше не на соціальних та моральних поглядах і уподобаннях, а на своєму почуттю краси. Скрізь, яким питанням життя особистого чи громадського не зацікавився-б він, які відносини людські не складала-б фабули його творів,— однаково оцінює він їх міркою краси. Се було особливістю нашого письменника і ґрунтовною рисою його настрою. Почуття краси панувало над ним, і через те людські почуття, вчинки і відношення оцінював він насамперед не з погляду моралі чи громадських потреб, а з погляду краси. Не значило се, щоб був він естетом в звичайному і не гарному значінню сього слова, або щоб був байдужим до моральної чи соціальної правди, але критерій соціальний і моральний цілком зливалися у ньому з його естетичними уподобаннями. Останні переважали над ними і надавали їм особливого змісту, коліру і сили.

Несправедливе, жорстоке, неморальне здавалося йому насамперед неестетичним, негарним, бридким і во ім'я краси світа, краси життя, краси людини, які уявлялися Коцюбинському у абстракції чарівно-гарними, складалися його присуд і погляд на кожне питання. Естетизм Коцюбинського був широкий як світ і розпросторювався на усі світові явища. Краси шукав він скрізь і вмів відчутти її не лише в природі, а і в людях і в міжлюдських відношеннях, бо у йому жив образ не лише чарівної природи, а і чарівної та гарної людини, гарної не тільки фізично а й морально.

Ся естетична мірка, правда, могла часом зводити автора, бо інколи гріх виглядає гарним, і в таких випадках симпатія Коцюбинського могла похитнутися на його бік; та естетизм нашого письменника був морально здоровий, моральний гріх в великій більшості відражає його як негарний, і тому незгода між естетичним та моральним критеріями трапляється у його хіба дуже зрідка. За те естетичні вимоги, зливаючись з моральними, надавали їм більшої сили і примусовості, яких самі вони не в силі були-б досягти. І хоч присуд Коцюбинського закрашений естетизмом, саме через ту закрусу, не міг бути так суворим і гнівним, як присуд мораліста чи політика, за те був безстороннішим й заразом

хоч м'якший, впливав душе і більше силував корити ся своїм вимогам, бо бридке і негарне душе відражає людей, ніж неморальне чи несправедливе. З той-ж властивости Коцюбинського,—з повсякчасної палкої потреби краси, впливають ще й інші риси його творчости. Звичайно вважаєть ся, що гірші типи, гірші настрої людські легше вимальовують ся, легше дають ся до виконання; і для великої більшости письменників се дійсно так. Та що до творчости Коцюбинського, помічаємо як раз протилежне. Властиво він обминав малювати негативні типи і настрої, але ті, які проте трапляють ся в його, здебільшого слабше оброблені од позитивних образків. Як у людині, що дійсно розумієть ся на красі, в Коцюбинському надзвичайно розвинене почутте міри, риса, якої, на жаль, так бракує сучасним письменникам особливо символістичного напрямку. Мимо того, що в його так багато лірики, яка найбільше спокушає до прибільшень, тонке розумінне краси цілком врятувало од їх Коцюбинського в його позитивних образках, і ті нечисленні випадки, в яких можна помітити недодержаність почуття міри, усі трапили ся в його негативних малюнках.

Другим наслідком властивої Коцюбинському жадоби краси є те, що в творах своїх він більше малює настрої, а не типи; і з розвитком свого талану він де далі, менше звертає уваги на витворенне типів, а вимальовує настрої все пильнійше, детальнійше і яскравійше. Коли у людському житю взагалі так мало гарного, то вже людей цілком гарних, гарних в кожний мент їх житя, чи й є? Жадна людина не є тою самою стало і завжди. В інших випадках здіймаєть ся вона понад свій рівень, в інших занепадає нище його. Письменник, що шукає краси, мусів, жалуючи людський образ, своє почутте і витворений ним у читачів настрій, зупиняти ся серед злиднів людської натури на перших моментах, обминаючи малювати своїх героїв в цілости.

Коли-ж на шляху своєї творчости стрівав Коцюбинський бруд і злість житя, яких не можна було обминути, як не можна обминути каміння, що засипає гірські дороги, тоді викликав він на порятунок в уяві своїй ідеал і молив ся йому своєю незрівняною лірикою. Там, де бракувало краси в людях, в подіях, у цілому окруженню, він розкривав скарби своєї дорогої душі і з неї лило ся на нас таке блискуче і чарівне сляво, така розкіш краси, другий зразок якої не легко назвати. Згадайте *Intermezzo* тай багато иншого.

На тому ж ґрунті виростає замилованне Коцюбинського в малюнках природи і те почутте самотности, яке так яскраво змалював він у окремому віршу в прозі, і яке проте відчуваєть ся

чи не в усіх його творах останніх років. — Не міг небіжчик не бачити різниці між красою свого ідеалу людини і вдачою кожної поодинокі людини, то й не міг не бути самотнім.

Так виключний розвиток почуття краси, що поклав, як бачили ми, ознаку на усій його творчості, є надзвичайно дивним явищем в наші часи і свідчить про дуже сильну індивідуальність письменника.

Його, як і наше жите, відбувалося в країні смутку і бездолля, серед диму, пороху, жорстокости і ненависти, серед загального знівечення, байдужости і усякого бруду. Отже треба було особливої сили натури, щоб серед того страшного, позбавленого краси, оточення захвати і розвинути щасливий дарунок природи — своє почуття краси! Для Коцюбинського се було ознакою і появою його сили та індивідуальности, для нас великим щастем, бо в творах його відроджувала ся перед нами серед спустошення і руїни чарівна краса, здіймаючи почуття радощів, надії та віри. Думаю, за те найбільше і кохаємо ми так незабутнього письменника нашого, що, воскрешаючи образ краси, він надихав нас надією в можливість існування її в життю.

Вкінці почуваю потребу висловити глибоку пошану пам'яті Коцюбинського-громадянина. Не можу змалювати тут вповні громадське обличчя його. Хочу лиш нагадати одну велику, а не голосну, жертву, яку на протязі цілого свідомого життя свого віддавав небіжчик рідному краю з такою чарівною сумірністю, якою визначається тільки глибоке розуміння своїх обов'язків і з такою непохитністю, яку витворює лиш глибоке, сильне та сталі громадське почуття.

В світі є дві могутні спокуси: слава та гроші, що звертають людей з правого шляху. Скількох людей, навіть меншого від небіжчика талану, спокусили вони відкинути ся праці на рідній ниві, піти у найми до чужих людей, скількох робітників позбули ся ми через те, що не мали змоги ні так оплатити їхню працю, ні так розголосити їхню славу, як наші сусіди. Та для людей меншого талану спокуси ці не так гострі, бо різниця можливого становища не так велика, для людей заможних жертва легша, принаймні вона не загрожує хоч тягарем бідности. Але Коцюбинський мав все, щоб в кожній більшій літературі його відразу признали видатним письменником і розголосили славу його по світу. А в нас йому довело ся довгі роки писати, поки наше громадянство розсмакувало його остільки, щоб признали його талан.

Документальні листи російських редакцій свідчать, що нераз

звертали ся вони до Коцюбинського з пропозиціями дуже високих, нечуваних в нас, гонорарів за те, щоб він друкував твори свої по російськи вперед, або хоч заразом, як і по українськи, а Михайло Михайлович працював двадцять років на рідній ниві дурно і лише останніх років спромогло ся громадянство наше оплачувати працю його в чотири - п'ять раз дешевше, ніж набивали ся чужинці.

Економічний стан Михайла Михайловича був зовсім недобрий, на руках у його була велика сім'я, він мусів день-у-день працювати по десять годин над земською працею за невелику плату, яка забезпечувала лиш сутужне та небагате жите, а відбирала і сили і час від любої праці. Померши, покинув він сімю незабезпеченою, але всі згадані пропозиції, не вагаючись, одхиляв кожен раз рішучо. Не тільки не припускав він можливости відібрати в рідного письменства і частину праці та слави своєї, а й самі ті заклики вражали його естетичне і моральне почуття.

Мусимо з глибокою вдячністю та пошаною признати великі заслуги Михайла Михайловича, а свої перед ним провини та обовязки, і заразом мусимо сказати, що в таких тільки людях, в їх посвяченню і є сила українського народу і нашої національної справи! Тільки вони своїм посвяченням та саможертвою виносять і виносять на верх культурного життя наш нарід!

Бо хоч тепер вже і видко виразно, що хвиля історії сама здійсмає з безодні український нарід, що соціяльні закони самі забезпечують його національне існування, що, які б не були з нас робітники, добрі, чи може й лукаві, наша національна культура і наша національна індивідуальність однаково збережуть ся та існуватимуть, так повинні-ж ми розуміти, що не кожде існування рівноцінне, і близько брати до серця те, як ми існуватимем! Повинні ми покласти всі сили наші на те, щоб не був наш нарід „безплідною смоковницею“, а вніс у всевітню скарбницю стільки скарбів, скільки має змоги видати багата вдача його!

Кожен нарід в свій час розбудить ся і в свій час вмре. Немає вічних народів, як немає вічних людей. Та не однаково, яку спадщину і яку згадку лишать вони людскости, чи таку як Обри, від яких залишило ся саме імя, чи таку, як Елїни, що од їхньої спадщини походять усі науки і мистецтва сучасної людскости!

І коли закони історії без нас вирішають, чи житиме нарід наш, ми нашою працею тільки і вирішимо, як він житиме, які будуть пам'ять і спадщина його! І на терези, на яких вони важитимуть ся, Михайло Михайлович кинув все жите своє і весь дорогоцінний скарб свого духа!

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА.

Елементи творчости М. Коцюбинського.

I.

Говорити про творчість Коцюбинського, — малювати красу моря, і через те я хочу намітити тільки дві крайні точки: висоту неба і блакїтну долину моря, щоб дати розумінне того буйного розмаху, тої безмежної висоти таланту, який слав ся як море, грав як море, співав як море, і навіки замовк.

Найяскравїші ознаки творчости Коцюбинського: краса форми, краса змісту, — висока гуманність почуття і глибокий аналіз людської душі.

Про щоб не писав Коцюбинський, чи то про мертву природу, чи про той або инший психїчний стан людини, — він малює малюнок. Образи вживає він рїдше, слова його — талановиті мазки. Все те, про що він пише, він бачить перед своїми очима, і як маляр, бажаючи нам дати на шматку полотна форму рельєфу, глибиню долини, яскравість проміння сонця, теплоту вогню — досягає сього сполученнем тїни та ясних блїків, — так і Коцюбинський оживляє природу двома-трома фразами, бо в сих фразах концентруєть ся правдивість, типїчність малюнку і навіяна серцем поета теплота.

Малюнки його мають ще свою власну особливість: кожний з них будить відповідний настрїй, бо житева правда з одного боку і тонке почуттє, непомїтне для других, а для поетового ока розлите у всїй природї, надають описам Коцюбинського надзвичайну красу й владу над нашим почуттєм. „Не знаю, чи то з усіма так дієть ся, чи то лиш зі мною, — говорить в одному з своїх оповідань Коцюбинський, — але згуки піснї, що торкали ся мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали менї з дивною яскравїстю цілі образи. Я перелїтав на крилах піснї в далеко минуле, я жив у минулому, я бачив, чув з трїпотїннєм сердечним, відчував смуток, радїсть та всї перїпетїї тих почувань“.

Художник переживає не тільки почуттє, не тільки свою творчу думку, але і кожне слово. Слово — згук, розумінне, викликає в ньому і образі відоме почуттє, і сам він вкладає в своє слово і фарби й чуття своєї душі.

Я наведу кілька уривків з творів Коцюбинського, щоб зіллюструвати мої слова. Манесенький малюнок весняного ранку.

„Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки,

підняли до гори голови і слухали як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на травиці гралось весняне сонце". Малюнок такий легкий і прозорий, як легкі і прозорі абриси весняного дня. В сих кількох рядках зібране все найтипичніше для визначеної хвилини: вишневе дерево, справді, виглядом своїм нагадує букет білих квіток. З усіх згуків весняного дня автор визначив найтипичніші згуки, згуки гудіння бджіл, а останніми двома фразами: „крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на травиці гралось весняне сонце“, він домалював весь малюнок і дав нам вражіння весняного дня. Те одинокє слово „гралось весняне сонце“ — дало найяскравіший блік, а разом з тим і викликало в душі радісне почуттє. Чи можна було вжити його до літнього, до осіннього, до зімового дня? Ніколи.

Автор каже нам: „сонце гралось на травиці“. З чого склав ся сей образ? З того, що світ сонця лив ся потоком крізь гілки дерева, на якому ще не було листя, а тільки білі снігові купки квіток; круглясті тіни від тих квіток і гілок дерева замалювались на соняшному тлі і, швидко перебігаючи і тріпочучи від подиху вітру, справляли вражіннє якоїсь веселої іграшки.

Уживши-ж слово „гралось“ — автор надав всьому малюнку ще й відомє почуттє... і читаючи сі три рядки ми не тільки бачимо яскравий малюнок весняного дня, ми відчуваємо той настрій безжурної, дитячої радости, який викликав в серці людини ясний, весняний день.

Так оживає натура під пером Коцюбинського.

Або ось малюнок осінньої ночі.

„Густа мряка чорним запиналом еднала з небом спалену сонцем полонину. У долині на виднокрузі сіріло щось широкою смугою і роспливалось у пільмі.—То був Дунай“. Вже перша фраза сього уступу викликає в нашій уяві суворий важкий образ безпросвітньої осінньої ночі. Автор намічає тільки три риси: в горі небо, в долині — спалена сонцем полонина і на край небі сива смуга річки. І сі три риси дають нам вражіннє безмежного простору, страшеної безодні між небом і землею і почуттє суворой пустки. Автор примушує нас дивитись з такої вижини, з якої зникають всі подробиці ландшафту. Коли-б він замалював на своїм малюнку бодай хоч єдину ще рису — якісь села, дерева, вітряки, малюнок втеряв би одразу свою величність, зменшила ся б висота і глибина, і втерялось-би почуттє безлюдной пустки і холодного суму осінньої ночі.

Взагалі Коцюбинський, як і всі великі художники, володіє

тайною однією двома рисами викликати перед очима читача цілий малюнок. „Коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими“. „Море поблискує злою блакиттю, водяний пил бе його білим крилом“.

Ся яскравість мальовання природи Коцюбинським виникає ще більше, коли ми порівнаємо картини одного й того самого малюнку тільки в різні часи. Ось наприклад, літня й зимова ніч.

„Була чудова майова ніч. На вулиці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продер ся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло, тихо лилось з гори, зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяєві.. по сріблястій землі лягли чорні тіни... Тихо... і земля, і вода, і повітря — все поснуло“...

І ось зимова ніч теж місячна.

„Місяц вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури різкі. Дерев, будинки, тіни — такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло гостре, колюче, немов замерзло“.

В обох малюнках приймають участь ті-ж самі елементи: контури землі, дерев, тіни і місячне сяйво; і такими спільними ознаками автор викликає різне художнє вражіннє, і ми, не дивлячись навіть на землю, відчуваємо відразу теплу мрійність літньої місячної ночі і холод ясної зимової ночі.

Порівняємо хоч те, як малює місячне сяйво автор. У першому малюнку він каже: „Те біле трохи блакитне світло тихо лилось згори і зачарована земля неначе купалась в фантастичнім сяєві“, в другому: „Блакитне світло гостре, колюче, неначе замерзло“. Які типічні риси. Звичайно присутність пари в теплом літньому повітрі надає сяйву місяця якийсь білуватий одтінок, в ясну-ж зимову ніч повітря не насичене парою не змягчає місячного сяйва і через те воно видаєть ся авторови таким блакитним, гострим, колючим. До того-ж темна площа землі ніби вбірає в себе те сяйво і не одбиваючи його від себе притьмарює його силу, блискуча-ж снігова скатертина ще одбиває від себе місячне сяйво, і через той рефлекс воно видаєть ся ще більш інтенсивно блакитним. Се різке сполученнє гострого світу, не розвіяного в чистому повітрі, не притьмареного хвилями теплого туману і надає контурам ту різкість і твердість, такі характерні для місячної зимової ночі.

Коцюбинський, як ми вже згадали, не тільки надзвичайно яскраво малює природу, він надає їй духовне жите і людське

почуттє, і робить він се просто і тихо без голосних слів... просто здійсмає нитку з веретена натури, пропускає крізь своє серце і дає нам тонке мережево фарб, почуття та думок.

Кожний малюнок Коцюбинського—настрій..

„Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бузьки і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи“. Які думи? Читач відчуває, що сі думи, се той „Солодкий сум“, який тихим жалем обплітає серце, коли сонце схиляеть ся на захід.

Або ось малюнок весни.

„Вітер розбива собі груди і стогне, на річці скригоче крига, сїрий весняний присмерк весь у тривозі“. Ви відчуваєте настрої сього моменту. Чи хоче Коцюбинський ознайомити нас з психічним станом своїх героїв — він не вживає багато слів, не пояснює многоглагольно думок, почуттів, — дає малюнок, вигляд людини і той малюнок вводить нас безпосередно в настрої людини, — ми не розуміємо його розумом, а просто відчуваємо його самі, як відчуваємо переживання людини, стоячи перед картиною першорядного маляра. Беру навманя зо два приклади.

„Олександра хрюпнула на землю. З глибокої рани ринула кров та закрашала білий сніг. Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи, як у пропасниці, дивилась на труп Олександри. Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчю застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу“.

„А він все стояв на одному місці, та уважно витирив полою свити закрівавлену сокиру.“

„Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, і кидала його серед хати, то метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежою. Чорне обличчє Олександри збіліло; з-під високих веселкою брів світились гострі, чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ноздрі довгого, тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли“.

Характерна ознака творчости Коцюбинського—малюнок. Талановиті люде взагалі мають натуру більш тонку, більш чуйну до вражіння, ніждругі люде. Талант ніколи не зосередчуєть ся тільки в єдиній здатности, і побіч з головною здатністю ідуть і другі, як притоки, джерела до річки.

В Шевченкови, наприклад, ми завжди відчуваємо поета-маляра. „Червоною гадюкою несе Альта вісти“, або „не спало ся, — а ніч як море“. Поет в якому переважували-б музичні вражіння утво-

рив би образ з зловістних згуків річки, з зловістної тиші ночі і т. д. У Коцюбинського те-ж переважає вражіння ока. Наведемо кілька прикладів. „Слова вилітали з грудей як хижі птахи“. „Досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі“. „Оповідання Тетянино, як хвилі од вкинутого в воду каміння, все ширшими й ширшими кругами розходилося по селі“. Раиса таяла, — „разом з весняними водами спливало її здорове“. Настя героїня оповідання „На віру“, — „слухає, що говорять другі, і осміхається счима та кутиками вуст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і мов крильцями розмає тугу“. „Думи її літали, як білі голуби на сонці“.

„Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі“.

„Море поблискує злою блакитю, водяний пил бе його білим крилом. Здаєть ся, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і бють ся завзято грудьми, піднявши в гору білі широкі крила“.

І кожен образ Коцюбинського та-ж сама стисла яскрава, картина.

Але форма творів Коцюбинського впливає на нас не тільки красою малюнка, а й музичністю його мови.

Нічо не переймає нас так безпосередно відомим почуттем як музика. Людські почуття охоложують ся й пригасають; найтяжчі найпекучійші почуття з часом бліднуть, блякнуть і, нарешті, в душі лишаєть ся не почутте, а тільки спогад про почутте. Музика-ж має могутчу здатність будити наше почутте знову з його першою силою. Маючи на увазі сю силу музики ми розуміємо, яке велике а навіть незміряне значіння має музичність мови для повноти художнього вражіння.

Мова людська, так само як і музика, має і тембр, і темп, і ті або інші інтервали і відомий мажорний або мінорний лад. Художня проза так само як і поезія впливає на почуття людини своєю гармонією; вона як і поезія має свій музичний ритм, тільки ритм той не забито в тісні рямці, ритм прози вільний і різнозвучний як вітер. Кожне слово має свій тембр і свою вишину згуку, таке або инче сполучення сих згуків надає мові той або инший музичний лад і викликає в нас відповідний настрій.

Мова Коцюбинського надзвичайно музична. Фраза його — ясна, співуча, ритмічна. Ясність її залежить від того, що фраза Коцюбинського коротка. Вона коротка, але не уривчаста й не суха, коротка саме на стільки, щоб гаразд переказати думку авто-

ра. Коцюбинський не розсипає слів, він нанизує їх одно по одному як дороге перлове намисто на срібні нитки. Період Коцюбинського рідко коли складається з трьох—чотирьох речень, а найчастійше обмежується одним двома. Само по собі кожне речення надзвичайно музичне і має легку каденцію.

В залежності від змісту, Коцюбинський надає своїй мові мінорний, або мажорний тон, і ся музика мови, минаючи самий зміст, одним згуком своїм несе нам той або інший настрій.

Візьмемо наприклад ліричний уривок малюнку осені, перейнятий наскрізь сумом і нудьгою.

„Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочать ся в горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісти нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається ся сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеть ся. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть змішані з землею брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутять ся тут над головою, висять хмарами, котять ся туманом і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим.“

Який характерний темп і тон сеї мови, де кожне речення, немов пригасає, де згук підіймається і немов знесилений розпливається ся в пів тоні, як найтонше *pianissimo* роялю.

„Пливе у сірі безвісти нудьга, пливе безнадія і тихо хлипає сум“. Переставити в сьому уступі хоч єдине слово і гармонія зруйнована, наприклад: Нудьга пливе у сірі безвісти, безнадія пливе і сум хлипає стиха“. — Нема музики, нема і вражіння почуття. Ми перенесли наголоси і втерлася мінорна музичність мови.

Або далі:

„Тмяно в халупці. Підять морок маненькі вікна; хмурять ся вохкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З сим безконечним рухом, з сим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі, упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба... Немов так і треба“.

Закінчивши весь уступ словами: „Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба“, автор робить павзу і знов, як далека луна, згучить тихе: „Немов так і треба“. Сі згуки вчувають ся як тихий музичний *refrain*.

В сій короткій згадці я не можу спинятись детально над сим питанням, скажу тільки коротко,—мова Коцюбинського надзви-

ЛНВістник 1913, кн. V.

чайно музична; вона леть ся так легко так плавно, як води прозорого срібного джерела.

З тисячі письменників Коцюбинського можна пізнати відразу, пізнати по трьох — чотирьох фразах, — бо Коцюбинський має свій власний оригінальний стиль, який характеризує його і його вдачу і його національність.

Письменник розставляє слова в своїх реченнях, немов при-слухаючись до якогось внутрішнього ритму. Не той звязок слів, не той ритм турбує його: він мусить відповідати якійсь таємній музиці — музиці його душі. Стиль — се музика мови, а музика зеркала почуття. Мабуть через те і склало ся відоме французьке при-слівце — *le style c'est l'homme*. У Коцюбинського єсть свій власний глибоко оригінальний стиль, який надає його мові мягкий, співочий, злегка сумний тон. Кожна фраза немов пригасає на кінці, в ній нема різкої визначенности; вони лють ся одна по одній, легко, плавно і лишають в душі вражіння тихої сумної мелодії. Візьмемо наприклад кілька уривків.

„Немов сподіваєть ся, що побачив його очі, великі, чорні, горячі, які їй снять ся“.

„Там, на піску, над морем зацвіла тепер її любима квітка, — гірський кронос. Зорі висять над землею, місяць над морем“.

„Рій згадок тихо бренів у хаті під веселий клекіт самоваря і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії“. „Хай буде тиша і невпинний щемлячий біль одинокого серця. Хай воно сходить кровю“. „Жовте, каламутне світло потиху лине до гори. Згадки життя займають ся як іскри і гаснуть, попеліють як іскри“. „Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливаєть зя... вечірній морок лягає на серце“. „День довгий, безконечний, трівожний“ і т. д.

„Стежки зміяють ся глибоко в житі; їх око не бачить, ловить „нога“. „Тихо пливе блакитними річками льон“.

„Жайворонки бють дзьобами в золото сонця. Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля“.

„П'ятеро діток голодних чомусь не забрала горячка“ і т. д. Скрізь той самий мягкий, співочий тон, крізь сі згуки бренить почутте тихого суму, якоїсь примиренности з життям і відчуваєть ся в них сама вдача небіжчика лагідна, глибока й сумна.

Летєть ся співоча мова Коцюбинського, а тон її нагадує нам задумливу стиха журливу українську пісню і надає стилю автора широнаціональний український характер.

II.

На що-ж ужив всю красу і силу свого таланту Коцюбинський?

В одному з найкращих своїх оповідань в своєму *Intermezzo* Коцюбинський описує, як він, знеможений од муки життя, вирвався в тишу села, щоб хоч перепочити на хвилину від тяжких вражінь, які знесли його серце. Але й тут думка не дає йому спокою. Звертаєть ся автор до себе. „Не віриш в безлюдде?

„Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхилять ся двері... трошки, з легким скрипінням і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люде. . всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання, або кривававу жорстокість звіря. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили. . Що-ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витікла кров в маленьку дірку від салдацької кульки, а се ви., сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гоїдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний, солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете як кривава мара. Проходьте! Я утомив ся.

„А люде йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя, або своєї смерти.

З усієї сили намагаєть ся автор забути людське горе, потопити серце в тиші золотих нив—і не має сили над своїм серцем.

„Ми таки стрілись на ниві—і мовчки стояли хвилину—я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здав ся, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились як тіні над коноплями... пранцюватих дітей в суміш з голодними псами... Все, на що дивив ся й чого наче не бачив. Він був для мене наче палічка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

„Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

„Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав і щось тремтіло в мені.

„Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю? Вже натягли ся ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Людське горе — ось лейтмотів твочости Коцюбинського. Скрізь знаходить він його; знаходить і там, де його не добачило-б око людське крізь шкаралупу життя.

Єсть горе і горе. Єсть горе шляхетне, котрому кожен спочуває і єсть горе, котрому не спочуває майже ніхто. Молода дівчина в оповіданню „Пе-коптьор“ Гашица покохала дебелого хлопця Йона і цілком віддала ся йому. Її потягло до Йона фізіологічне жите організму, але ми цілком спочуваємо Гашиці, ми жалуємо її; жалує і автор сю бідну дитину, жертву свого почуття.

Стара панна Раїса, героїня оповідання „Лялечка“, теж покохала гладкого попа. Як і Гашицу потягло її фізіологічне жите організму, як і Гашица наділяє вона свого героя всіми чеснотами, що утворила її палка фантазія. Се не простий, гладкий піп, байдужий до всього, крім обіду й горілки, се палкий проповідник, який повстає до боротьби з горем і злом життя.

Але в житю—коханне старої панни викликає завжди сміх і роздратованність. Як сміє вона кохати? Вона погана й стара... Коцюбинський добуває всю теплоту свого серця для сеї самотної бідної душі, він відчуває весь жаль життя занедбаного створіння і надає всьому епізоду такий чулий, теплий тон.

„Раїса впала на канапу в своїй світличці. Вона лежала там тихо, пригноблена, ростоптана і розуміла лише одно, що вона одинока. Одиноке, самотне, занедбане всіма серце сходило кровю у тихій сосновій домовині. На дворі вив пес. Уперто, жалібно тягла ся нота скарги в темряві. Оттак вона могла б вити, коли-б мала силу. Та на що вити? Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ся пільма не змінить ся у вічню. Як жива квітка поміж картками книжки вона не хоче чути того чікання дзигарів, виття собаки. Не треба всіх тих звуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невпинний, шемлячий біль одинокого, безнадійного серця. Хай воно сходить кровю“...

„Навкруги її пустка німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібно їй... На що-ж ти, Боже, вклав в нього вогонь, коли той вогонь лиш в поїл обертає її серце? Ти сам бачиш, як вона страждає. Візьми її до себе, дай їй ща-

стя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці. До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складас своє одиноке серце і всю силу його кохання“.

Страждання землевласника, в якого одбірають землю,—се-ж сміх. І ще він сміє страждати? Та й справді хіба може бути тут хоч крихта страждання,—ідеальних мотивів?

Але й в цьому епізоді Коцюбинський добуває людську ноту. Аркадій Петрович, герой оповідання „Коні не винні“,—схвильований перспективою розставання з своєю батьківщиною, яку мають забрати йому селяне, виходить в поле. „Од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблював ся він в поле, тим виразніше підіймав ся од землі голос, м'який, зрадливий і—сперечав ся. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зріс ся як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить в собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї—все згодували, все зростили отсі лани“.

Так уміє Коцюбинський знаходити скрізь бодай іскру людського почуття.

Страшне оповідання „Сміх“. Підбурена чорносотенною пропагандою мізерія великого міста разом з селянами, що понаходили з сел, кидаєть ся бити інтелігенцію. Бють не буржуазію, бють кращу поступову інтелігенцію: лікарів, адвокатів, бють бідних студентів і навіть тих сільських учителів, які жите своє понесли на користь тому-ж таки народови.

Страшні малюнки людського звірства.

„Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже пять літ учителюю в тому селі... А тепер втікла звідти, бо мене хотіли побити. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишило ся, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусови, сад вирубали, книжки синів подерли...

„Людей бють на вулицях... а Варвара смієть ся. Злорадий, дикий регіт.

— „Ха-ха! Бють... І нехай бють... Ха-ха-ха! Бо годі панувати... Ха-ха-ха! Слава-ж тобі, Господи, дочекали ся люде...

„Вона аж перехрестила ся.

Смієть ся Варвара, аж лице налилось їй кровю. Але звірячий, дикий регіт, замість обурення, викликає в серці глибокий жаль. Автор веде нас в те стійло, де точить ся жите Варвари, він ма-

лює нам її скотяче обличчє, брудне і грубе оточення її житя, і ми розуміємо, що з сих помий, з сього бруду могла вирости тільки ненависть до тих, що заступили їй світ сонця. Одні забрали в неї з тіла силу, здорове, другі забрали з її душі ясність думки, чистоту почуття і вона ненавидить сю інтелігенцію, як ненавидить капіталіста робітник. І пан Валеріян зрозумів все... Зрозумів, що хоч і викладав він так яскраво про „протилежність інтересів“, хоч слова і вилітали в нього з грудей „як хижі птахи, сміло і влучно“, але був він мідю дзвенящою і кімвалом бряцаючим“, бо по-за програмами і плятформами, що так тішили його високо-культурну душу, він не бачив живої людини, і її змарнованого житя.

Сей дикий сміх, ся страшна фігура Варвари, потвори людини, робить ся грізним символом помсти житю. Жите утворило сю страшну потвору, воно заплодило її в своїх гнилих багновищах і викохало без сонця, без неба, в смердючій рідині, і страшний, сїрий, безокий, але тисячерукий спрут заворушив ся на дні, підняв з болота свої сїрі щупальці і подав ся на берег...

„І застогнав вітер тїкаючи з міста...

„А!.. а!.. а!..

І в стогоні того вітру, що наляканий людським звіроцтвом тїкає з міста, чуєть ся стогін віків людської неправди і дісгармонії людського житя.

Скрізь і у всьому знаходить Коцюбинський іскру страждання людського, скрізь розуміє він людину, а розуміючи, прощає їй. Одначе не можна уявляти собі домінуючий настрій його якимсь безпринципним добродушієм,—Коцюбинський, як і товариш Кирило, „знає, що треба зробити“, і добуває, коли треба, справедливий гнів. Двом тільки героям своїм не дав прощення Коцюбинський „бандитови“ Івану і „Товаришу Марії“.

Перекотилась грізна хвиля і настала часова тиша.

Коцюбинський дає нам паралельно два малюнки: тепер—товариша Кирила, а потім Невідомого, і бандита Івана, та товариша Марію“. Кирило приїхав для справи і чекає листа. Товариш Кирило, притомлений і змучений в свої 23 роки, віддав своє жите громадській справі,—для нього не світило сонце,—але, чекаючи наказу, він опинив ся поки-що на волі;—місяць, весняний дощ, сонце, зелений гай, і нарешті, хороша молода дівчина—він, наче, в перший раз побачив їх. Хороше, молоде жите захопило теплою хвилею товариша Кирила; забули ся мітінги, плятформи, накази, слушні обовязки — замануло ся хвилинки безжурного молодого щастя.

І автор розуміє „право одного житя, що не повторить ся

більше“, він розуміє право людини „і собі щось лишати“. Але не вважаючи на сі справедливі, математичні розмірковування Кирила, честна молода душа підіймаєть ся в ньому і кидає: „Зрадник“. Змагались два „я“ в людині.

„Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгамонне „я“. „Я“, що так ясно горіло у ньому... палило в полумі все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотіло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

„Їх помирила втома.

Утому розуміє автор,— але міщанського скотячого „благодушія“, насолоди болотом роспусти „коли навкруги“... сього Коцюбинський ні вибачити, ні зрозуміти не може. „Товариш Марія“ і „бандіта Іван“, що „гремів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любий“... Кирило бояв ся їхати до них, інстинктивно бояв ся тих палких розмов, гарячого діла, які одірвуть його від короткої хвилини солодкого одпочину; всім серцем силкував ся затримати її, як хоче затримати солодкий сон людина, в думці якої вже прокинулось виразно: вставати час.

А нарешті таки поїхав.

І побачив таке міщанство душі, таке скотяче жите, що одразу порвав ся з мертвої точки. Йокширські свині, качки, капуста, пероги, і—духовне жите: по обіді Іван — „Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збірив вею погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовинне життя — і в тому чулась зла радість“.

А ввечері вони з жінкою насолоджувались читанням розпустних романів.

І Кирило опамятав ся. Витяг листа.

„Знайшов, нарешті, що мусить робити“.

Тим, що насичують душу гнилою розпустою, тим, що можуть знаходити виправданне своїй мізерній душі в загальній апатії, тим, що можуть тішитись ситим спокоем і міщанським „благодушієм“, — „коли навкруги“... — Коцюбинський прощення не дає.

В самих перших оповіданнях Коцюбинського визначаєть ся вже його високо гуманне відношення до людей і розумінне людської душі, але найвищого ступня доходить воно в оповіданнях *Fata morgana* і *Intermezzo* і в оповіданню „Що записано в книгу життя“.

Тільки любов може давати таку силу, такий пекучий вогонь.

Всі найкращі ознаки творчости Коцюбинського— чулий як найкраща музика стиль його, краса форми, живі образи, глибина

думки, і головне—гаряча любов до людини одбилися в них як в фокусі і зробили їх найкращими творами української літератури.

Андрія вбито на сходці і Маланка ледве жива допхалась до своєї халупки.

„Впала у п'їтьмі на лаву і на колїна спустила знесилені руки. Цїлий день була на ногах, цїлий день вбїрала в себе муки та кров і стїльки людей поховала у серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж занїміло. Нема у ньому нї страху більше, анї жалю, вона вся дивно порожня, зайва на свїті і не потрібна. Добре, що хоч свїтла нема, бо її очі не змогли-б більше нічого вмїстити. Вона нічого не хоче. Аби тїльки поночі було, як зараз і тихо.

„Все од неї тїкає, все одвернулось. Був у неї Андрій — цїлий вік гризла ся з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрїю про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втїкла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і сє тепер кров...

„Маланці більше нічого не треба. Аби тїльки поночі було і вїчно нїмувала ся пуста як в домовинї.

„Дивно. Прожила життє, а воно раптом впало у прїрву. Хоч би слїд залишило, хоч би згадку яку. Все запяв морок“.

До такого житя чорного як морок, житя без радощів і без згадок веде нас Коцюбинський. Андрій, Маланка, Гафїйка... вони-ж бажають так не багато... Праці на сахарні, манесенького ковалочка землі своєї власної, біля якої Маланка ходитиме як мати біля дитини... А Гафїйка бажає хоч краплину молодого щастя... І нічого,—з усїх мрїй—один морок чорний, як непрозора нїч... Коцюбинський веде нас до житя тих людей, спотворених злиднями й горем, які вже не мають і мрїй, які не можуть вже й почувати нї жалощів, нї любови, нї суму, нї жалю, а відчувають лише задрощі, лютість і хижий гнів. Гудзь, ся страшна потвора, знає одно: різати й палити, він ладен все спалити, знищити все і вся.

І автор зумів так освітити страшного Гудзя, що потвора ся не викликає в нас нї жаху нї огиди, а глибокий жаль до людини, яку жите так покалічило, що душа його вже не може почувати нічого, крім хижої злости.

Веде нас Колюбинський до того житя, де голод та злидні примушують сина одвезти живу матір у лїс, аби вмерла швидче, аби не довело ся ховати її. „На що вона? Кому потрібна? Жите виїло силу із неї і як лущинне з картоплї кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинути“.

„Тїло часом прохало. З тої горсточки шкури й кісток з присохло-

го живота, порожніх грудей добувалось фантастичне, непере-
можне бажання і заглушало розум.

„Мо-лач-ка!“

І од самої думки про можливість такого бажання—невістку
нападав сміх...

Кожне слово сього оповідання таке просте й спокійне, наче
таврує серце... Омивали бабу, готували до живої смерти так спо-
кійно, наче-б то була сама звичайна річ.

А коли привіз син матір до лісу, коли поклав її на сніг, ко-
ли склав їй руки, як у мерця, засвітив свічку і застромив між
пальці, — і заплакала свічка в неї на грудях і закапав горячими
краплями віск на sklepleni руки.

„Піднялось щось гірке і каламутне, яке не мало слів. Хотів
розказати ціле життя, всі свої кривди отут, серед тиши, де де-
рева стояли як свічі у церкві, на тих твердих руках, що скоро
перед Богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив..

— Простіть мене мамо“.

А бідна матір ще потішає сина: „Гріха не буде... у гаю
чисто і біло... дерева як свічі у церкві. Засну й прокинусь, тай
скажу: „Матінко Божа, не суди сина, суди нужду людську“.

Тепла любов, глибокий жаль до людей і тихий сум—вітають
над кожним твором Коцюбинського.

Ще одна риса творчости М. М., про яку ми вже згадували
вгорі,—аналіз душі людської. У Коцюбинського немає штучних, на-
думаних тем; для своєї думки він не натягає силоміць тканини
життя, а навпаки крізь біжучі форми життя він прозирає ідею, яка
керує ним і через те твори його набувають ту силу вражіння,
яку дає тільки житева правда.

В короткій нашій згадці ми не можемо спинитись детально
над сим питанням, ми хочемо дати зараз тільки загальне вражінне
творчости Коцюбинського.

І перебігаючи оком всі образи утворені ним, бачимо над всім
образ сієї зсохлої, пожовклої від горя й нужди баби, що стоїть
перед Божою матір'ю зі зжогленими до смерти руками і тихо бла-
гає: „Матінко Божа, не суди сина, суди нужду людську“.

Творчість Коцюбинського, чиста як сонце, і як сонце палка.
Зміст його творів свідчить про високу душу поета-громадянина,
сила його творчости — про першорядний талант. В самий роз-
пал оргії літературної Коцюбинський тримав ся на висоті і лишав
ся завжди Богом натхненим проповідником правди і любови. Як
дзвін з високої дзвіниці лунав він серед гомону вулиці і нага-
дував людям про величне, одвічне, святе. Його творчість—зра-

зок того, що таке література, чим вона повинна бути, і чим вона впливає на нас. Своім словом Коцюбинський сів золото сонця, яке заховав в своїм серці, — золото ідеала,—і слово його будило, і будить волю, і віру, і почуття. Жаден науковий трактат про поділ землі не вплине так на людину як „Фата-Моргана“ Коцюбинського та, „Що записано в книгу життя“.

Його твори не забудуться ніколи: вони несуть в світ ласку Божу: любов, милосердя і жаль до всіх.

Така творчість вибирає всю силу серця: воно цвіте, щоб умерти і умірає, щоб вічно цвісти.

В сій слові, що стало надгробним словом, не можу відділити людини, істоти живої ще в нашій уяві, від творчості її.

Кожен пам'ятає тихий, лагідний образ Михайла Михайловича, такого ласкавого, такого чулого до всіх.

Не треба було знайомитись з ним близько, досить було прочитати його твори, щоб зрозуміти його душу.

Смерть виявила нову рису його вдачі.

Ми прибули до Чернигова і подались до господи М. М. Там в церкві було те страшне, а тут ще покоївся скрізь теплий слід щойно перерваного життя. На трюмо—венетійські скляні вазочки для квіток. Се та рука, що так любила красу, привезла їх з далекого краю...

Велика морська зоря і перламутрові мушлі на столі, — вони ж нагадували, мабуть, про красу того синього, так палко уханого моря.

Ліжко... білий столик біля нього, спеціально замовлений небіжчиком стіл... і... забутий на нім клопот паперу... А крізь відчинені вікна, — дух весняного повітря, дерева білі, залиті цвітом, блакить неба і золото сонця.

Шановна дружина небіжчика оповідала про останні дні і хвилини його життя, оповідала крізь сльози.

Так радо зустрічав весну, появу кожної нової рослини; казав приносити собі квітки, листя, вишневі цвіти. А потім не хотів вже дивитись. Сказав: годі, — се вже не для мене.

Все прикликав до себе дітей, учив їх, розясняв їм все, наказував бути чесними громадянами, незрадливими синами свого народу... так аж до останнього дня.

Прості слова, змішані з сльозами хвилюють душу.

Висока мужність, майже, минула в наші часи! Вже почував подих смерті, і все дбав про гармонію в людському життю, вітав його останнім вітаннем.

Нестотно та аґава, що лишила ся нам останнім образом, утвореним Коцюбинським.

„Сизі листя вянуть а квітка на високому пні витає сонце море, і скелі, та далекі вохкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених перед часно на смерть“.

Смерть пожалувала співця краси і не наклала на нього свого страшного тавра. Він лежав у дубовій труні спокійний, застиглий, мов вилитий з жовтого воску.

Небуло похорону: церква дзвеніла радісними весняними піснями.

Христос воскресє із мертвих!

І той радісний спів, і ті радісні слова своїм страшним контрастом ще більш підкреслювали велике, безпорадне горе.

Одкрити труну несли на руках.

День був блискучий, весняний. Зеленіли навколо легким пухом дерева і крізь прозорий зелений дим чорніли скрізь жилаві гілки. Глибоке небо синіло. А сонце... „гралось“... Воно сипало і лило золото на холодне обличчє того, хто так жадібно пив його силу, хто сзав ся до нього: „Сонце! Я тобі вдячний. Ти сієш в мою душу золотий засів. Ти дороге для мене. Я лю тебе сонце, твій теплий, сцілющий напій. Дивись же на мене сонце“.

І воно дивилось. Гріло і пекло високе чоло і склеплені на віки очі в останній раз.

Ave vita mortuus te salutat.

Прибули до останньої оселі.

Хороше місце вічного спочинку Михайла Михайловича. З високої гори видко широку далину; зелена долина, засіяна золотом сонця стелить ся до край-неба, а на край-небі темна і густа смуга лісу і річка, наче срібна нитка.

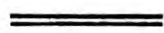
Чорна глибока яма вже чекала; захиталась труна і посунулась в темну глибіню. Мрії, надії, почутя, образи і думки, всі творчі сили, вся любов до життя,—все пішло з нею до вічної тиші.

Білі гуси зняли ся в зеленій долині срібними платочками і витяглись блискучим ключом.

Застукали грудки землі... Спочатку дрібно й виразно, а далі загуркали глухо важкі глиби. Почулись ридання і тихий дитячий плач.

Ось вже не видко й труни... хапливо закидають яму. Кінець красі, кінець сонцю, кінець казці життя.

А земля все гуркала й гуркала важко і глухо... та дзвеніли в повітрі дзвінкі як кришталь голоси: „Вічная память, вічная память, вічная память“.

МИХАЙЛО ЖУК.

Погасле світло.

Незабутньої пам'яті М. М. Коцюбинського.

*З глибокою пошаною Вірі Устиновні
Коцюбинській, дружині покійного, — присвячую.*

Я маю його портрет... Михайло Михайлович сидить проти мене на підвищенню і розповідає свої пляни, своє вражіння від прочитаних книжок. Яскраве сонце залило садок, що видний йому у вікно, воно хвилями рефлексів проривається до хати, і я стежу, ловлю зміни і шукаю душі Михайла Михайловича, що пробивається у виразі лица. Він змучений роботою у статистичному бюро, він не може уже швидко ходити, бо щось йому так іноді гостро коле у груди, але се ще людина з повним темпом життя. Високе чоло, то хмарить ся, то прояснюється, спливає до лінії брів, там його здержують гострі краї і зразу у глибін дві темні кринички його очей; у темноті грають дві зірки од сонця і поволі плывуть у напрямі бічної стіни, вбирають у себе вигляд розвішаних там шкідів і малюнків. Серед розмови він перериває і вставляє своє спостереження про якусь з моїх робіт, а там знову повертає на розпочату тему.

От він змовк, бо я зарисовую уста; спочатку вони ще хвилюються ся, мов течія води, а потім стихли; посунув ся трохи лівий куточок і поклала ся смужка од крила носа до того куточка. Ся смужка, наче замкнула його, і виразно каже, що він самотний. Бо се тільки уста еднають його у розмові з людьми, а тепер очі і чоло урочисто святкують своє свято самотности. Вони не пропустять од себе випадкового слова, вони роблять свою роботу таємно од усього світу... А уста... От собі телеграфічна машинка, що вистукує надані телеграми, що може переплутати часом і зміст. Але, коли він їх затулив, коли вони, на жаль, не переказують мені течію його думки, то вони достроюють ся до виразу цілого лица. Вони стисло облягли, як міцно підперезаний пояс до роботи облягає поставу чоловіка, і бережуть собою його самотність.

І так тягнули ся у мене ті незабутні дні, коли я малював портрет дорогої кожному Українцеві людини.

Я не маю тут на увазі вичерпати усі сторони духової організації нашого художника слова, я тільки хочу подати те, що ві-

домо мені з його життя, у стрічах моїх з ним,—се будуть вражіння мої особисті з запису того, що одержав мій мозок. Вони може принесуть тільки сторінку до тої праці, яку покладе історик нашої літератури на зрозумінне так передчасно погаслої для нас творчости.

Минали дні, здорове М. М. розхитувало ся чим раз то більше, але полудневе сонце знову доповнювало енергію, засмалювало у брунатний колір його обличчя на те, щоб по повороті до Чернигова зісти бездушними цифрами статистики. Як мікроби обсідали його ті цифри і як мікроби робили своє підпольне діло що дня по пять годин на протязі довгих літ. Але от йому не треба уже ходити на обовязкову роботу, він забезпечений хлібом щоденним, йому дали субсидію на увесь час, і він тепер тільки художник.. Яка золота мрія! Цілий день твій. Можеш викликати, як чарівник, перед собою усі твої спостереження над житем, можеш їх розганяти, ломити і знову творити. І він з запалом молоді людини біжить ловити вражіння. Йому такий великий світ, так багато до всього діла: і острів, кинений серед Адріатики, Гуцульщина з її окремим світом, і люде з їх психологічними таємницями... Дух захоплює! І такі коротенькі години тої людської доби і так багато треба витратити часу на органічні потреби свого тіла. Але то нічого. Написана перша повість з гуцульського життя, він поспішає туди за новим матеріалом, і... вже зовсім слабкий повертає до Чернигова. „Багаті записи маю... Усе у голові готове... Сядь, та пиши. Так отже заслаб. Хоч, правда, і зливи там були у горах — навіть одежа не висихала“ — так розповідав М. М. Останній раз він був у моїй хаті 20 вересня. — „Сьогодні почувваю себе краще і от вибрав ся до вас, побачити ваші малюнки. Покажіть, покажіть, що ви зробили“ — привітавшись, почав Михайло Михайлович. Я порядкую, прибіраю безлад, що так робить ся мені помітним у присутности другої людини, а він пильно стежить за кожним моїм рухом, щоб я часом якоесь непомітно для нього не сховав якого рисунку. — „А ото що?“—питаєть ся він.. — „Та се дурниця, так собі, шкїц маленький“. Він прохає дістати той самий шкїц і серіозно придивляеть ся. Очі його помічають усе. Так мені знайомі і рідні ті очі художника, що вбирають у себе кожну деталь життя. „А моя память, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицах, і мій дивний настрій... воно здасть ся тобі... колись... як матеріал“. — Так в словах малюнку свого

„Цвіт яблуні“ каже М. М. про художника. Я одкриваю йому центр роботи своїх літніх вакацій, великий малюнок-акварель „Біле і чорне“. Закінчено тільки правий і лівий бік акварелі, а сама середина ще не зроблена і я пояснюю її словами. Він слухає і дивиться ся, дивиться ся не аби як, а відчуваєш, що ціла його душа тут, що він переживає усе і звязує у своїй уяві недокінчене з укінченням. — „Мене дратує ся чорна квітка, от тут, з правого боку...“ різко кидає М. М. Мене наче уколів хто. Не його увага або незгода з комбінацією фарб, а іменно його різкий, трохи грубий тон у голосі. Він миттю помічає се і поспішає викреслити грубе місце. — „Я може помиляю ся, з мене поганий критик і краще, коли ви мене не будете слухать“. Тут так само, як і у „Цвіті яблуні“, він відчуває якийсь дісонанс і з теплотою люблячого людського серця додає: „Моя любя донечко, чи ти не гніваєш ся на мене!“ Тільки всеж він не може заспокоїти ся з тією квіткою і тягом повертає до неї. Щось таке вкрало ся, чого він не може звязати і воно його турбує до болю. Він відчуває, що художник, як оператор, не повинен бояти ся нічого. І він не боїть ся різко позначити почуття батька-художника, у якого помірає дитина. Тільки верх бере людина і після болючої операції він м'яко додає останні слова. М'яккість, та пейзажова ніжність, що перлинами розсипана по його творчості, се його людяна прикмета; гострість, мов яскраве світло полудневого сонця, — се його прикмета, як художника. Замовляючи в мене вінету на свою останню книжку „Тіни забутих предків“, він пише так само м'яко, щоб не вразити другої людини: „Очевидячки, я вас не вяжу темою вінети, але мені здаєть ся, що вінета може бути звязана не тільки з даною книжкою, але взагалі з характером автора, або й з нічим не звязана. Чи так?“ Характерне останнє слово, зм'ягчаючий півтон. Бо коли вже рисунок був зроблений і М. М. повернув ся з клініки до Чернигова, то, розмовляючи з ним, я довідав ся, що йому страшенно хотіло ся мати на окладинці мої квітки. — „Я так люблю ваші рисунки з квіток, вашу стилізацію рослин“ — казав М. М. І знову на мене війнула м'яка людина, яка примусила себе у листі замовкнути, щоб нічим не звязувати чужої творчості.

Він так любив сонце, золоту мрію соняшного дня, що я відчуваю за обовязок поділити ся з громадянством випискою з одного з листів до мене. Лист сей писаний з другої подорожі на Капрі 2 (15) VII. 1910 року. „...Особливо сонце, багате, щедре і ласкаве, не пекуче, як у нас, дуже добре впливає на моє здорове. Якось так весь організм пересякаєть ся ароматом моря, квіток, так пе-

реповнив ся красою, що забуваєш, що ти людина, доволі нечисте створінне і сам собі здаєш ся запашною рослиною. Весь час душа співає, достроюєть ся до загальної гармонії. Тільки тут розумієш вираз *dolce far niente*, бо справді спочинок віде не буває таким солодким. Не знаю, може на мене Капрі так впливає, але кращого чогось для спочину уявити собі не можу, хоч уже пробував різних країв.

День свій поділяю між морем і землею. Ранки—над морем, по обіді — на морі, а як ні, то блукаю по диких місцях серед скель, цвітучого дроку, золотого як сонце, міртів у весільнім убранню, серед гіркого духу полиню. Тут по цілих днях можна бути в абсолютній самоті, серед природи“. Сила у сих кількох словах, у маленькому писаному шматочку „Хвали Життю“. Дуже гірке воно се житє, але коли у йому є сонце, є людське страждання, то варто самому страждати і жити. „Муки, як руки, на струни поклада“ — згадував М. М. з вірша Олесья на смерть М. В. Лисенка. — „Гарне місце, влучно сказано“... казав він.

Усе негармонійне вражало покійного до того, що він з огидою доторкував ся до його. Чи то була писана річ, чи то який вчинок людини, чи малюнок, чи одяг, — усе підлягало контролі і про все він висловлював, не криючись, свою думку просто у очи.

Широкі горизонти приваблювали його душу, бо крім любові для нього літератури, його глибоко торкало ся і діяльне громадське житє і загально-світові болі, а головне занепад свого рідного краю. В одному листі він пише: „Ось вона — наша некультурність! Але ми самі винні — слабо ми робимо українську культуру — і бючи себе в груди, я не раз кажу: мій гріх, мій великий гріх“. Звичайно, що його тут був найменший гріх. Бо коли повстала у Чернигові „Просвіта“, і повстала вона за допомогою покійного, то діяльність голови її — М. М. Коцюбинського була чи не найбільшою за увесь час, поки він господарював у ній. Найважніші ініціативи були з його боку, чорна робота також виконувалась ним старанно, як і другими членами, дорогий час покладав ся на дороге діло. А разом з тим він уже був слабий і заробляв службою і уділяв час, щоб написати повість чи оповідання. Ні одна нова книжка з всесвітньої літератури не пройшла так, щоб не прочитав її М. М. І кожне таке читання було не побіжне, а з старанною оцінкою для себе кожного автора. Того вже не беру, що й найменча дрібничка в українському письменстві цікавила його, як власна дитина. Писання молодих авторів він сам нераз одсилав до редакції і заохочував писати далі. Можна тут поду-

мати, що я збираюся подати тільки плюсові сторони покійного. Але не так давно Мих. Мих. мені казав: „Немає людини без тіневої сторони... Тільки та й різниця поміж людьми, що певна частина їх має щось таке, що переважає звичайний зміст і забуваєш про їхню тінь, а знов більша частина, крім тіни, нічого не має“.

Природа починає оживати... Дихає весняним теплом сонце, побільшуються пташачі голоси. Зсунула ся з красуні зимова ковдра і лежить земля і розцвітає під палкими поглядами сонця.

І я йду до того, хто так любить жите і землю і її весняний чад кохання. Мене до хати пускає сестра покійного і вже по виразу її лица я бачу, що не добре Михайлови Михайловичу. Вона розуміє мій погляд і одразу каже: „Уже дві ночі, як не спав... їсть погано... і стогне, не перестає стогнати“... У хаті стрічаюсь з дружиною покійного, з донькою Оксаною... Усі вони ходять навшпиньках, пошепки розмовляють... А там, з тої хати, де за столом, здоровий працював М. М., чути заглушений дверима стогін. У кріслі, якимось зовсім зсунувшись, сидить старенька мати покійного. Сива голова її якимось покірливо похилилась до долу. Вона тільки тінь, і мовчить як тінь, і чекає, коли настане час повного здоров'я її Мусі, дорогого сина. Давно вже її сліпі очі втратили любов дитину, вона сліпа і не бачить, ані його обличчя, ані рухів... вона тільки чує його голос, знає, що він турбується про неї. Мати розпитує кожного, чи дуже змарнів її син, вона прохає лікаря порадити, щоб йому таке зісти. І чує од Михайла Михайловича:— „Не питайте ви, мамо, лікаря, а краще мене спитайте—що я можу їсти... Я їсти хочу, але все мені шкодить“... І стара тихенько повертає, і помацки йде у свою хату з бодом, з тугою, з уразою до лихої долі. Я тихенько сідаю на канапу і мовчу. Незнаю скільки минає часу, коли ж мене просить до себе слабкий. Він дуже змарнів і не перестає потиху стогнати. Простягнув до мене знесилену руку і прохає сісти.— „Розповідайте щось про себе, а я помовчу, бо мені важко балакати“, — каже він до мене. Але якимось я не можу одразу взяти ся до розмови: мене так пригнічує його вигляд, що я спершу кажу якісь мало значучі фрази.— „Читали ви „Дзвін“?—питає Мих. Мих. Я кажу, що не встиг ще перечитати, а тільки переглянув де-які статті. — „А я от прочитав Винниченкового „Олафа“...—і він простягнув руку по книжку, що лежала побіч. Очі йому блиснули живою іскрою і схвильований художник прокинувся, щоб сказати своє вражіння — „Невдатно написане, не вдало ся! Він не знає сього житя, а з тих матерія-

лів, що напишуть знайомі у листі не можна віддати характеру і нервів даного типу“.

Потім він трохи заспокоївся, знову підняв книжку, що було поклав біля себе, і глянув на початок другої річи.— „А все ж він письменник... От я прочитав сих кілька рядків і маю таке вражінне, що се простий ситець по 8 к. за аршин. А у Винниченка сукно і сукно не аби яке; хоч я його і не буду носити, бо воно мені не до смаку, але воно доброго виробу“.

Після сього він безсило випустив книжку і змовк. Видно, що йому важко говорити, але він не може, бо йому важне те, що приносить рідне мистецтво. Тільки півтора тижня лишила йому смерть до життя, але не змогла вона одбити у його анї крапилини того живого, чим живе здорова людина. Він до останніх днів не йняв віри у трагічну розв'язку і через те не встиг навіть підписати духовниці.

Ще в четвер, 11 квітня, коли він запрохав до себе Ілю Людвиговича Шрага, щоб побалакати з приводу духовниці, він казав:— „Ви се складіть і будьте ласкаві прийти до мене через чотири дні. Я тепер маю приймати нові ліки... А коли я вживаю що нове, то почуваю себе погано... і тепер так буде: я передбачаю. Через чотири дні я одужаю і тоді вже добре обміркуємо усе“... На пропозицію Ілі Людвиговича зробити се негайно—він рішуче зрікся і знову повторив, що через чотири дні, т. є на другий день свят, він зможе підписати духовницю. І знову, трохи ранійше, були ми, я і д. Шраг, у М. М.. Він жалувався нам:— „Наобридло мені лежати так... не звик я до такого істновання. Таку силу ліків мушу вживати, що цілого дня мало“.

— А що ви тепер вживаєте?—питає Іля Людвигович—і як воно вам допомагає?

Він каже, що вживає морфій, який стишує болі, але що потім погана реакція.— „То чому вам не приймати морфію, коли він все ж вам стишує біль“?—настоює І. Л.— „Ні, ні,—заперечує М. М.— морфій така річ, що до його легко призвичаїться і стати морфіністом... се так само, як і тютюн“.

Він боїть ся стати морфіністом, бо вірить у своє істнованне.

Не раз він казав своєму чернігівському лікарєви, доктору Утевському: „Я знаю, що ви песимістично дивитесь на жите, а я його люблю, люблю цілою душею... Смерти я не бою ся, бо се неминуча для людини річ... Але я готовий страждати во ім'я життя,

ЛНВістник 1913, кн. V.

15

коли ви маєте надію, і без ліків буду перетерплювати болі. Коли ж ви іншої думки, тоді дайте мені морфію, щоб не страждати во імя смерти“.

Був розкішний день 12-го квітня. Білі, мов лебедині пера, плавали хмари у блакиті. Сонце світило і гріло молоде листе на деревах, на траві; сонце викликало пахощі з перших квіток кульбаби і напоєне ним повітре, з вохкою прохолодою землі, вливалося цілющим бальзамом у груди.

Я сидів у садку і читав. Раптом мене пробудив голос старшого сина М. М., який спеціально приїхав по мене, щоб зараз же я зібрався до них. Мене завсїгда турбувало якесь сумне почуття, коли хто з родини М. М. у мене.

Я тягом очікував чогось страшного, чогось, що принесе мені чорну звістку.

— Як татко?—було моїм першим питанням.

— Нічого... Дуже погано було йому цілу ніч... А тепер там доктор, та Ілля Людвигович, треба вас, щоб підписати духовницю.

Коли я приїхав з Юрком Коцюбинським до них, то вже не було нікого.—Ілля Л. і лікар поїхали до дому. Знову у хаті той самий неспокій, тільки М. М. стогне більше, як звичайно. У голосі я вчуваю, що страшенний біль схопив його залізною рукою. Потім знову тихо і якась розмова. „Мабуть пройшло“—думаю я. Ні, знову рвота, знову стогін.

Щоб не заважати своєю присутністю, я вийшов у садок, захопивши останню книжку „Вістника“, та примірник книжки М. М. „Тіни забутих предків“.

Але незабаром мене покликали у хату, і дружина М. М. попрохала переписати духовницю і підписати, як треба було по формі. Схвильований, я двічі робив помилки і наново переписував те саме. Нарешті скінчив. Встаю, щоб при першій можливості дати Вірі Устимовні, дружині покійного, і чую різкий стогін, такий несподіваний, болісний і жахливий, що коли настала тиша, то я спинився, наче біля провалля. Чую тільки незнайомий голос, що каже: „подушку з кислородом!“ Я поспішаю туди, але мене зустрічає плач дітей і слова:—Тато помер! „Як? — проноситься у мене в голові — він помер! Не стало зорі на українському небі... А очі мої вже спинилися на пожовклому обличчю покійного. 25-ть хвилин на третю, якось механічно поглянув я на годинник. Так, 25 хвилин на третю не стало дорогого нам життя.

В розмові лікар мені сказав: „Серце Михайла Михайловича віддало усі сили, усі до останку і тоді погасло. Все, що знала медицина, було зроблено, щоб вирятувати його, але, як я казав Михайлови Михайловичу словами Гете: О, так! Дух медицини легко обхопити. Ви можете пізнати велике й мале колесо науки тільки для того, щоб на прикінці дати можливість хворобі плинути так, як се бажано Богови“.

Пять літ тому назад, на початку травня, я був з М. М. у Тройці (де його тепер поховано). Ми розглядали з ним чудовий круговид і, памятаю, він висловив ся тоді:—„Як тут гарно! Як би помер, то кращого місця і не треба для вічного спочинну“. Бажання його виконане. — „Що вам нагадує вода весняної новині, коли вона починає обсихати?—спитав він після того у мене і не чекаючи відповіді додав: — Коли зявляеть ся по середині горбок землі, потім більший, то наче се спина гіпопотама, що вилазить з води“. Ми просиділи на тому місці до самого вечера і аж тоді повернули додому.

Тепер же, 15-го квітня, його мали однести туди, де нераз він живий приглядував ся до капризних змін природи.

Той останній день настав ясний і блискучий. Сонце, здаєть ся, подвоїло свою енергію і до другої години зробило ся душно, як у літку. Я прийшов до церкви коло першої години, а на цвинтарі було вже повно народу. По-декуди чорніли фотографічні апарати; стояли люде групами, рядами, ховали ся у затінок під деревами. З церкви поніс ся спів... Ще трохи і почали виходити хорісти, а потім зявила ся домовина... Сонце впало на обличчя М. М. і цілувало його аж до самої могили. Високо на раменах рідних, друзів і прихильників тихо рушив Михайло Михайлович за церковні ворота. Білили дві колісниці з вінками, та з жовто-блакитними стьожками, чорніли написи і на жовтому і на блакитному полі; а тут різнобарвний натовп починає витягувати ся в лінюю і вливаєть ся в вулицю, що йде повз міську думу. Далій далій... Скінчили ся будинки і дихнуло прохолодою дерев, дорога йде поміж двома зеленими стїнами, що закривають собою усе, але от ще раз на ліво, ще трохи і могила... Вона з самого краю високої гори, а там широкий простір! По горбах розбігли ся люде, густо, густо засїяли зелений килим землі. І тільки дуби простягають над ними свої чорні, жилаві руки. Труна вже стоїть біля самої ями... Ще одкрита, ще сонце має змогу в останнє нагадати покійному про свято весни.

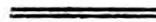
Коли за життя М. М. був чим схвильований або захоплений своєю роботою, то лице його робилося блідим і тільки вуха палали кровю.

Тут так само у його вуха стали червоними. Може то зробило сонце, може які інші фізіологічні комбінації, але на тлі блідого виду—вони теж нагадували моменти його внутрішніх переживань.

Од могили аж на другий горбок залунала „Вічная пам'ять“. Скінчило ся, стихло... Потім ще раз і всі чогось стоять і очікують. Щось недокінчено, чогось бракує і не скоро забірають ся люде до дому.

Але от настав момент, коли вже немає нікого... Свіжий горбок жовтої глини з піском, чотири—пять вінків з живих квіток і ціла маса слідів од підшов довокola могили.

Тихо згасає весняний вечір і мінить блакитні тони на жовті, жовті на злото, злото на жар і вкінці на синяву задуму смеркання. Долиною, під самою горою, розкидані людські оселі, а далій луки зелені з шматочками весняної води. Темною, синявою смужкою простягнув ся лісок—„Святе“, як його звать у Чернигові, а там десь в глибині місцями проривається для ока Десна. Так вільно дихати і так багато ріжноманітного простору, коли станеш біля нової могили! Невже, любий художнику, ти на віки заплющив свої очі?

В. ВИННИЧЕНКО.

Талісман.

Це вже виходило за межі всякого найміцнішого терпця. То був не коридор політичних в'язнів, а якийсь допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу вітав наш короткозорий староста в пенсне і велосипедистському картузику.

Хто як хотів так і робив. Тому не подобається йому камера. Він бере свої манатки і без всякого вагання переходить в другу. Там, розуміється, зараз же з цього приводу гвалт, крик, протести, зібрання, дискусії. Цього вразив звук дверей у клозет; він цілий день ходить і „стріляє“ так, що подушки на койках підстрибують. Тютюн викурював ся з такою швидкістю наче ним топили в кухні. Почта не доставлялась, провалювалась. Газети ми не бачили. Передачі крали ся по камерах і зідали ся під ковдрами. Доходило до того, що замість шости грудок цукру почали брати по восьми а то й по десяти. Все це не віщувало нічого доброго.

А найголовніше—побіг наш одсовував ся в невідомому далечинь. Без старости, без ладу в коридорі, без дисципліни в камері—робити далі підкоп було абсолютно неможливо. Це було відомо навіть Задунаєву.

Правда, нас тікало небагато, всього сім душ, срочних і безсрочних каторжан. Всі ми були зібрані в одній камері, всі більш чи менш негативно відносились до каторги і воліли бути на волі. Але цього було мало, — для продовження підкопу треба було, щоб принаймні в нашій камері, звідки вів ся підкоп, була абсолютна дисципліна.

Ну, а це з нашим велосипедистом улаштувати було так же легко, як з струмочком, що заклопотано й прожогом котить ся з гори. Цей чоловік міг довести до сказу найлагіднішу людину. І не чим инчим, як своєю старанністю, усердям, клопотливістю. Ви його ніколи не побачите лежачим, е, ні, він весь — рух і турбота. Цілий день він бігає з камери в камеру, чогось хвилюється, турбується, кричить, записує, одмахується. Волосся на лобі йому не висихало від поту, і картузик промочував ся спідсподу аж на зверхній бік. Але все це було ні до чого. Він же сам зробив так, що вся його метушня і старанність давала тільки шкоду. Як це йому щастилось так устроюватись, не знаю. Але це був факт.

І наверх усього він був — меньшевик та ще спеціаліст по

аґрарному питанню. Досить було зачутись в якомусь кутку „отрізки„, „земля“, „хазяйство“, як картузик товариша Скрині уже там. Позаяк же він спішить завжди, то вривається в розмову наче бомба. А як аргументів у його багато і всі треба яко мога швидко викласти, то він тріщить мов ракета, маха кулаками, губить пенсне, кричить з долу, одбивається, як його хотять спинить і замовкає тільки тоді, коли його силою витягнуть до справ.

Крім усього, сам він з нами не тікав і його мали швидко одправити в заслання. Так що йому наш побіг особливо не болів. Ні, нам треба було такого старосту, який міг би дати лад хаосови і котрий сам був би зацікавлений в утечі.

* * *

Але тут діло ускладнялось. Річ в тім, що певній частині коридора такий стан його подобався. Деяким просто „так собі“, а деяким з принципу. Принципiальними прихильниками цього безладдя були — анархiсти iндiвiдуалiсти, а найпаче голова їхньої Залетаєв. В цій обстановці Залетаєв почував себе страшенно благодушно, спокійно й затишно, як у теплій ванні. Він по цілих днях сидів по сусідніх камерах, або лежав на койці поруч з Тимошкою й Замірайлом, своїми найближчими приятелями. Вони співали, грали в карти, робили вправи швейцарської та французької борні. Книжки Залетаєв зневажав і тільки тоді звертав на них увагу, коли не вистарчало папіросного паперу. Тоді він вибирав з найтоньшим папером (частіш усього через це прихильність його спадала на нелеґальні видання) і видавав з неї довгі стьсжки. До протестів відносився спокійно й з юмором. Коли-ж його дуже допікали, лице його насичувалось бурою кровію, сиві очі з білявими віями загострувались, і він починав боронитись. Себто: підходив до найпалкішого протестанта, хапав його за баржи, сильно, як грушу, тряс і хрипів:

— Ти чого? Чого верещиш? Що треба? — А за ним зараз же підводились з койок Тимошка, Замірайло, Живчик, Архип і, розминаючи руки, з інтересом полгядали на оппонентів. Звичайно, що дискусія в такій постановці питання хутко переривалась, і Залетаєв заспокоївшись з цигаркою в зубах, зробленою з прокламації „До всіх горожан“ вилізав на вікно, пацав ногами по стіні й виспівував:

На базарі сидить коть
У него болить животь
А на противь его кошка
И у ней болить немножко.

З койок підхоплювали, вносили більше жвавості й експресії в мелодію. Тоді Залетаєв стрибав, одкидав в куток стіл з середини камери й зачинав танцювати. Для цього хор моментально переходив на інчу.

— Холеру! — кричав Залетаєв, підморгуючи Тимошці.

Тимошка тоненьким тенорком прокашлював ся, підкивував Живчику й починав:

„На окнѣ лежить прикмѣта
Зъ винограду квѣта
Виноградъ растеть на вѣткѣ
Соловей поеть у клѣткѣ.

Залетаєв спочатку тільки притопував ногами, поводив плечима, загонисто скидував головою. Потім раптом на новому коліні дико підгікував і з люттю кидав ся в танець.

— Жару більше! — кричав він.

Тимошка зразу набрав побільше повітря в груди, струсував вищипаною борідкою й розлягав ся:

„Спой пѣсню свою
Про жість горькую мою
А жість горькая моя
До чего ты довела“.

Що далі розвивалась історія горької жісті, з більшим захопленням і вогнем танцював Залетаєв. Коли доходило до кінця, він впадав в екстаз і разом з хором задиханно й хрипло вигукував:

„Ты холера пади прочь
Кавалера не морочь
Какъ такому кавалеру
Да любить таку холеру
Паді, паді стерва прочь!“

І після цього падав усім своїм міцним, як із дуба витесаним тілом на худорлявого Тимошку, тяжко дихав і витирив піт. Голова його ставала ще більш розчучверена і зовсім була похожа на купу вовни. (Правда, розчучвереність завжди була з ним, хоч би він найгладше зачисав ся й виголив ся. Я думаю, це походило з його кудлатих сірих брів і настобурчених вусів).

Ми всі, останні, мовчали при вибухах такої веселости. Зпочатку пробували умовляти Залетаєва, але він реготав і відповідав нам:

— Пішли ви к чортам собачим! А що ми повинні співати. „На бой кровавый“? Подумаєш. Гадає, як заспіва „На бой кровавый“ так і справді кровавий. Що хочу те й співаю. Співайте й ви, що хочете. Я вам забороняю? Чи я протестую, як ви щось робите?

Це — правда, — він ніколи не заважав робити нам, що ми хотіли. Іноді ми вголос читали книжку, яку нам давали з других коридорів на який небудь один день. Треба було читати як найшвидче. Залетаєв нудив ся, тікав, співав, свистів, але не протестував.

В крайньому разі він міг розважатись з Пінею. Піня, звичайно, стояв собі тихенько де небудь збоку, лагідно й несміло посміхав ся і слухав товаришів. Залетаєв хапав його за ногу і як ягня, волік до себе в барліг на койку. Не датись Залетаєву Піня не міг, — він весь був трохи більше за одну ногу лідера анархістів. Він тільки кротко й боязко посміхав ся.

— Ну, Піню, на волю хочеш?—питав Залетаєв, заціпивши Піню між колінами.

— А хто не хоче на волю — відповідав Піня кривлячись від болю.

— Справедливо. А чом же ти не хочеш тікати з нами? Ти-ж теж каторжанин. Та треба зауважити, що Піня, як рили підкоп, страшенно бояв ся і не міг спати від страху. Чого він бояв ся,— невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз.

Піня на питання виновато посміхав ся й обережно викручував худеньку дитячу руку з лахматої в рижому волосі лапи Залетаєва. Але той держав міцно.

— Ну, чого-ж ти мовчиш? Ех ти, соціалдемократ! Поступай в анархісти, молодцем зразу станеш.

І на цю пропозицію Піня посміхав ся. Іноді Залетаєв раптом робив таємне лице і глухим голосом говорив: „Тук, тук, тук!“ Потім зразу змінював вираз лица на суворий здивований і кричав— „Хто там“?

— „Мі“ — відповідав собі-ж тоненьким, солоденьким і приниженим голоском.

— „Хто мі“? — суворо.

— „Зади“.

— „Скільки вас“?

— „Раз“...

Вся кумпанія неодмінно кожного разу весело й добродушно сміялась, а Піня все так-же посміхав ся. (По національності він жид).

Я ніколи не бачив на маленькому веснянкуватому лиці Піні гніву, обурення або навіть суму чи журби, цих звичайних тюремних мешканців. Він на все трошки несміло, трошки ласкаво, трошки добродушно посміхав ся.

І я думаю, це було не зпроста. Напевне колись давно уже, може ще тоді, як був Піня у „жестяного мастера“ в науці, коли той бив його паяльником по голові, або як „гоїше їнгеле“ цькували по улицах собаками, мазали губи салом, він раз на все собі сказав: „Знаєш що, Піню, ти мовчи! Ти найменьчий, найпоследній чоловік у світі і ти собі мовчи та посміхай ся. Так буде лучше. Тебе бють по голові, а ти собі посміхай ся. Тобі дають разом з Шариком вилизувать миски, — вилизуй собі. Єсть люди більші, багатші, дужчі, єсть меньчі, бідніщі, слабші, ти-ж, Піню, найменьчий, найбідніщий, найслабший“.

І от через те, напевне, Піню нічим не можна було ні здивувати, ні образити. Коли в камері ішла якась суперечка, співали, читали, розмовляли, а Піня хотів взяти ближчу участь, і його не слухали або одпихали, він собі з того нічого не робив і ні на хвилину не думав, що йому можна образитись. Це так і слід було.

Коли з Піні сміяв ся хто небудь і обижав, а другий заступав ся й обороняв, Піня і до того й до другого однаково посміхав ся, несміло й добродушно-винувато. Мабуть, як у його витрусили бомбу, дану йому на схованку, і потім били в участку, він так само реагував на те, як тоді, коли „жестяной мастеръ“ одкручував йому од голови вухо за перекинute слово.

Хто його зна, може, це була помилка з боку Піні, але безперечно те, що він *сам* так на себе дивив ся, *сам* щиро й непохитно вірив, що він—найменьчий й найпоследній. А тому не було нічого дивного в тім, що навіть уголовні, які носили нам в казанах каньдор, і ті прикрикували на Піню:

— Ей, Піню, чога гав ловиш? Миску давай.—А Піня й до їх посміхав ся так само. А що до Залетаєва, само собою, що про ніякий протест у його й начерку думки не було. Та ще під таку хвилину, коли останньому було нудно і хотілось розважитись.

Безладдя наше тягнуло ся. Всі спроби змінити старосту й установити в коридорі якийсь лад незмінно натикались на буйно-веселе, певне в своїй силі протиділання анархістів.

— Ми не раби, чорт вас забірай!—вигукував з койки Залетаєв, задравши ноги до гори.—Самі собі раду дамо. Не треба нам командірів! Знаємо ми їх, досить.

(Сам він був колишній підпоручик піхоти).

— Чим меньче є влади, тим краще! З якої речі ви нам хочете посадить на шию якусь ще більш умілу каналію. Не хочемо!

— Не хочемо, не хочемо!

А тим часом літо, найкраща пора для побігу, минало. Часто

сиві, холодні хмари цілими днями стояли над тюрмою і небо було похуже на перекинуту миску з кислим молоком. Вже й дощі починали крапати з цієї миски. І хто знає, чи не розмиють вони як небудь випадково землю під стіною й не викриють нашого підкопу? А прокопано було вже доволі. Власне, не малу роль грало те, що ми помилились і закопались не в тому напрямі, що намітили. Через це ми, перше, наткнулись на сипкий, незручний ґрунт, який міг що хвилини засипати нас. А, по друге, несподівано для себе вилзли майже на гору і саме в тому місці, де попід стіною ходив вартовий.

Це нас і загальмувало. Попередній староста, за якого робився підкоп, стояв на тому, щоб покинуть і копати в інчому напрямі. На його боці була тільки одна частина втікачів. Друга ж держала руку Залетаєва, котрий пропонував вести цей підкоп далі і тїкати з його „на ура“. Чим би ця суперечка скінчилась, невідомо, бо того старосту несподівано вивезли у другу тюрму, а його місце заняв Скриня.

Так справа й застигла і, здавалась, без надії хутко посунутись далі.

Але раптом одного сірого хмурого ранку нашого „велосипедиста“ викликали в контору і сказали складати речі: його забірали в заслання.

В той же день увечорі наш коридор трівожно й заклопотано гув як вулій, з якого зникла матка. З камери в камеру перебігали передвибірчі агітатори, читались прокламації, велись палкі дебати, малювались карікатури. Залетаєв носився по коридорі з грізним і натхненим лицем.

Діло йшло не про те, тому чи цьому кандидатові дати перевагу, а — бути чи не бути взагалі в нашій коридорі старості. Ось як була поставлена справа. І, треба сказати, не дуже було багато надій вивести її на бажану нам путь.

Багатьох з виборців, серед яких були навіть скромні, лояльні кадети, захоплювала ідея цілковитого самопорядкування.

— Ми хочемо хоч в тюрмі бути вільними! Кожний за всіх і всі за одного. Геть правительство! — От яка була їхня платформа. У многих прокинулись інстинкти прадідів — бурлак, які виривали з корінням молоді дубки і з цими тільки товаришами блукали по нетрях та степах. Ця частина коридору дала повну волю своїм нахилам. Вони цілі дні ходили з камери в камеру, міняли що години койку, обідали десь у біса, пролазили навіть у інші коридори і цілком здичавіли. Коли б не вечірні повірки, вони б і ночували по чужих камерах десь під столами.

Інчими керували більш матеріальні інтереси й надії. Вони безрозсудно повірили Залетаєву, що матимуть без старости по десяти грудок цукру і принаймні раз на тиждень по справжній котлеті. Бо при владі старостів—аргументував Залетаєв—„арістократія“ дістає з волі передачі й не ділить ся з корідором, а їсть їх сама. Це, звичайно, був тільки несовісний спосіб агітації, але мрія про котлету була така приваблива, що Залетаєву охоче вірили.

Деяким просто подобав ся рух, сам по собі, і через те вони допомагали його розвитку всім, чим могли. Вони з охотою читали й писали прокламації, розносили їх по камерах, агітували, розпалляли, але кінчать не хотіли.

Це був непевний час і важко сказати, чим би він скінчив ся, коли б до нас не вмшалась сама тюремна адміністрація. Офіційно ніяких тюремних старост вона не знала й не відала, але корідор без старости був і для неї явищем аномальним, негарним і, головне, клопотливим. Замість того, щоб балакати з одним чоловіком, відомим, коректним, більш-менш досвідченим, начальству доводилось вступати в розмови з цілими камерами повними гвалту, махаючих рук, роззявлених ротів, свисту, гамору, реготу.

І через те не офіційно, але серіозно і поважно було зроблено пропозицію негайно вибрати старосту й припинить заколот. В противному разі будуть ужиті „відповідні міри“.

Що таке „відповідні міри“, більшість з нас добре знала, і тому довелось серіозно задуматись над „іноземним вмшательством“.

І от анархісти раптом зтихли. Але ця тиша була якогось непевного, загадкового характеру. Вони шопотіли ся по кутках, бігали з камери в камеру, прс щось палко радились і часто вибухали несподіваним голосним реготом. Іноді вони аж качали ся по койках і плакали од сміху.

Ми чекали якогось екстравагантного випадку.

І, дійсно, так і сталося.

Раз у-ранці, як тільки піднялось питання про голосування над виставленими кандидатами, Тимошка виліз в нашій камері на стіл, і попрохав слова. Коли зтихло, він рішуче й силкуючись бути серіозним заявив:

— Господа, пята камера! Наша партія доручила мені ось що сказати вам. Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню.

І помітивши рух серед нас поспішно закричав далі:

— Не думайте, що це жарт! Ми серіозно. Попережаєм, що,

коли його не буде вибрано, ми оповіщаємо війну не на життя, а на смерть. Раз влада належить таким як Піня — то й ми собі вибіраємо Піню! По всім правилам. Хай живе староста—Піня!

— Урра! — підхопили анархісти. — Урра, староста Піня! Піня, Піня!

Крики здивовання, обурення одної партії змішалися з криками „Піня“ і реготом другої. Це було сигналом для всього коридору. Скрізь залунали вигуки „Піня, Піня, Піня“. Десь узялися плакати з портретом Піні, досить удачного малюнку, на яких було написано: „Хай живе влада! Хай живе староста Піня“!

Імя Піні літало, як мяч по всіх камерах, ним гралися, перекидувалися. Навіть дійсні прихильники влади захопились таким надзвичайним кандидатом і з реготом кричали „Піня“!

Нам прийшлося пильно задуматись. Не вибрати Піню, це, значить, розтягнути хаос на безмежний час. Вибрати? Ідея мати старостою Піню наводила на нас і сміх і сором і злість.

Але все ж таки рішили вибрати. Нехай, ми виберем Піню, але примусимо поважати його, поважати в його лиці нашу волю, нашу, переложену на його, владу над самими собою. Згода! Хай живе староста Піня!

Серіозно, строго, без натяку на насмішку ми заявили, що пристаєм на кандидатуру Піні. І в той же вечір при співах і реготі, з феєрверком із насичених нафтою ганчірок, було оповіщено всій тюрмі, що на „нижньому угловому коридорі“ тепер старостою — Піня І-й.

* * *

Піню спочатку зовсім не вразила така увага до його персони. Коли імя його на всі голоси вигукувалось під низькими стелями камер, він тільки посміхався своєю звичайною посмішкою. Його тягали по камерах, висажували на столи, говорили над його головою палкі промови в його честь, — Піня тільки кумедно поводитив головою і добродушно показував усім свої ріденькі зуби.

— Хочеш бути старостою, Піня?

— А чому ні? Хто не хоче бути старостою? — розуміючи жарт, відповідав Піня також жартом.

Але коли Тимошка, Сердюков, дядя Дум-Дум Замірайло і декілька членів з „арістократії“ цілком серіозно, поважно і навіть суворо заявили йому, що він є старостою, коли перенесли його паршивеньку ковдру й подушчину на матрац старости, коли дали йому списки товаришів, весь папер, тютюн, цукор, сіль, ящик осе-

ледців, коли сказали, що з цього моменту порядок, спокій і добробут коридора лежить на його плечах, — тоді Піня перестав посміхатись і став такий блідий, що навіть на підборіддю видно було ластовиння.

— Ви розумієте, товаришу, що це не жарт, а серйозна й відповідальна річ — сказав товариш Сердюков. Сам товариш Сердюков, якому завжди передавали в блискучих кастрюльках пресмачні котлети з города. Сам товариш Сердюков, який читав по німецькому другий том Маркса і ніколи не вступав ніжким в які небудь бліжчі відносини.

Піня почав щось говорити про те, що він не годить ся на старосту, що він нічого не знає, що він собі малообразований робітник... Але його не слухали навіть, це й без його добре всім було відомо.

— Ну, тепер братіку, кінець! — рішуче проговорив Тимошка. (Між инчим, це його була пропозиція — вибрати Піню старостою). Проголосували і шабаш, нічого не зробиш. Тепер, брат, тільки старай ся, щоб у тебе все було добре. Провір списки, хазяйство своє проконтролюй, словом, — як слід веди діло.

Піня трівожно, неймовірно бігав очима по лицах. Але всі були серйозні. Правда, недалеко на койці сидів Залетаєв, качав ногами і, крутячи кудлаті вуси, хитро посміхав ся. Ну, так це ж був Залетаєв, а не хто инчий. Всі ж, навіть Замітайло, відносились цілком серйозно.

І Піня помалу незграбно взяв список товаришів у руки й почав читать. Довгенький синенький зшиток дрібно, як змерзлий листок в осени, дріжав в його руках.

* * *

Мені в ту ніч чогось не спалось. Чого саме, не пригадую, мало хіба причин може бути для цього там, де на вікнах ґрати, на дверях замки, а між ними в тісній скрині стін — дванадцять тяжко сплячих людей, котрі й у сні відчувають себе хворими, нещасними, злими.

Я не спав і тихо лежав у своєму кутку. Сердюков коло мене обережно схлипував носом. Здавалось, він після кожного хлипання прислухав ся, яке воно робить вражіння на камеру. Коло Піні на столику старости горіла лямпочка того сорту, який вживають в поганеньких отельчиках на чорних сходах.

Зпочатку там не помічалось ніякого руху. Але, о годині, може, о другій, третій ночі помалу підвела ся з койки невеличка постать і сіла. Це був Піня. По його рухах, виразу лица я бачив, що він

не спав зовсім. А вираз лица був цікавий, якого я ніколи ще не бачив у Піні. Він робив вражіння людини, яка прислухається до процесу в середині себе і при тому до такого процесу, котрого сам не розуміє. Очі широко розплюшені, незрячі, губи одвисли не то дурновато, не то скорбно. Він довго сидів не рухаючись, тільки часом глибоко зітхаючи. Потім раптом злякано озирнув ся по камері, але не помітивши нічого підозрілого, заспокоїв ся й зліз з койки.

Я мусів підвести ся на лікті, щоб побачити, що він робив. Піня перекладав оселедці на папер і шопотом по жидівському рахував: ейн, цвей, драй, фір, финиф. Оселедців було не п'ятнадцять, як казав товариш Петро, що часово заміщав старосту, а всього одинадцять.

Піня заклопотано й не похваляючи похитав головою.

Потім він узяв ся за цукор. З цією справою у його затагнуло ся, бо цукру було аж дві великі торби. Мені надокучило чекать кінця і я знову ліг, слухаючи, як Піня сухо стукав грудочками, шопочучи: „финифендрайцік, зексендрайцік, зибендрайцік“...

І під цей шопіт я несподівано заснув.

* * *

Другого дня всі прокинулись в настрою веселої й нетерплячої цікавості. Першою думкою у більшості було: ну, як там наш Піня? А Піня був уже давно на ногах. Він замів камеру, прибрав на столі, порозкладав усім порції цукру (по шість, а не по вісім грудок кожному) і стукав у двері дозорцеві.

— Надзиратель! Надзиратель! Гаврилюк!

Голос його лунав незвично серіозно хоч і не зовсім упевнено. (Раніше він тільки висовував ніс у вовчок і тоненьким, не смілим, прохаючим голоском протягував: „Господи-ин надзиратель, пятая камура просить ся до ветру“).

За дверима не чулось ніякого гомону.

— Чуєте, надзиратель? Що це таке? Очиняйте вже двері. Ну? Старості треба сахар роздавать. І вже з деякою нетерплячістю лупив кулачком по товстелезних дверях.

Ми мовчки, скидаючись очима, слухали. В коридорі почув ся брязкіт ключів і заспаний голос Гаврилюка:

— Ну, чого там? Чого стукаеш? Чого треба?

— „Чого треба“ Треба кип'яток. Ну? Очиняйте двері, мені нада йти.

Гаврилюк чомусь мовчав. Мабуть, сонно й зневажливо одійшов і сів собі на свою табуретку в кутку.

Піня затарабанив дужче.

— Ну, чого беш двері, ти?—десь з глибини пробубонів Гаврилюків голос.

Піня розсердив ся.

— Що значить „чого беш“? Када староста каже очинить, то треба очинить, а не чуть лі йти та садить ця собі на табуретку. Очиняйте вже камуру. Ну?

На нарах, як по команді вибух дружний регіт.

— Бий, Піню, двері. Пантуфлею! їх в трісочки рознеси!—крикнув Залетаєв—що він дозволяє собі з старостою жартувать!

Піня озирнув ся й здивовано подивив ся на нас.

— Я не понімаю, що-ж тут смішного? Як він не буде очинять старості, то кому вже він буде очинять, кому?

Регіт з дужчою силою розліг ся по камері.

Але тут нахмурено і мовчки підвів ся з койки Сердюков, напнув на себе ковдру і рішуче пішов до дверей.

— Гаврилюк! — різко й виразно крикнув він у вовчок. — Очинить старості двері.

Зараз же затупали ноги й брязнули ключі, заклацавши в замок. Двері роззявились і Сердюков, уступаючись з дороги, з повагою повів рўкою до Піні:

— Прошу, товаришу-старосто.

Піня взяв кошик з цукром і строго сказав Гаврилюку:

— Ідїть за мною й очиняйте камури. Менї треба цукор роздавать. Швидче!

Гаврилюк, певно, забув, що було вчора вибрано старостою Піню. Тепер він згадав і почував, певне, себе нїяково. Коли Піня вийшов, він хутенько зачинив за ним двері й бігцем пішов з ключами вперед.

В камері стояв сміх і гомін.

* * *

Але дивна річ: не минуло й тижня, як цей сміх почав зникать. Перші дні кожне слово Піні викликало цілі вихорі веселощів і насмішок. За ним ходили немов прислужники його, попередливо розчиняли перед ним двері, подавали йому пальто, калоші.

І, дійсно, трудно було, не звикнувши, байдуже дивитись на Піню. Цей маленький комік рішуче не хотів зрозуміти свого становища і цілком серіозно та поважно поставив ся до свого старостування. Треба було бачити, як він балакав, наприклад, з начальником тюрми. З самим начальником тюрми. Раніще, коли останній заходив до нас в камеру, Піня тільки одним оком визирив десь по-

заду із-за спин товаришів і, мабуть, мови не знайшов би, коли б до його звернув ся сам начальник. Тепер же він не давав йому проходу з банькою. Коридор по місяцю не буває в бані. Що це таке?! Піня не міг цього так лишити. Раз його вибрано старостою, так він мусить дбати, щоб коридор мав усе, що йому помагаєть ся. Баня помагаєть ся два рази на місяць. Давайте нам баню і вже.

Піню питали :

— А ви не боїтесь балакати з начальником?

(„Ти“ йому тепер уже мало хто казав).

— Боятись? А чого би я мав боятись? Коли староста буде боїть ся, то хто не буде боятись, хто?

І коли сміялись, то він абсолютно не розумів, що тут бачили смішного. Сміялись також, наприклад з того, що Піня на рахунок комуни завів собі гребінець і дзеркальце, перед яким що ранку ретельно зачісував своє іржаве волосся. Або з того, що він вибрав собі найкращі штани, піджак, капелюх, пальто.

— Це — прерогатива влади! — кричав Залстаєв.

Піня не знав, що то таке „прерогатива“ та, але як же могло бути инакше? Хіба він не перший чоловік у коридорі, не староста, якого вибрали майже одногосно? Ну? значить, нехай староста коридора ходить як якийсь халамидник? Це була-б добра справа.

Нічого не було вже комічного в тому, що Піня з строгим і заклопотаним виглядом замикав у шафку цукор, тютюн і, взагалі, всю маєтність. Навпаки, це було дуже добре, краще ніж за велосипедиста-старости, коли один день було багато, а другий нічого, коли всяк, хто хотів брав собі сам, скільки знав.

Не сміялись також і з того, що Піня в певні години, коли по „конституції“ камери встановлено було „тита“, чипляв ся до тих, хто нарушував цей пункт. Анархістам, звичайно, закон не писано, але після того, як трохи не дійшло до бійки з „конституціоналістами“, вони для свого власного спокою перестали учиняти занадто великий гамір.

Навіть те, що Піня казав „када вам говорить староста“—уже не здавалось ультракомічним.

* * *

Особливо-ж легко призвичаїлись до старостування Піні „дядюшки-аграрника“. Вони трохи не на другий день уклали цей факт в своє світорозумінне, дали йому відповідну оцінку і вже нічому не дивувались — „жидівська голова, чого ви хочете“.

Правда, треба сказати, що Піня умів таки поводитись з ними, як слід.

Це просто діти були та й годі, інакше Піня не міг на їх дивитись. Наприклад, така історія. Раз до Піні прийшов Корнієнко з 8-ої камери, і з справжніми сльозами почав жаліти ся, що його обидили. Обидили-ж його тим, що коли прийшов з Червоного Хреста новий транспорт одежі й роздавали її, то не йому дісталась студентська шинеля, а Горбачу! Це тим паче було обидно й боляче йому, що у Горбача була вже „хуражка“ з червоним „околушком“, жовті черевики і навіть сорочка з манішкою. Для одного це було вже занадто та ще в той час, як він, Корнієнко, дістав якесь пальто з жовтими костяними гудзиками, Горбач міг би принаймні помінять ся „хуражками“.

Як тут бути? Що зробив би велосипедист? Він би махнув рукою, закричав би, щоб йому не докучали дурницями, тут же попрохав би вибачення за крик і куди небудь заклопотано побіг би. Піня-ж так не міг. Староста на те й староста, щоб усі були задоволені.

Він прийшов до Зубача й запропонував йому помінятись „хуражками“. Але це був такий ловкий, славний кашкетик, так привабно червоніло на йому „околушко“, так, нарешті, Зубач звик до його, що мінятись на старий з порепаним козирком картуз Корнієнка йому страшно було навіть подумати. Він рішуче odmовив ся. Тоді Піні, само собою, нічого иншого не лишалось, як гарненько прочистити цього франта.

— Ви стидітьця, товаришу! Фе! Який же з вас соціяліст, коли ви не хочете поділитись ся з своїм товаришом, не хочете. Ви повинні ще самі сказати: „у Корнієнка єсть студентська шинеля? Нема. А жовті башмаки є? Нема. А хуражка? Нема. Ну, то я дам йому хуражку“. Оттак роблять соціялісти. А так, як ви хочете, то це роблять тільки буржуї. Дайте йому хуражку, я вам кажу! Када вам говорить староста, то ви повинні слухатись.

І Горбач мусів віддати свого ловкого славного картузика з дворянським, червоним околушком. Мусів, бо так хотів староста.

Або, наприклад, так. У старости суть певні точно визначені адміністративні години. Не можна його цілий день шарпати то за тим, то за сим. Що тобі треба, од такої до такої сміливо звертай ся до товариша старости і все тобі буде зроблено. Ні, дяюшки, не такий народ. Вони серед ночі готові сіпати чоловіка, щоб він дав йому паперу й конверта, бо йому чогось, бачите, не спить ся, скучно за ріднею й хочеть ся листа їй написати.

Піня в таких випадках був непохитний.

„Нема“ — і кінець.

ЛНВістник 1913, кн. V.

Я памятаю таку сцену.

Уже вечір. За вікном галасує й бєть ся в шибки вітер. Рами тоскно пориплюють і дме холодом. На нарах подалі від вікна в напівтемному кутку лежать анархісти й „конституціоналісти“ в дружему й тісному безладі. Видно ноги, руки, спини, носи. Одні лежать підклавши під голову подушки, а другі живіт або коліно сусіди. Але всім зручно й затишно. Вони всі співають „Ревуть-стогнуть“. Це пісня про те, як сиділи колись запорожці в турецькій неволі. Третій рік уже минав за ґратами, а їх усе не йшли виручать „брати, орлята України“. І запорожцям було журно. І, мабуть, була якась рідність в долі запорожців з хористами, бо ця пісня співала ся завжди з особливим чуттям. Тепер же під холодне й зле виття вітру, вона співаєть ся майже з побожністю. Тимошка строгий, блідий і грізно позира на Живчика, який часто фальшивить. Залетаєв хмуро-задумливий.

Замірайло розмяк і, схиливши голову на довірливо випнутий зад меньшевика Зубковського, обережно й любовно заливає своєю октавою усі дефекти Живчика. А очі його мрійно й неодривно кліпають до світла лампочки на загальнім столі.

За цим столом дядя Дум-Дум і Теоретік грають в шахмати. Дядя Дум-Дум схожий на лисого, кучерявого апостола Петра, яким його малюють малярі. Дядя зробив заповіт: коли його будуть вішати, хай перед смертю хто небудь, хоч крізь стінку загра з ним в шахмати. Тоді він помре, як слід революціонерові, спокійно й з гідністю. Але тепер він грає, як партач, — пісня йому заважає. Річ у тім, що він пісню також любить і навіть сам співає умільним здавленим тенорком.

А тут ще „Ревуть-стогнуть“. Нічого дивного, що Теоретік цим невеликодушню й жадно користуєть ся. Дядя Дум-Дум партію програє.

— Шах королю! — чуєть ся весь час упертий, уважний шопіт Теоретіка.

— А щоб вас чорт... — перестає підтягувать дядя Дум і визвіряєть ся на дошку.

Піня до всього цього відносить ся безпричастно. Він сидить за столиком заглиблений в господарські рахунки. Ні вітер, ні пісня, ні тиха туга тюремного вечора його не доймають, — сьогодні з города доставили знов цих яєць. Ну, маєте собі: в коридорі е сімдесят душ, а яєць усього пядесят. От і поділи нарівно.

І от під таку хвилину являєть ся який небудь дядюшка. Йому треба тютюну, в їхній камері весь вийшов. Хто його знає. Якось

так трапилось, що викурили до строку.

Дядюшка депутатом від камери. Почуваючи, взагалі, незаконність своєї місії, а крім того маючи на увазі не положений час, депутат підходить до столику на шпіньяках. Зупинившись, він деякий час чекає мовчки, заявивши про свою присутність тільки легким кашелем.

Піня зирка на його й знов нахиляється до цифр. Дядюшка озирається до співаків, слухає, дивиться на шахматистів, взагалі дає Піні зрозуміти, що він не який небудь нахаба і занятому чоловікові не хоче навалитись на голову. Він собі підожде.

Але Піня рахує й рахує, а по шопотінню його зовсім не помітно, що він гадає дати собі якусь павзу. Тоді депутат прокашлюється, щоб дати відповідний тон голосу, й м'яко говорить:

— Товаришу-старосто!

Товариш-староста навіть голови не підводить.

Депутат зітхає.

— Товаришу-старосто!

— Ну?

— В нашій камері, знаєте, тютюнцю...

— Нема! — ляконічно перебиває Піня й з шумом перегортає папір. Потім раптом кидає й строго звертається до прохача:

— Вам не соромно, ні? Ви ж собі спите в день, правда? Ви собі курите папіроски, а староста бігає. Так? Ну? І за то ви приходите морочить йому голову, коли він сидить за ділом, коли? Яка камера?

— Шоста, — винувато говорить депутат.

— Що-о?! — обурюється Піня. — Та я-ж у суботу дав вам чотири пачки? У середу получка. Нема!

Дядюшка чує по голосу, що справа безнадійна, нічого не говорить більше і помалу йде із камери.

Сцену чують, але ніхто й не посміхається. Пригорнувшись одне до одного, як викинені на беріг після аварії, вони з тихою, тайною журбою співають:

Гей, ви хлопці-запорожці

Сини вольній волі,

Чом не йдете визволяти

Нас в тяжкій неволі.

За вікном казить ся вітер. Піня рахує.

* * *

Безумовно, в цій історії з Піньою ми мали диво, такого самого характеру, я думаю, як в казках, коли герой її, миршавий,

забитий занехаяний всіма Іванко-дурник раптом дістає звідкись талісман і робить ся знаменитим богатирем, царевичем і т. д. В казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а у нас це одбувалось на наших власних очах.

З кожним днем колишній безодмовний, з приниженою посмішкою Іванко-дурник одмірав, а на його місці наростав царевич. Де дістав ся старий Піня, де в йому заховавав ся новий, коли саме почалось переродження, — все було тайною. Єдине, що нам ясно було, це те, що старий Піня зник, замість його у нас був турботливий, вертлявий, досить умілий староста-Піня. У нас тепер завжди був сніданок, обід часто прикрашував ся фруктами, газета доставлялась акуратно. А почта ніколи не була так добре поставлена, як тепер. Більше того: почта всеї тюрми ішла вже тепер через Піню. Тут уже треба було мати талант. Варто було тільки бачити, як він уперто й завзято вистоював цілими годинами десь на сходах, піджидajući дозорця-листоношу. Або вираз його лица коли він веде переговори з цим дозорцем: ласкавий, то таємний раптом байдужий, потім вмить палкий, натхнений.

— Ну, брат Піня! Не ждав! — дружно обнімаючи його за стан з захопленням иноді говорив Тимошка. Але Піня з делікатною твердістю визволяв ся з його обіймів і біг куди небудь. Фамілярности він не любив.

* * *

Але, звичайно, не всі так увірували в Піню й забули, що він був раніше. І найпершим з таких, саме собою, був Залетаєв.

Залетаєв ще міг терпіти, коли з Піні сміяли ся, коли перебільшено поштово звали його „товаришом-старостою“, він сам підставляв йому стільця з прислужливою міною. Але коли він побачив, що Піня цілком серіозно, безоглядно й щиро увірував у себе, коли ця віра дивним дивом передала ся навіть Тимошці, Залетаєв перестав жартувати. Це було занадто образливо, занадто глумливо, щоб можна було відноситись до цього так легко. Якийсь вишкребок людини, якась недобита нікчемність може панувати над всіма! І то тільки через те, що йому дали владу. О, раби нікчемні, загіпнотизували себе словом і задоволені. Їм постав бездушний пеня і скажи „це влада“ й вони будуть падать перед ним. Без цього вони не можуть.

Але запал Залетаєва вже через щось не мав впливу навіть серед найщиріших його прихильників. А з Тимошкою вийшла навіть сварка з цього приводу. Тимошка не розумів, чого Залетаєву хочеть ся від Піні, — староста зразковий, чудесний, чого більше

Залетаєв же аж пінив ся. В тому й річ, що чудесний на жаль! Ідеальний. Треба тільки подивитись, як цей шморкляк ставить ся тепер до селян, робітників. Це йому плебс, нижчі істоти, він тепер тільки з аристократами водить ся. А тон який? А їсть він як? Окремо й все найкраще.

Це все була правда. Тимошка признавав це, але що зробиш, як це вже такий порядок: староста, голова ніби.

Залетаєв люто плював ся й одходив, а один раз так вилаяв Тимошку, що той мусів одповісти тим же і після цього їхня дружба розірвала ся.

Але зате Залетаєв вимещував усе над Піньюю.

— Ну, ти? Чай скоро? Швидче там повертай ся! — гукав він на його, як на слугу.

Піня, звичайно, нічого не одповідав йому, немов не помічав ні тону, ні самого Залетаєва. Зпочатку, правда, він дивував ся, не ображав ся, а дивував ся, як дивуєть ся чоловік, коли бачить, що хтось сам собі стараєть ся плюнути в лице. Піню вибрано було за старосту, Піня був представником усіх, Піня — це корідор, це і Залетаєв і Сердюков і дядя Дум-Дум і аграрники, всі. Плювать на Піню, це, значить, плювать на себе. Хто-ж так робить? Тільки божевільний, „несознательний“ чоловік. Ну, що-ж говорити з божевільним? І Піня одмовчував ся. Але не так як раніше, не з покірливо-ласкавою посмішкою, а серіозно, неуважно, удаючи, що зайнятий чим небудь.

Залетаєва-ж це ще більш розпаляло, щоб принизить Піню він частіше, ніж вперед, підходив до його й жартував:

— „Тук, тук, тук“! „Хто там“? — „Мі“ — „Хто мі“? — „Задди“ — „Скільки вас“? — „Раз“.

Але в голосі його вже не було теплого добродушія, а сухий, злий сміх, чулось чекання зачіпки, щоб дати волю своїм почуванням.

Піня в такі хвилини непомітно й заклопотано вибігав куди небудь з камери.

Пахло чимсь серіозним і тяжким.

* * *

І от раз увечері Залетаєв несподівано зібрав усіх, хто мав колись тікати і суворо, одривистим і ворожим тоном заявив:

— Я хочу кінчити справу з побігом.

— Як саме?

— Так. Ви перед виборами старости казали, що його найбільше треба для того, щоб дати лад корідорові, щоб упорядкувати зносини з волею. Це все єсть?

— Ну... єсть — нерішуче й сухо одповів Сердюков. Ми вже догадувались, до чого хилить Залетаєв.

— Добре. В такому разі ми, значить, можемо приступити до скінчення побігу. Зносини з волею єсть, староста у нас ідеальний, ніщо не стоїть на перепоні. Коли ми почали копати і як? Треба обміркувати. Инакше, я сам робитиму.

Так, ми вже розуміли, що тут було найголовніше.

Дядя Дум-Дум засміяв ся, видув недокурок з цигарички й мягко взяв Залетаєва за лікоть.

— Ех, братіку, киньте ви бідного Піню, дайте й собі й йому спокій. Як то кажуть: „аби лихо та тихо“.

Залетаєв нетерпляче одшатнув руку.

— Та при чому тут Піня? От маєте собі. Діло йде про серйозну справу, а ви свого Піню тикаєте під ніс. Ну, що-ж?

Ясно, що Залетаєв рішив неодмінно дискредитувати бідного старосту.

Що Піня в цій справі здрефить, в цьому ніхто з нас не сумнівав ся. Досить було пригадати, як він трусив ся що ночі, коли ми копали. Він ще тоді сам не брав участі. Як же тепер буде? Доведеть ся йому, певно, іти з староства. Знов піде в коридорі катавасія, перевибори старости, сварки, дискусії, скандали, безладдя.

Ми спробували похитрити: треба, мовляв, ще трошки почекати, потім обережно змінити старосту, а тоді...

Але Залетаєв на дав навіть скінчить.

— Якого-ж ви чорта вибрали такого старосту, котрий не годить ся на найбільш важну справу увязнених? Тимошка? Анархісти? Брехня! Знать не знаю! Або змінійте його зараз же або хай береть ся. Я ждять більше не можу, я хочу на волю, буде з мене.

— Що робити?

— Що-ж, треба покликать Піню — сказав, зітхаючи дядя Дум-Дум — запропонуєш йому. Як що вияснить ся, що не мож, хай одмовляєть ся від старостування. Що-ж порадиш?

Покликали Піню. Маленьке, чепурненьке личко його подивлялось на ніс з цікавістю й легкою турботою.

Руде, жорстке, як з іржавого дротику, волосся було старанно зачісано й пушило ся над вухами.

— От, товаришу.. — почав Сердюков — ми тут зібрались, щоб розпочать знов справу з побігом.

На слові „побіг“ очі Піні здригнулись, трошки поширились,

а ніс став блідий. Дядя Дум-Дум одвів од його погляд і став душити ногою недокурок. Тимошка пощипував борідку й гостро зиркав на Піню. Залетаєв посміхнув ся.

— Ви, як староста, повинні взяти в цьому участь. Коли хочете, самі можете з нами тікати, не хочете, залишайтеся. Але без вашої допомоги обійтись неможливо. Треба зноситись з волею, слідкувати вночі за камерою, словом... необхідно. Ми обговорили і думаєм, що необхідно.

— Так, я теж думаю, що без старости вести справу не можна — з натиском і потайною насмішкою підтвердив Залетаєв, не зводячи очей з Піні.

Піня раптом стиснув плечима.

— Ну-да-а! — здивовано протягнув він. — А як же можна без старости таку серйозну справу робити? Який же там порядок буде, який. Я таки сам думав про це. Раз ми маєм уже такий підкоп, то нам же соромно, щоб з ним не скористувались. А що-ж! Ми, знаєте, як зробим?

Піня таємно озирнув ся, потім горяче, поспішно зашопотів, усе так же неспокійно бігаючи очима.

— Ми зробим так. Це дуже добре, що ви захотіли. Я думав, що ви вже не хочете більше... Так ми зробим так...

— Чекай! — грубо перебив його Залетаєв — як ми зробим, це ми самі знаєм. Ти згожувся?

— Ну-да, я згожуюсь! А то як же!

— Ну, це й же, що тебе питають. А тепер давайте обміркувувать...

Тимошка од задоволення виняв порттабак з буйно стрибаючою трійкою на кришці й, весело підморгуючи, підніс Піні цигарку.

— От це инче діло! — скрикнув він. — За це на, брат, папіроску! Бери, бери, нічого я другу зроблю.

Ми теж були й здивовані і зрадувані таким поведженням Піні і обсипали-б його „папіросками“ виключаючи, звичайно, Залетаєва. Не дивлячись на те, що на його думку, без участі старости ніяк не можна було розпочинати справи, він цілком ігнорувал Піню. Коли той хотів устатить слово, Залетаєв обривав його, не слухав, повторяв його-ж слова з таким виглядом, немов Піні тут зовсім не було і він не говорив цих слів. Піня потискував плечима, але, натурально, не міг мовчати в такій відповідальній справі. Він не перечив Залетаєву, не звертав ся до його, але те що думав, він висловлював. Він же в думках своїх мав повну ра-

цію: наприклад, його рада була — знести ся наперед з волею, дізнатись, чи там готові як слід, чи будуть гроші, паспорта, квартирі, а тоді вже приступати до діла тут. Залетаєв же зараз став проти цієї, ідіотської пропозиції, як він сказав.

Треба насамперед перевірити, чи не завалив ся підкоп, чи суть інструменти, чи можна далі копати, скільки треба на це часу, а тоді вже зноситись з волею.

Добре. Ми згодились з цим.

— Нехай так! — посміхнув ся Піня. — І то таки розумна рада.

— А тебе не питають про це... Я пропоную цієї-ж ночі розібрать стіну й спуститись в яму. Дуже добре було-б, як би староста також спустив ся. Пропоную себе і старосту.

— А мене третього...—добродушно вставив дядя Дум-Дум. Цим він зразу притишив непокій, що перебіг по нас од пропозиції Залетаєва.

У Піні знов побілів ніс і очі закруглились, забігали, але він дуже охоче згодив ся. Залетаєв хмуро й злісно жмурич очі.

* * *

Ніяких завалів у підкопі не виявилось, все було як слід. Але от з копанням далі могла вийти неприємна історія. Багато було шансів за те, що ґрунт завалить ся над нами.

Залетаєв же категорично заявив, що він не береть ся там копати, риску багато, а потреби ніякої.

— Як так?!

— А так, що ми все одно не можемо далеко від доріжки вартового прокопатись. Вилазячи, ми однаково будемо замічені. Наші колишні пляни, — прокопатись у яроч — дурниця, дірці такої великої довжини не буде повітря. Копати-ж далі на якийсь сажінь нема ніякої рації.

У нас витягнулись обличчя.

— Чекайте, ми-ж можемо робити ширшу дірку!—сказав Сердюков.

— Ну, вибачайте, це буде через два роки! — сердито струсючи землю з піджака, одповів Залетаєв. — Я більше чекать не можу. Я вношу таку пропозицію: тікати через цей підкоп, що є. Але так. Щоб усіх нас не перестріляли, один, передній, мусить кинутись сам на вартового, повалить його на землю і цим дати всім останнім збігти у яроч, де будуть стоять екіпажі. От мій плян. Звичайно один мусить пожертвувать собою для всіх. Кинем жеробок. А коли зможе вирватись і він, тим краще. Але рискує здорово. Ну, що ви на це?

Ми мовчали. Багато було правди в словах Залетаєва але погано те, що один все таки мусів загинути.

Риск, що й казати, річ хвилююча, ваблюча, але як смертний жеребок випаде?

— Ну, це дурниці!—флегматично сказав Голубов, як і звичайно. Залетаєв живо покосив ся на його.

— Як дурниці?

— Та так. З якої речі ризкувать хоч одним життям. Краще спробувать з другого боку, в инчому місці, провирити ще раз тут. І взагалі, я тут бачу щось... непевне. Чого ради раптом тепер виявилось, що наші пляни не годились? Чого повітря не стане? Хто то сказав?

Аж дивно було, що цей сонний здоровенний дядя так розпалив ся й ожив. Дядя Дум-Дум лукаво посміхнув ся й, підморгнувши до Сердюкова, сказав:

— А голубчику нашому, видно, не хочеть ся помірять.

Тоді Голубов повернув ся до дяді всім важким тілом, серіозно подивив ся йому в лице і спокійно, рішуче промовив:

— Добре. Я згожуюсь.

Дядя Дум-Дум засміяв ся й почав вибачатись, але Голубов уперто і вже знов флегматично твердив:

— Не хочу. Стою за плян Залетаєва.

— Ну, коли так, то й я! — задиракувато крикнув дядя Дум-Дум.

Виходило якесь чортзнащо, якесь змагання в безрозсудности. А втім, дяді Дум-Думові й Залетаєву добре було змагатись, маючи за спиною довічну каторгу, себ-то, майже смерть. А мені, наприклад, або Тимошці треба було задуматись.

Але Тимошка-ж і покінчив мої вагання. Як не як, а в пляні Залетаєва те гарно, що тут, чорт забірай, зразу тобі воля. Риск є, але тільки для одного. В старому-ж пляні цей самий риск у меньшому, правда, розмірі був у всіх. Так нехай же один пострада за всіх. Він, Тимошка, готов хоч зараз.

— А будемо копатись далі, марудитись, так нас і накриють. Тоді вже годі мештати!

— Згода! — сказав я. Зоставались Сердюков і Піня. Залетаєв поглядав на останнього смакуючим поглядом. Піня стояв блідий, затишлий і чудно водив по нас широкими очима. Йому, мабуть, не вірилось, що це серіозно.

— Ну, Піня, а ти ж як, чого замовк, га, — піднято спитав Тимошка. — Рішай ся. Ти, брат, — староста. Не можна.

— Я слухаю, що ви говорите. Скажіть ви, скажіть, тоді я скажу... — тихо сказав Піня.

Сердюков нахмурило лоба і дивив ся кудись під ноги, маючи який вираз, немов вираховував якусь задачу.

— Добре, я згоден, — підняв він голову і подивився на всіх зміненими очима. І при цьому посміхнувся не притаманною йому якоюсь запобігаюче-виноватою посмішкою.

Зоставався один Піня. Він чогось дуже передихнув і хрипуватим голосом промовив:

— Ну, і я згоден. Нехай буде так.

— Браво, Піня! — сильно ударив його по плечі Тимошка — Оттак справжні революціонери повинні говорити. Ну, братця, так коли ж ми жеребок кидаєм?

Залетаєв після відповіді Піні подивився на його довгим поглядом і хутко повернувся до Тимошки.

— Жеребок в самий останній момент! — сказав він.

— Розуміється, — засміявся дядя Дум-Дум. — Не дуже приємно з смертним присудом в кишені. А то все таки надія: може не я. Правда, Піня.

Тоді Піня прокашлявся і все ж таки хрипко сказав:

— А я просив би, щоб тепер, як це можна.

Залетаєв у мить злорадісно й жорстоко витягнув до його лице.

— Ну, ні, голубе, ми вашого брата розуміємо. А потім одмовитись, заслабнути й тому подібне? Ні, вибачайте! Почекай уже до самого побігу. Побачимо, як ви свою одважність покажете.. Я, панове, проти жеребка тепер!

Дійсно, це було незручно, ми мусіли згодитись з ним. Тоді Піня, блідо посміхаючись, сказав Залетаєву:

— Я тільки для того, що в когось є мама або сестра чи хтось другий, так щоб встигли приїхати побачити ся. Може це дуже трудно їм.

— Ну, це ніжності! Можна й без мами обійтись. Мама, тато, бабуся ще.

— Годі про це. Кінець! — понуро перебив його Голубов.

Ми розійшлись по своїх койках.

* * *

І от почалось готування до побігу. Підкоп ще протягнули трохи, так що лишилось всього стільки, щоб не провалилось під вартовим, кроки якого иноді ми чули. На це треба було покласти ночей сім, бо копали майже голими руками, щоб не робити шуму. За час копання вийшла знов сутичка Піні з Залетаєвим. Залетаєву конче хотілось, щоб Піня також копав, а Піня не хотів. Це не його була функція, його обов'язок дивитись, щоб усе ішло як слід, а не копати. Чи вартовий пильнує біля дверей, чи немає гомону в коридорі, чи не треба кому з копаючих випити подать, це Піні-не діло, а копати — ні.

— Ну, чекай же ти! — один раз пригрозив ся Залетаєв. Що він думав, ніхто не знав, а найменше Піня. Але це на його не зробило ніякого вражіння. Це ж Залетаєв, хіба можна серіозно ставитись до його. Крім того Піня був, очевидно, зайнятий іншими переживаннями. Тепер він зробив ся далеко поважніший, ніж раніше. Він так само бігав по камерах, ділив передачі, розносив сніданок і вечерю, але в поведженню його стало менше нервової хапливості. Іноді він навіть дещо забував, плував і не міг пригадати. Часто задумував ся і здрагував усім тілом, як звертали ся до його. Часом у ночі, прокинувшись, я дивив ся на Піню і бачив, що він не спав і лежав лицем до гори з застиглими широко розплющеними очима. Зачісуватись перед дзеркальцем перестав і навіть у другий коридор бігав з розкудоченою головою. Щоки зблідли й зхудли.

Правда, всі ми, тікаючі, були в особливому настрою, але у нас це так не кидалось в очі, як у Піні. І на Піню почали поглядать з посмішкою. Знов зачув ся сміх, жарти з його. Правда, жартувала тільки наша камера та й то не голосно, бо побіг в жартах грав неодмінну роль, але для Залетаєва і цього було досить. Він і сам ще більш зачучверів, але робив усе можливе, щоб яко мога довше відтягнуть день жеребка. Чого йому хотілось, ми не знали, — все вже було наготовлено, на волі і тут, лишилось тільки призначити день. Але ледве заходила розмова про день, Залетаєв щось вигадував знов і мусіли одкладати.

Чи не чекав він, що Піня не витримає мук чекання й одмовить ся? Ну, то він дуже помиляв ся. Я балакав якось з Піньою.

— А що, страшно трохи, Піню?

Піня потиснув плечима і сказав:

— А що буде чоловік робить?

— Ну, як дуже страшно, то ніхто не силує, одмовитись можна. Я, принаймні, не знаю...

Мені хотілось подивитись, яке це зробить вражіння на Піню.

Він зітхнув.

— Ну, да, вам таки можна одмовитись.

— А вам?

Піня вибачливо посміхнув ся.

— А ви мені скажіть, кода паракот потонає і всі рятують ся, то капітан біжить поперед чи позад усіх? Ну? Чи страшно, чи ні, а стій. А як євреї колись у пустелі блукали, то вожді їхні позаду йшли? Вони тікали? Га?

Як що Залетаєв рахував на Пінін страх, то він рахунки міг покинуть, бо у Піні було щось іще, крім страху.

* * *

Але, нарешті, настав таки той день, як уже ніщо не перешкожало.

В-вечері тягнули жеребок і він випав Сердюкову.

Ні Сердюков ні ми з цього приводу нічого особливого не виявили. Сердюкову так Сердюкову, комусь мусіло випасти. Що було у Сердюкова та й у нас в середині, це інча річ, але зверху всі ми були серйозні, діловиті і хіба що занадто хапливі. Та Тимошка ще, як людина безпосередня, не видержував тону, то співав цілий день то прощався з товаришами по камері, то задумував ся так, що не чув як його шарпали.

Вночі о першій годині по знаку Піні ми тихо підвели ся й по одному стали залазити під нари, поклавши замість себе зарані наготовлене опудало. Піня заліз останнім.

Між інчим, памятаю, що ще там під нарами, при невеличкому світлі лампи я звернув увагу на його очі. В них був такий вираз, якого я не бачив і в царевича-Піні: напружено-хиже, мало не жорстоке, гостре, все помічаюче й ніби нічого не бачуче. Але приглядатись не було коли.

Наш підкоп виходив з під фундаменту. Фундамент же був виведений так, що біля його попід всім будинком тюрми ішов досить широкий рівчак, немов іще один коридор. В цьому коридорі перед діркою підкопу ми всі зупинились. У дяді Дум-Дума в руках був електричний лихтарик, який кидав сліпучий сніг молодшого світла на вохкі чорні стіни рівчака. Чи від цього світла чи чого іншого, у всіх обличчя здавались дуже блідими, а очі надзвичайно блискучими.

Балакали пошепки. У Сердюкова в руках був револьвер, один на всіх. Але стрілять з його Сердюкову можна було тільки тоді, коли він повалить вартового на землю, приставивши револьвера до самого тіла. Тоді і згук буде приглушений і шансів більше за те, що не промахнеть ся.

— Ідть! — прошепотів Піня.

Сердюков якось поривчато й мовчки потиснув нам руки і, ніби впавши додолу, поліз у дірку підкопу. У мене ще довго після того, як зникли в дірі його ноги, стояло перед очима його гарне, розумне лице, скривлене якоюсь непотрібною гримасою помішки. Плян був такий. Сердюков проріє вихід на поверхню, вернеть ся, тоді ми всі полізем за ним. Вистромивши голову з підкопу він піджидає вартового. Коли той рівняеть ся з ним, вискакує, кидаєть ся на його, а ми всі біжимо у ярк. Там слухаєм, як не

буде вистрілу револьвера або не прибіжить він сам, тікаємо без його.

Тихо було як в домовині, ні одного згуку, ні свисту вартових, ні шороху вітра, нічого, що, звичайно, чути найглухіщої ночі в камері. Тільки наше дихання та свист у носі Залетаєва. (Залетаєв чисто виголив ся, підстриг ся, вимив ся, зачісав ся, але все таки робив вражіння кошлатого.) Дядя Дум-Дум куриє цигарку за цигаркою, так що Тимошка мусів йому поради́ть покинути, бо з дірки підкопу повалить такий дим, як з фабричного димаря. Але дядя підморгнув і закуриє нову цигарку об недокурок старої.

Піня стояв коло мене, і я бачив, як він напружено витягував шию і сторожко водив нею, немов гадюка, що чує небезпеку. Залетаєв щось зашопотів Голубову.

— Ша там!—Строго крикнув Піня.

Залетаєв різко повернув ся в бік Піні, але Голубов потягнув його за руку і він нічого не сказав.

Піня ж навіть не помітив руху Залетаєва і слухав. Потім тихенько поліз на гору, щоб спитать як там в камері.

В цей час як раз виліз з дірки Сердюков. Він мав дикий, трохи не божевільний вигляд. Весь у землі, з розчучвереним волоссям, з бігаючими, напруженими очима, задиханий.

— Що? Що таке?! Що?!

Сердюков спер ся об стіну.

— Пропало, товариші! — переривчастим судорожним шопотом заговорив він. — Не можна. Нас, здаєть ся, накрили. Там салдати.

Ми похололи.

— Ви бачили? — спитав дядя Дум, наводячи на Сердюкова лихтар.

Сердюков прижмуриє ся.

— Я не бачив... Так, я бачив. Там рух... Вартовий стоїть біля будки і не рушить ся... Я не знаю... По моєму, неможливо... Я бачив три чи чотири фігури, які рушались біля стіни... Нас видав хто небудь... Що робить тепер, що робить?

— Та ви бачили салдат?! — раптом люто визвіриє ся Голубов.— Говоріть ви, чорт би вас узяв!

Сердюков неспокоїно закліпав од світла й розсердив ся:

— Говорю ж вам, що бачив... Ради бога, одведіть свій лихтар, він мені ріже очі!..

Дядя Дум-Дум напруив світло на стелю, але воно все ж таки зачіпало лице Сердюкова з вимазаним у чорне носом і щокую, з чудними, розтеряними, дикими, підозрілими очима.

— Та ви, мабуть, помилились, товаришу—протиснув ся наперед Тимошка. —Підіть ще раз. Та швидче... Що ж це таке? Дірка там... Вартовий зразу побачить... Ах ти ж Господи, хіба можна так. Ідіть!

— Та не можна... Я не піду... Я не можу... Ми всі погибнемо... Це абсурд!.. Я вам кажу, там салдати. Це безумство іти... Нам треба подумать...—гаряче зашопотів Сердюков.

— Та що думать! — зашипів Залетаєв.—Ви просто злякались, чорт вас забери, от і все! Ви — боягуз паршивий, дрянь! Ідіть, ви витягнули жеребок, ідіть зараз же!

Сердюков притулив ся всею спиною до стіни й не рушив ся. По виразу його лица було видно, що він ні на крок не відступить з свого місця, хоч би його різали.

— Я не піду... Це безумство — бурмотів він і це викликало сліпу, звірячу лють проти його. Хотілось одідрать його від стіни і втокмачить головою в дірку, — лїзь!

В рівчаку підняв ся кошмарний, повний непотрібної ненависти, страху, безпорадности гомін. Один шипів, що треба кидать вдруге жеребок, другий тряс за барки Сердюкова, третій рознімав їх і лякливо озирав ся. Було таке чуття, ніби нас зараз же захоплять усіх.

І от в пей мент, памятаю, мене хтось сильно одпихнув до стіни і проліз наперед. Це був Піня.

— Що тут таке? Ша! Ви сказались чи що!?! — голосним шопотом крикнув він. — Залетаєв, я вам кажу, киньте, ша! Дайте я скажу. Ну?!

В голосі його було щось таке, що примусило всіх мимоволі замовкнути. Чулось, що чоловік з таким голосом, має підставу так говорити, має щось сказати і скаже те, що нас вирятує. Навіть Залетаєв на мент замовк, не то здивований, не то обурений, не то чекаюче.

— Дайте сюди ваш левольвэрт! — коротко сказав Піня Сердюкову. В цей мент світло лихтаря упало на всю його невеличку постать. Він весь дрібно-дрібно дріжав, як дріжить будинок під яким скажено проносить ся поїзд. Сіренькі очі були поширені і чоловічок у них гостро і чудесно чорнів.

Сердюков машинально, покїрно подав револьвер.

Піня взяв і повернувся до нас.

— Щоб мені було тут тихо! Я піду замісто товариша Сердюкова. Ша! Я подивлюсь і прийду сказать. Потім полізете вже ви. Але ша, бо нас заберуть. Я вже йду.

І він поліз у дірку. Настало гнітюче мовчання, серед якого було чути тільки легке шарудіння землі в норі та наше дихання. Сердюков, як прибитий до ганебного стовпа стояв, зігнувшись і подивляючи розтерянними, напівбожевільними очима. Останні похмуро і непорушно стояли на своїх місцях. Навіть дядя не курив.

Хвилини через три з'явився Піня. Перед тим, як говорить, він видихнув кілька раз повітря з грудей, як людина, що задихається від чогось.

— Там ніяких салдатів нема... Там же тихо... Вартовий ходить... Ми можемо йти... Залетаєв вмить ступив до Сердюкова й з грізною рішучістю проговорив:

— Сердюков ідіть.

Але Сердюков мовчав і так само моторошно дивився на нас.

— Залетаєв! -- мало не крикнув раптом Піня, — хто тут командор, ви чи я? Дайте спокій товаришу Сердюкову. Раз я кажу, що я іду, то я таки іду. Що ви хочете тут, що? Щоб наша справа погинула, так? Ви цього хочете? Раз я вам кажу мовчати, то мовчати мені тут! Хто тут староста?! Ша!.. Ставайте всі в рядки! Залетаєв на самий зад! Ну?

Залетаєв скажено шарпнув ся і мовчки став на самий перед.

— Залетаєв, я вам кажу, ідіть назад! Ви самий дужчий, вам нада назад. Ну?..

— Залетаєв, ідіть, ідіть ради Бога, дайте спокій — зашопотіли інші.

— Та з якої речі я назд?! — стріпнув ся він усім тілом. — Не хочу!

— А я таки хочу, щоб ви назад! — прошипів Піня з дивною, невиданою у його силою. — І ви мені підете! Коли вам староста говорить, що ви підете, то це таки так і буде. Ну?

І раптом Піня підняв револьвер і націлив ся в Залетаєва. Було темно й не видно лица Піні, але по голосу, по витягненій руці чуло ся, що це зовсім не жарт, що ще хвилиною і він вистрілить.

— Залетаєв! Ідіть же, чорт вас забери, ідіот подлий! — З одчаєм крикнув Голубов.

І Залетаєв мовчки, покійно, нахиливши голову протиснувся і став туди, куди наказав староста.

* * *

Хвилини через п'ять, коли я вирвавшись з дірки, вилазив за дядькою Дум Думом на поверхню землі в чотирьох кроках від се-

бе я побачив чорно-сіру масу, яка хрипіла, люто качалась по землі, з неї виривався пронизуватий крик. — Сюди-а! А-а! А-а!

І в промежутках скажений крик і гукання по чомусь м'якому.

За стіною в середині тюрми уже трівожно й тяжо нісся свист, чулись вистріли, крики, тупотіння ніг.

Я прожогом злетів у ярк.

Піні нічого було чекать. Навалившись як прийшлося в екіпаж, ми ударили по конях і що сили погнали по темному полю.

* * *

Пізніше нам переказали з тюрми, що староста Піня був убитий в ту ніч прикладами винтовок. Він з такою силою обхопив разом з рушницею ногу вартового, так міцно упався зубами в тіло, що трое дозорців не могли одірвати його. Прийшлося приглушити його, але, приглушуючи прикладами, не розраховували сили ударів і вбили.

В. ТАРНОГРАДСЬКИЙ.

* * *

Чужий я для білого світа—
 І серця не гріють мені
 Ні мрії веселого літа
 Ні ясного маю пісні.
 Чужа для людей моя мука,
 Для мене їх радість чужа
 Пекучая дума—гадюка
 Гресе моє серце, як ржа.
 О Боже! чи хутко загину,
 Засну у останньому сні—
 І в світі навіки покину
 Думки і журливі пісні.

О. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З життя українського панства 1830-их років.

Панський побут на Лівобережній Україні в початку XIX в. не вповні ще нам відомий в подробицях. Ми знаємо, правда, головні зміви в умовах тутешнього життя, головні зовнішні впливи, яким шляхом пішло життя, як змінилися давні умови під впливом північним, російським, як тутешнє панство захоплювалося і турбовалося в справі зрівняння української шляхти в правах з дворянством російським,—сі головні моменти панського життя тих часів досить відомі... Але далеко менше знаємо ми про внутрішнє життя, про щоденні турботи, про господарські пляни, про відносини до селян, що турбовало і непокоїло, захоплювало думки і приваблювало в ті давні часи.

В сих відносинах дуже цікаве і корисне приватне листування. В приватних листах до родичів та до знайомих найбільш повно і ясно відбивається щоденне інтимне життя. В звістках про знайомих та сусідів, в дорученнях і скаргах відбивається загальний світогляд, гадки про сучасне суспільне життя, погляди на суспільні відносини і суспільні умови, відношення до кріпаків, згадки про минуле і пляни на будуче. Коли нема причини таїти про себе свої думки, в листах встають неначе живі люде тих давніх часів з їх думками, надіями і розчаруваннями.

Як раз таку можливість придивитись до людей тих часів в їх звичайних умовах життя дає нам приватне листування Стороженків. Головно се листи самого Андрія Яковлевича Стороженка (ур. 1790, вмер 1858 р.): писані сі листи до родичів та знайомих полтавських в різних справах господарських і маєткових, далі до сина Володимира в різних справах родинних. До того прилучають ся ще листи доньки А. Л. Стороженка до брата Володимира і нарешті листи родичів та знайомих до Стороженків. Найчастіше дотикають ся сі листи справ родинних, але по за тим взяті разом всі сі листи кидають світло на тодішнє життя українського панства в 1830-х роках на Лівобережній Україні.

• Спробуємо передовсім схарактеризувати на підставі сих листів моральну вдачу родини Стороженків, самого А. Я. Стороженка та близьких його родичів. Цікаві з сього боку господарські розпорядження, доручення і різні маєткові пляни...

Се були добрі хазяї, що дбали про своє добро, кріпко тримали його в своїх руках і з великим жалем випускали з рук, коли приходила неминуча потреба. За те, навпаки, всяке придбаннє якого будь маєтку, всяка можливість збільшити фамілійне майно наповняла щирою радістю души родичів. Поздоровляючи брата з придбаннєм Мармізовки

ЛНВістник 1913, кн. V.

17

Андр. Стороженко висловлює щире задоволення, що до фамілійних маєтків вертаєть ся та сама Мармізовка, яку він бачив і знав в давні часи. Йому приємно згадати, що се був дуже гарний маєток і окрім того був в дуже добрім стані, завдяки піклуванню тодішних власників.* Се не тільки приємні спомини з давніх часів, але взагалі почуттє задоволення хазайновитої людини, коли вона бачить гарне господарство. „Я помню этотъ хуторъ въ самомъ цвѣтушемъ положеніи, когда въ немъ жили старый князь и покойница бабушка (кн. Орбеліані), помню простое гостепрїимство и изобиліе, представляю себѣ живо стаи борзыхъ и гончихъ, скликаемыхъ охотничьими рогами, ястребовъ и за ужиномъ перепеловъ съ печерицами. Помню прекраснѣйшій, по тогдашнему времени, конскій заводъ, пѣтихъ жеребцовъ... обширное и уставленное скирдами гумно... Дворъ князя и усадьба были истинно панскіе“.. Пізнійше за спадкоємців старого князя Орбеліані Мармізовка прийшла до поганого стану, стала руїною, але Андр. Стороженко сподіваєть ся, що в руках брата, під його гарним уважним доглядом Мармізовка знов стане гарним маєтком і буде там „прежнее изобиліе и достатокъ“. Серед українського панства — висловлюєть ся далі Андр. Стороженко — є багато гарних хазяїв — „просвѣщенныхъ, трудолюбивыхъ хозяевъ“ і певно брат, набуваючи нові маєтки, не відстане від своїх гарних і діяльних сусідів...

Сі бажання і признання складають ся в цілу господарську філософію діяльних і працьовитих людей, що старанно ведуть своє господарство і мріють тим або иным засобом його побільшити. Для Андр. Стороженка, як і для інших панів того-ж складу, незрозуміло, як можна на селі жити без усякого діла, без усякої господарської діяльності. Невже-ж сільське життя відтягає нас від обовязків горожанських, від обовязків батька родини, від необхідної для людини діяльності? О, зовсім ні. Навпаки на селі і треба працювати, щоб не нудитись! Як приємно дивитись, коли навколо все в гарнім стані. Здаєть ся, і легче вмирати в гарнім домі, на чистім ліжку, в присутности доброї родини. . Такі гадки висловлює Андр. Стороженко в приватнім щирім листі...

Дивлячись з повним задоволенням на добре, хоч і чуже господарство, сі пани не могли не почувати щирого обурення, коли доводило ся бачити руїну гарного маєтку, непорядок, брак уважного господарського догляду. „Грустно было смотрѣть послѣ, когда князя (Орбеліані) раздѣлились и сходились только, не тѣмъ ихъ вспомнить, для пьянства съ Жабскимъ и Брагинскимъ попами и озерянскимъ Дейнекою, повѣреннымъ въ дѣлахъ промотанного достоянія. Невозможно описать отвратительной картины невѣжества, грязного разврата, праздної лѣни и омерзительнаго безпорядка во всемъ“... Чого тут більше: загально-людського

морального обурення проти „гязного разврата“, або господарського обурення проти повного безладдя в гарній колісь маєтности? Здаєть ся, що останнього більше, і на безладде в господарстві дивитись було важче...

Куди-б не закинула доля, деб не прийшлоь жити і служити, думка завсїди лине до рїдної країни, до рїдного куточка. Стан маєтків займає і непокоїть. В листах до родичів і близьких знайомих знаходимо рїзні вказівки і рїзні доручення, поїхати подивитись, доглянути, перевірити і сповістити про все. „Зроби послугу, побувай у мене в Русавцях, подбай, що-б там робити двір і відпиши про все“—читасмо в однім листі Андр. Стороженка. Через кілька місяців знов таке саме проханне: не забувати навідуватись хоч зрїдка до моєї бїдної Ржавської економії — пише Стороженко до брата. Рїк пізнійше знов просить заїхати і подивитись, вже з докором — чи не відважив ся ти коли небудь поїхати до Ржавця? Приходить ся все доручати прикащикам, а чи можна вповні покладатись на них: „заглазное управление темно, какъ вода въ облацѣхъ воздушныхъ“, — з сумом закінчує Стороженко. Ще більше турботи, коли приходить ся розширяти господарство, заводити щось нове, будувати винокурню. Жінка Андр. Стороженка їде доглянути сама за будівлею сїєї винокурні і всїм знайомим доручаєть ся допомогти в сїй важкій справі. Оден з родичів, відписуючи про рїзні господарські справи, дотичаєть ся і свого „устроєнія винокурни, на которую такъ много издержано, а мало сдѣлано: да нечего лучшаго и ожидать отъ беспросыпнаго“... Легко зауважити, що сї господарські турботи дуже займали і непокоїли Андр. Стороженка... Маєтности давали небагато і приходилось думати, як би побільшити дохід. В листі до сина Стороженко якось зауважив — „сѣ имѣнія, впрочемъ совершенно ничтожнаго не получается ни гроша“, (1833). Треба було шукати засобів поширити господарство і мати з нього більший зиск. Багато надїй поклало ся на рїзні пляни господарського поліпшення, як винокурня або що. В таких турботах підтримувала надїя мати колісь в старвх літах відпочинок і спокій в своїм хуторі серед добре уладженого господарства.

На далекій чужині надзвичайно турбовала і непокоїла кожна трівожна звістка з України: за великим віддаленнем перевірити було не легко і приходилось нетерпляче тижнями чекати листів. Як на Україні з холером, як з недородом хліба? З великою уважністю перечитували повини в листах від родичів та знайомих. „И наша благословенная Малороссія отъ засухъ лишена своей плодности и мы бѣдствуемъ при недостаткахъ всего потребнаго, лишь бы прокормиться!“ (1834). Подаючи

звістку про холеру, Капнист пише: „въ благословенномъ краю нашемъ холера дѣйствуетъ слабо... Полтавская губернія, кажется, не представляетъ ей большого разгулу, именно потому, что просторъ существуетъ въ поселеніяхъ и что жители живутъ — каждый въ отдѣльной бѣленой хатѣ“. Такі звістки про українські справи часто зустрічаємо в листах від українських знайомих та сусідів. Як нетерпляче очікували таких листів в Варшаві та Петербурзі, бажаючи знати як мога більше про українське життя, про господарські справи, які вигляди на врожай, які стоять ціни на хліб, чи є доволі хліба чи навпаки загрожує голодна зима і селянам прийдесть ся бідувати в зимі з невеликими запасами хліба. Про се все допитували ся в листах до родичів та земляків і нетерплячо очікували бажаної відповіді на цікаві питання. Коли не було потрібних звісток, приходило ся нагадувати, докоряти, запитувати знов і знов про різні господарські питання і справи. Навідуватись до української маєтності можна було тільки зрідка, за великим віддаленням і в багатьох справах приходило ся покладатись на чужих людей, знайомих та сусідів, на чужий догляд. Через те в листах так багато місця віддаво різним господарським дорученням, запитанням, увагам і скаргам...

Справи маєткові дуже цікавили і непокоїли, кожна зміна знаходила відгомін в листах. По листах можна простежити зріст маєтків, процес збогачення. Дохід неоднаковий, умови селянського життя часом гірші, часом ліпші. На одну зиму обмалъ хліба, звістки приходять дуже неприємні: хліба немає ні у мене, ні у селян, я посилаю, скільки можу, але сього замало — читаємо в однім листі. На слідуєчу зиму було вже ліпше: хліба у мене тепер досить, — читаємо в пізнійшій листі...

Таких звісток про стан маєтків, про дохід, про витрати знаходимо дуже багато в листах. Легко зауважити, що все се дуже цікавило і турбовало...

Панський добробут тих часів засновував ся на кріпацькій праці. Кріпаки се була підвалина багатого панського господарства. Кріпаками міряли багатство сусідів... Дараган докупив собі ще 200 кріпаків до тих 1200, яких мав, і живе собі пачом — сповіщаєть ся в листі про знайомого. Коли приходиться ся купувати маєток — на першій пляні скільки кріпаків: маєток Новаки продаєть ся — коло 80 душ, 500 десятин та вівці — читаємо якось в листі: кріпаки і вівці стоять тут разом... Але кріпаки не всюди однакові і на сю ріжницю приходиться ся звертати покупцям велику увагу. Я купив би землю навіть з людьми, хоч вони ні до чого не здатні (никуда не годяться) — пише Стороженко, гадаючи про купно маєтка Чевельчі. Таких людей — додає він в иньшій листі — я продав, купивши хутір Богодуховку, по 75 р., отже ціна п. Ніценкової

дуже висока. Гадаю, що людей треба-б перевести — бідні і злодії, — додає він иньшим разом. Такі рахунки розкривають перед нами тодішні відносини панства до кріпаків... Ніхто не спинається поки що думкою над сим ганебним торгом і вважає живих людей додатком до маєтку.

Наведемо ще доручення Стороженка братови: за Степана, якого заміняв я на твого Лукяна, і який не міг піти в ваш поділ, віддай Оліхновському хоч яку небудь дівчинку („дівченку“), у мене в Ржавцях нема жадної... Такі звістки завсіди ми зустрічаємо в листах і бачимо з них, як просто і спокійно дивилися в ті часи на кріпацьку працю, на купно і міну кріпаків, на ганебний торг селянами.

Що кріпацтво величезне соціальне нещастя — над сим мало ще задумувались в ширших кругах українського панства в 1830-их роках. Сама основа кріпацьких відносин, ганебних та важких, мало ще звертала на себе уваги. Виростаючи в звичайних умовах панського побуту, маючи до послуг численну челядь, почувуючисе паном над всім сим людом, при звичаювались дивитись на кріпацтво, як на щось вповні нормальне, природне, не думаючи про саму основу відносин до селян. Література ще не ставила гострого свого питання, не захопив ще серця різкий протест Шевченка... Коли в сусідстві хто небудь неполюдськи поведився з кріпаками, знущався з них, про се говорили з доганою, тай тільки, про саму ж основу сих відносин ще не думали...

О скільки се буде вигідно, або невигідно — ось одиноке питання, яке звичайно ставлять, роздумуючи над тими або иньшими комбінаціями з кріпаками: оскільки важко буде самим кріпакам, про се не питають зовсім, про се нема і розмови. З численних прикладів наведу лише один. Виряжаючи сина до петербурського корпусу, Стороженко послав з ним хлопчика козачка, як тоді водилося. Якийсь час хлопчик був разом з паньчем, але потім Стороженко надумався, що може б було вигідно віддати хлопця в науку і вивчити на кондітора. Як буде жити хлопчик, в яких умовах, чи не буде йому важко серед чужих людей в чужім місті, про се зовсім нема розмови. Рахунок дуже простий: скільки можна заплатити за вивчення хлопця, щоб була вигода, і більш якої платні не можна давати за вивчення, бо буде занадто дорого. Се питання про вигоду і все перед нею відступає на другий план. За вивчення хлопця Леонтія просять 500 р. Чи варто стільки заплатити? О ні, се виходить дуже багато, за 500 р. можна купити аж 5 кріпаків, що вміють пекти хліб. При тим є небезпека: ануж Леонтій зіпсується між чужими людьми. Се можливість непокоїть тільки як рахункова комбінація: тоді прийшлося би віддати до війська, а се значило б дати двох рекрутів замість одного... Як бачимо вся сила полягає тут в грошових рахунках: до решти немає жадного діла.

Здаєть ся, Леонтію самому зовсім не хотіло ся йти на вивчення до чужих людей. Він вагав ся і відмовляв ся. Против сих вагань і сумнівів Леонтія Стороженко-син знайшов дуже легкий спосіб вплинути і заспокоїти хлопця: „я велѣлъ его наказать и объявилъ, что онъ будетъ или булочникомъ или солдатомъ“, пише В. Стороженко до свого батька. Дійсно, се дуже легкий спосіб вплинути і переконати неслухняного...

Замість Леонтія Стороженко пропонує синові вибрати до послуг козачком якогось иньшого хлопця: коли тобі потрібно хлопчика,—пише Стороженко-батько,—сам вибереш в Чевельчі, якого схочеш... В ті часи був спеціальний погляд на виховання слуг з кріпаків. Щоб мати вірного і широго слугу, треба виховувати з малих літ: справді, се не легко і приходить ся перебрати багато хлопців, поки знайдеш вповні відповідного до послуг і до вивчення. Коли ж виявить ся, що хлопець не буде корисним, можна віддати в рекрути і взяти иньшого. Але, певно, така метода не завсїгди мала добрі наслідки і Стороженко-батько якось радить синові купити хлопчика кріпака в Петербурзі, а не брати з України, бо „наши земляки не молодцы для камердинеровъ“.

Скільки приходилось витерпіть бідним хлопцям, поки вони ставали добрими льокаями. Завсїди висїла над ними погроза важкої сладаччини за кожну провину. А коли слуга кріпак в чім небудь провинить ся, зо всіх боків повторюють давні сентенції про невдячність. Я чула—пише Дарган до Стороженка-сина,—що ти прогнав свого „негодя“; се невдячний нарід: чим їм ліпше, тим вони гірше. „Някакого усердія къ господамъ: бѣда, кто не сроденъ съ ними поступать строго и взыскательно за всякую малость“.

В сих словах вповні виявив ся старий традиційний погляд панства на кріпаків: багато панів тримали ся такого погляда і в 1830 і в 1840-их роках. Давні традиції заховали ще свою силу, і важко було визволитись з під сього впливу тим, хто змалку перейняв ся старими поглядами на кріпаків. Через те в українськїм панстві 1830-х років старше покоління ще не задумуєть ся глибоко над самою основою ганебних кріпацьких відносин і в своїх стосунках з кріпацьким селянством і слугами заховуєть ся так само, як їх батьки, українські пани кінця XVIII віку. Перегляд суспільних відносин ще не поставлено в першу чергу.

І молодше покоління лише поволі увільняєть ся від тягару давніх поглядів і переконань. В листах Стороженка-сина нераз зустрічаємо гуманні вислови і фрази, але тут було мало серйозного відношення і ціла історія з Леонтієм показує, що за сими гуманними висловами криють ся давні батьківські погляди на кріпаків.

Так воно, на жаль, і мало бути. Отрута кріпацтва глибоко захопила панство тих часів і лише деякі нечисленні одиниці вповні ясно

увяляли собі усю ганебність і шкочу кріпацтва. Поволі, дуже мляво йшло увільнення широкого кола українського панства від омани давніх поглядів, поволі поширювало ся переконання про неминучу потребу покінчити якось з давнім суспільним лихом кріпацтва...

Родина Стороженків не становить винятка, по своїм поглядам і переконанням вони не дуже відрізняють ся від загалу тодішнього українського панства. Через те і цікаво для нас їх листування: воно показує нам щоденне жите українського лівобережного панства вісімдесять років назад, і ми бачимо панство тих часів в звичайних умовах побута, бачимо його надії і поривання і нічим неприкрашену правду суворой дійсности тодішніх суспільних відносин, призабуту і неясну тепер для нас, далеких нащадків...

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА.

Сльози поета.

Казка для великих дітей.

Славній памяти незабутнього товариша друга М. М. Коцюбинського—присвячую.

Вечер тихий, прозорий... Глянь, немов велетенський рубін повагом сонце схилилось на захід. Золоті пасма простягли ся під вітами нашого здичалого саду і полягли ясними стежками на камінних сходах терас; вони осяли й твою любу голівку і спалахнули золотом щирим коси шовкові твої. Рожеве сяйво розвіялось скрізь по ясному небі, ось поняло воно й наші зарослі газони і ожили білі троянди під теплим одсяйвом його. Ми з тобою самі... навколо ні духа... То шепоче старий водомет... і наче тихії сльози спадають прозорі перлини в засіяний мохом басейн.

Ти пригорнулась до мене... Як тихо навколо... ні хмарки на небі, ні смутку в душі.

Ти просиш, щоб я розказав тобі казку про сльози поета. Дитино, та казка стара і сумна, її проказали мені манесенькі ельфи-дрібнятка в нашім забутім, здичалім садку. Але ти просиш... гаразд... дай же мені твою рученьку білу і слухай, о слухай, дитино, серцем хорошим своїм.

Було се давно, в ті далекі минулі часи, коли добрі старенькі боги ще жили між людьми на землі. В світі вродилась дитина з душею великих замірів, з серцем повним любови до всіх. Вона знайшла ся в старому княжім палаці; клопотались над нею і няньки і мамки і лицарі й джури і добрі батьки. Все було тут

до послуг принца-дитини, але й в дитячі роки — він дитинства не знав. Він любив гуляти степом, коли заходило сонце, він наче впивався його останнім промінням, а коли воно вже ховалося за темні гори,—він ревно плакав з жалю. Він любив слухати теж стародавні сиві казки, і засипати любив під сюрчанне казок веретен.

Він любив стежити з вікон високих за сніговими крутнями, що здіймалися мов посатанілі коні і звивалися на неосяжнім степу. Він дітей уникав і діти його не любили, але зорі снували і ткали йому прехороші мрії і листе так ніжно шепотілося з ним.

Все сяло красою у пишнім палаці, але крізь його високі вікна вбачала дитина далеко в долині маленькі хатини, що вгрузли у землю, мов чорні гриби; а часом і вітер крилатий доносив ще й пісні з долини, такі сумні й безпорадні, що проймали дитині все серце наскрізь.

І сумною зростала дивна дитина. Коли хлопчик вже став юнаком, він лишився зажуреним, тихим. Його не вабила слава, не вабили радість і втіха, він рвався лиш серцем в долину, та туди не пускали його. І на веселім бенкеті часом схилив він задуману голову і прислухався до звуків долини, а в відповідь їм зростали у серці пісні невідомі, мов далекі зітхання, мов забуті слова. Але галас життя уривав неспівану пісню, а в серці лишались нудьга і журба.

І наважився принц покинути пишний батьківський палац. Глухої, темної ночі вийшов він з рідного замку і подався в долину, подався у темряву ночі по невідомим шляхам... Над ним у-горі палав стрільчатими вікнами батьківський палац, — там лишилися радости, втіха, слава, роскоши й любов, а в долині стелилися смуток і морок... Проте він пішов... Що побачив він там?

Ох, дитино, дитино, — сльози, муки, злидні, і горе... неволю, зневіре й жалі без кінця... Тут в муках і в горю чекали всі правди, шукали всі правди, благали всі правди, — і не знаходили правди ніде. І принц вирушив далі шукати її, знаходити шлях той до правди, щоб вернути ту правду в долини, щоб показати їй все, що зробило на горах, в долинах життя... Але куди він не приходив, -- скрізь бачив лиш сльози і горе, скрізь люде прагнули правди та забули до неї шляхи. І він ішов далі і далі... Підбилися ноги... знеслилось тіло, а горе чуже затопило все серце слізми...

Минали тижні і роки. І ось, коли раз принц піднявся на найвисшюю гору, він побачив що між небом і землею летить понад горами щось невиразне, страшне. Він став придивлятися... Була то

жіноча постать загорнена в сірі сувої туману, він як намітка спускався їй з чола і тягнув ся далеко в повітря, мов хмара, мов дим. Обличчя богині було задумане й суворе, а очі дивились загадково вперед. Мов пійманий птах затріпалось принцеве серце, він пізнав неблаганне, велике й суворе життя. Він пізнав і його товаришів подорожніх, що довгою стягою летіли за ним. То були нудні роки, важкі години, щасливі хвилини, незабутні часи... Одні з них були і сумні і журливі, а другі аж сяли від щастя, але разом з життям всі летіли вперед та вперед.

Порвало ся серце знеможеного принця і крикнув він владним голосом: „Стій!“ І так голосно розліг ся його покрик, що затремтіли навколо всі скелі і здивовано спинилось життя.

— Хто кличе мене? — Вчув ся таємний голос богині, і так дивно прозгучав він, наче подих вітру з чужих, невідомих країв.

— Смертний, вроджений тобою й для тебе?

— Чого-ж ти бажаєш?

— Єдиного слова. Скажи мені тільки чи в світі є правда, чи вмерла вона й не воскресне повік?

І втопило життя в-далину замислені очі, і вчуло ся тихо:

— Коли-б правда вмерла, не стало-б життя.

— Тоді, — скрикнув палко принц, — тоді научи, напути, покажи мені, як знайти шлях до неї... Я мушу знайти її, мушу вернути її до людей... О, коли б ти знала тільки, скільки бачив я горя, коли-б ти тільки чула людські сльози й жалі!

Але богиня дивилась байдужо й суворо і погляд очей загадкових губив ся у млі.

— Ти не перший, — почуло ся тихо. — Шукали вже правду й до тебе, шукатимуть правду ще довго, але памятай: хто правду шукає, той втрачає щастє.

— Дарма!

— Хто правду шукає, той губить усе, що дарує вам, людям, життя.

— Нічого не треба.

— Хто правду шукає, знаходить самотність, погорду й зневагу; нема й за життя йому шани і слави, не матиме їх й по життю.

— Годі, о годі — скрикнув принц. — Чим мене ти хочеш злякати? Горе, недоля, злидні, самотність, печаль?! Чуєш, для них одчинив вже я серце, я прийняв їх у нього, я сказав вже: „Хай буде воля Твоя“. Але-ж вони і кличуть до правди. Сльози чужі горячийш від своїх... Стогін людський скрізь несеть ся за мною, серце моє умліває з жалю... Де ж ті шляхи?! Я співатиму людям — я поведу

їх з собою, я підтримаю їх словом, я поверну їм надію і віру в добро.

І всміхнулась богиня і мовила тихо:

— Співай, та одно памятай: ти вилеш в свої співи усі свої муки, але я без жалю всі ті співи твої проглину...

І спалахнуло полум'єм серце поета, а очі йому зайняли ся вогнем. .

— Слухай, глуха і сліпа,—закричав він богині,—єсть в серці сім сила, що дужча за мене, і їй я корю ся, і їй віддаю все житте,

— Так, — сказала по хвилі богиня, — ти можеш бути поетом, наблизи ся до мене...

Наблизив ся принц, а житте простягло свою білу руку і доторкнулось йому до очей.

— Що ти бачиш? — спитала богиня...

Неначе заслона упала з очей йому: гори, долини, небо, річки й океани, — все чисто засяло в новій, незнаній красі.

— О, — скрикнув принц і простяг свої руки, — безмежно хороший, безмежно великий світ!

І знов простягнуло житте свою руку і торкнуло ся йому до вуха.

— Що ти чуєш тепер?

Побіліло мов сніг обличчє поета.

— О,—простогнав він з жалем, — згуки горя і сліз.

І в третє простягло житте свою руку і торкнуло ся серця поета: і серце поета запалало мов жар.

— Що почуваш тепер?

— Любов... єдину святу і всевладну любов.

— Гаразд, — одказала богиня, — тепер іди і слухай свого лише серця, воно знайде той шлях. Іди і твори.

Але поет вже не чув останнього слова богині, він стояв посеред мертвої пустелі; на спаленій сонцем землі не знати було ні шляху, ані сліду, лиш кучугури піску та распечене сонцем камінне та білі кістки маячили геть-геть в далині.

Він озирнув ся назад. Ох, за сі короткі хвилини як порвав ся він сам наперед! Рідні ниви і села, мов поняли ся туманом, але голос народу лунав і тут у пустелі, і коли в ньому чули ся гіркі, безрадісні згуки, вони одкликали ся в серці поета тяжким жалем.

Так стояв він сам у безлюдній пустелі, але вагання не було вже у нього в душі. І повело його серце шляхами до правди і наче хвилі прибою ринули з серця поета пісні натхнені на берег життя.

Дитино, як тихо, як дивно навколо... на устах моїх замирає сумна моя казка. Ти чуєш? Мовчить водомет... а з темних вікон будинку старого пливають до нас в хвилях повітря згуки забуті й сумні. Стоять нерухомо на варті високі тополі; глянь, онде з-за них дивить ся Марс червоним оком своїм. А там по-над нами яке глибоке і ясне, яке безмежне, зоряне небо. Я держу твою рученьку білу, ти задивилась на зорі. Дитино, чи чуєш же ти, що в сю тиху хвилину між вічністю й нами межі вже нема.

Але ти просиш скінчить тобі казку про сльози поета... О, слухай, кохана, тільки казці вже швидко й кінець...

Так ішов він шляхами до правди і йшов він не сам, бо пісні його щирі розбуркали кволих, піднесли знебулих і сил додавали слабим. Що робили вони? Знемогались від праці, від чорної праці, —бо ти-ж знаєш, дитино, — позаростали тернами до правди шляхи. В день з ножами в руці продерались вони крізь одвічні гущавини дикі, гарили гатки по болотах хистких, або спалені смагою тяглись навманя по распеченій сонцем пустелі, а як на землю спускала ся лагідна ніч і обіймала мандрівців знебулих сном чарівним, він лишав ся на варті один серед сплячих, сам під глибоким, незміряним небом з смутком і горем своїм. В тихому сні забували вони всі жахи і муки довгого дня, а в його серці вони оживали всі знову; і непевні кроки і поплутані стежки і зневіре і втома і горе й нудьга... В нічній самоті оживали вони, впивались в знеможене серце поета і пекли його знову подвійним огнем... І котились з очей його сльози, а із сліз тих складались пісні. О, за сі короткі хвилини забував він всі муки нужденного дня.. Так мало втіхи мав він для себе, за те горя мав він за всіх...

І слухали зорі далекі ті співи поета, і вчуваючи ся в них пізнавали в них давні, одвічні слова... А коли мандрівці прокицали ся вранці і слухали пісні поета, перебуті злигодні здавали ся їм розвіяним сонцем туманом, а віра й надія знов надавали їм сили рушати вперед.

Часом здавалось йому, що оазіс вже тут недалечко, він бачив, як на край-небі здіймали ся пальми, як поблискувало сріблом між них джерело, але коли він кидав ся до нього, распливалось ся марево в пекучому промінні сонця.

„Міраж... міраж“...—шепотів він сумно, але не теряючи віри, подававсь ще хутчійше вперед.

І в тім невпиннім простованню не завважив він, як побіліла його голова, як глибокі зморщкі перерізали чоло, як почали пригасати колись блискучі очі його.

Та настала нарешті величня хвилина. Урочисто заколивались високі пальми, вітаючи поета.

Гордий і радісний вступив він в оазіс.

Був вечір; до долу схиляло ся сонце; неначе дивні кадила коливались роскішні квітки і займались в проміннях сонця золотим вогоньком. Пальми горіли, немов ставники перед Божим престолом; золотою лузкою блищав прозорий струмок... А в небі мов листя троянди роспливались легенькі рожеві хмарки.

І припав поет до прозорого джерела і тут тільки вчув і завважив, як він знеміг ся, як він знебув ся в мандрівці своїй.

О, дитино, у казці все робить ся швидко, а пустеля життя і далека й сумна.

Але слухай: все вітало поета; співали блискучі пташки, співали високі пальми, тремтіли від захвагу квіти, і наче срібная арфа дзвенів на золотому пісочку прозорий струмок.

Закипіло, як море, бентежне серце поета, і заспівав він останній переможний спів, а крилатий вітер підхопив ті чарівні згуки і розвіяв їх по широкій пустелі життя. І вчули їх товариші і далекі мандрівці, і вчув пісню поета його рідний народ, подав ся на голос і як павідь ринув вперед. Підвів ся знебулий поет, придулив до пригаслих очей тремтячу вже руку. О, Боже! Він бачив уже в далині знайомі обличчя. Як одмінились, як помарніли вони. Але чи-ж міг він їх не пізнати, — то-ж був його рідний, укоханий серцем нарід.

О, дитино, чи знаєш ти силу сього великого слова, — ясного мов сонце і любого, мов життя?

Ти питаєш мене, що-ж сталося в ту хвилину, коли поета оточив його рідний нарід? Він вмер, дитино, знеможене серце не витримало втіхи і розірвалось в грудях.

Так минуло кілька днів і швидкобіжні хвилини повідомили житте про те, що стало ся в нас на землі.

— Ідїть, — сказала суворо богиня, — і принесіть мені все, все, що лишилось по ньому: радість, ухмілку, добре слово, чуття і думки.

А воно-ж завжди, ненантле житте, одбирає на віки все те, що дає на хвилину людям.

Полетіли в долину на землю швидкобіжні хвилини і збентежені повернули назад.

— Ми знайшли там тільки жменю сього самоцвітного каміння, — проказали вони тихо і простягли перед життем довгий сувій паперу, засіяний блескучими слізмами.

— О, дайте їх сюди! — скрикнула заздро богиня і простягла своєю рукою, — вони так скрасять мій пишний вінець.

— Але вони співають, — одмовили тихо хвилини.

— Співають?!

— Співають і печуть нас вогнем.

— Про що-ж співає сей білий блискучий камінь?.. Він такий чистий й прозорий, він сліпить очі вогнем?

І прислухали ся до пісні хвилини.

— Він співає про могучу силу Творчого Духа, його пісня велика й хороша... та не сила нам слухать її.

— А про що співає сей? — спитала богиня і доторкнулась до прозорого каміня, що палав, як найкращий рубін.

— Пісня його, — пісня сумного кохання, знеповажені мрії, забуті слова.

— А сей, — провадила далі богиня, — бачите, як спалахують в ньому червоні вогні.

Пополотніли у мить швидкобіжні хвилини.

— Богине, — простогнали вони, — його пісня така сумна й безпорадна: він співає про зраду поплечників-друзів, про вічну самотність душі.

— А про що-ж співає сей?—скрикнула гнівно богиня,—сей самий хороший, червоний, як кров і пекучий, мов жар.

— О, слухай сама! — скрикнули хвилини, — ми не можем тримати його: він пече наші руки... Його пісня — пекуча, мов горе, він співа про окривджений рідний нарід.

І заслухались хвилини години, місяці й роки... І спинилось житте в швидкім льоті своїм.

— Ні, — сказала нарешті богиня, — я не візьму їх: вони надто важкі і пекучі для мене. Візьміть їх звідси, верніть їх людям... хай ними бавить ся світ!

І спустили хвилини утомлені руки і посипались сльози пекучі поета променистою стягою по-над світом холодним, чужим.

Я дитино, скінчив, а ти вся побілїла... твій голос тремтить і сльоза на очах... Пригорни ся ж до мене, й нї слова... нї руху... Чуєш, сльози поета плачуть й тріпочуть в нашій душі.

О. ОЛЕСЬ.

I.

Тепер в маю, тепер весною,
Коли цвіте весь Божий світ,
Зацвів небесною красою
Твоїх очей небесний цвіт.

І се весною, се в маю
Обсилав душу він мою.

* * *

Шумлять-співають ниви, луки..
Як пісня, вся душа моя,
А де її слова і звуки?!
Мовчу, мовчу, о Боже, я!

Ні, ні! Тепер, тепер в маю,
Скажу—признаюсь, що люблю!

II.

Хтось постукав в моє серце...
О, який знайомий стук!..
Скільки він навів смутку,
Дивних спогадів і мук!..

Скільки він розлив тривоги
І проміння і тепла...
О, невже любов се знову
Несподівано прийшла!

III.

Лебеді плавають! лебеді плавають
В місячнім сріблї, в срібнім саду...
Жду я на березї, жду лебединої,
Дивної пісні я жду.

О, проспівайте нечувано-солодко,
Я ж проспівую свою
Кровю гарячою, слїзьми невтїшними
В дикім, далекім краю.

Відень, 1912.

М. КОНОНЕНКО.

В і з н и к.

Оповідання.

I.

До невеличкої залізничної станції М. з грюком і стогоном підкотив пасажирський поїзд.

На платформі стояв невеличкий гурток людей і флегматично дивився на пасажирів, що виходили з вагонів прибувшого поїзду і тільки сільські місцеві візники завзято та поспішливо протискалися між людьми та вишукували очима підходящих для себе пасажирів.

Із вагону другої класи вийшов занадто огрядний, чорнявий пан, середнього віку, і, жваво покручуючи свого лівого уса, попрямував до візників.

— Хто з вас одвезе мене до Задирановки?—голосно і ніби суворо запитав чорнявий пан, не перестаючи крутити свого уса.

Візники мовчали. Де-які одійшли навіть набік.

Тим часом з вагонів вийшло ще троє пасажирів: батюшка, акцизний чиновник і жидівка.

Натовпом оточили сих пасажирів візники і з гамором, на перебій, пропонували їм свої послуги, силоміць хапаючись за пакунки бажаних пасажирів.

Не пройшло, здається, і однієї хвилини, як уже візники з чемайдами, кошиками та різними покупками сунули ся вже через залу третьої класи до виходу, а за ними йшли батюшка, акцизний чиновник і жидівка.

Заторохтіли по каміню вокзального двора колеса сільських бричок, а далі шльопнулись у мякеньку, ріденьку грязь і повагом повезли трьох пасажирів по безкрайній земляній дорозі. На станції зостав ся тільки огрядний та чисто виголений чорнявий пан. Він хмурив свої брови і злобно сіпав свого лівого уса.

Поїзд зашипів, заторохтів, свиснув і покотив до слідуєчої станції.

Чорнявий пан окинув бистрим оком майже порожню платформу і пішов собі через залу третьої класи на вокзальний ганок. Тут стояло ще п'ять чи шість візників, які ладнались відіздити.

— Невже ж таки не знайдець ся ні єдиного болвана, який би повіз мене до Задирановки?—грімко, суворо і без жадної церемо-

нії гукнув чорнявий пан на стоявших біля своїх бричок візників.

Половина візників хутенько позскакувала на свої брички, гикнула, замахала батогами і покотила од вокзалу. Тільки два візники мовчки поправляли на своїх конях наритники, показуючи вигляд, що ніби нічого не чують і не бачать.

Огрядний, чорнявий пан рішуче попрямував до однієї з бричок, вліз у неї і вигідно уместившись строго промовив:

— Вези!

Візник повагом, з неохотою, але без суперечки сів на козла, підібрав віжки і вяло рушив з місця. Він повіз дуже добре знамого і відомого усім візникам поміщика Задиранова, який досить часто брав на сій станції візників, але ніколи їм не доплачував. Коли ж попадав ся такий візник, що намагав ся доплати, то Задиранов з великою охотою, як сам він висловлював ся, наклеював візнику морду і виганяв з свого двору.

З півтори верстви проїхали вони ходою і мовчки. Дорога була осіння, грязюка невилазна, а через те про швидку їзду і речи бути не могло.

Наближаючись до перехрестного тракту Задиранов озвався:

— Знаеш куди їхать?

— Знаю.

Задиранов запалив цигарку, щільно запихнув свої поли і знову поїхали мовчки.

Після повороту дорога була значно сухша і візник пустив коней тюпцем.

— Як тебе звать?—запитав пан.

— Олекса.

— Давно візникуєш?

— Літ шість буде.

— Погані у тебе коні.

— Убожество, пане.

— Не убожество, а дурість!.. Коли б я силоміць не примусив тебе їхати, то не заробив би ти ніякого чорта!

Олекса зняв з голови шапку, пучками пройшов попаски від середини голови до коміра на потилиці і не сказав нічого.

— У житю з житем боротись треба. Земне щасте треба однімать та виривать із рук по собачому... Не будеш сього робити, сам загинеш як собака!.. Виживає і наживає тільки той, хто скрізь та всюди бореть ся і перемагає... Ганчірні люде гинуть у боротьбі з смілими та дужими... Борись, борись і борись!.. Одна

велика та розумна людина так сказала про життя: „Або ти мене проглинеш, або я тебе“! Так то, дурню божий! Погано живеть ся не через убожество, а через ганчірну вдачу, через уступку скрізь і всім та заячу хоробрість у життю, а все отсе укупі і є безкрая глупота. Ти озирни ся навколо, приглянь ся до всього та подумай гарненько, то й побачиш, що навіть зілле, бурян розуміють закони життя і борють ся, і коли б ми не поборювали бурянів, то вони б давно одняли хліб, проглинули б нашу пшеницю, жито, просо, садовину, огородину... От бачиш — бурян, а не дурень! З ним то ми боремось, а з Іваном та Петром боїмо ся; уступаємо їм, а самі застаємо ся в дурнях, або як кажеш ти — в убожестві.

Зітхнув Олекса, осунув ся, згорбив ся і знову нічого не сказав.

— Торкай своїх дохляк, торкай! Сам знаєш, що нам до п'ятдесять верстов їхати треба.

Візник раптом стрепенув ся, вирівняв усе своє тіло і завзято погнав коней.

— Пане!—повернув ся Олекса до Задиранова — от у вас кінський завод... Навіщо велете ви заганяти на той світ свій молодняк?

— Молодняк... на той світ?.. А!.. Хто се тобі сказав?

— Всі знають. Вся округа знає!

— А як тобі здаєть ся?

Олекса знизав плечима.

— Сам не знаю... Бачив якось раз, коли молодняк гнали на весь дух і одна кобилка здохла на моїх очах.

-- Дурню божий! Для коней такий же самий закон як і для людей. Борють ся люде, борють ся і коні. Коли кінь міцний, дужий, то й ціна йому добра, а коли пакость, то й дивитись на нього ніхто не хоче. Навіщо нам такі коні? Кому вони потрібні? От і ганяють їх на пасовисько і назад на весь дух... Видержала нашу муштровку—значить добра коняка, а здохла—туди їй і дорога!.. Через те саме у мене не тільки поганих коней нема, а й не чули про їх на мойому заводі.

— Се правда, тільки вельми дорогі ваші коні.

— Дорого—мило, дешево—гнило!

— Не прогнівайтесь, пане, дозвольте мені закурить цигарку!

— З дозволу можеш, а без дозволу—морду побю.

— Так значить можна?

— Сказано, і нема чого по два рази питать!

ЛНВістник 1913, кн. V.

Олексій пустив коней ходою і почав крутити цигарку.

— Бачиш, який у вас, дурнів, порядок!—дражливо заговорив пан, смикаючи свого уса,—треба тобі, наприклад, закурять, і плетуться твої коні неначе дохляки, а будь ти людина толкова, то розумів би, що время—гроші! Коли тобі робити нічого—цигарка крути, а коли їдеш — так їдь!.. Цигарок повинен накрутити зарані!

— Не з нашого, пане, тютюну та паперу зарані цигарки крутять ся.. не в гнів сказати вашій милости.

— Що ж, може ти й прав!

Візник закурив цигарку, розбадьорив ся, вирівняв ся і хутко погнав своїх коней.

— Вйо! Хлопчики мої, вйо! — Борись, ачей і ми поборемо кого небудь!

II.

Зовсім уже пізно вечером приїхали у Задирановку. Пан вискочив з брички і зник у своєму будинку, не промовивши ні єдиного слова.

Поставив Олекса під навісом своїх натомлених коней, поклав потроху сіна, а потім сів на поламане колесо, що тут же лежало, і задумав ся. Панові слова усю дорогу не виходили з його голови; усе він перебірав їх у своєму умі та думав над ними.

Трохи згодом надійшов до Олексія панський лакей і подав йому паперових три карбованці.

— Скільки?

— Три.

— Я не візьму.

— Що-о-о?

— Не візьму, кажу! Віддайте їх панови назад.

— Ой, чоловіче! А зуби у тебе єсть?

— Єсть, слава Богу!

— Ну, так бери три карбованці, тай рушай собі з Богом, а то зубів не буде! Так для тебе і зручнійше і вигіднійше буде... Ти мабуть пана нашого не знаєш?

— Потроху чув, потроху знаю, а все ж таки трьох карбованців не візьму, так і скажіть йому.

Лакей усміхнув ся криво і пішов у будинок.

До Олекси підійшов сторож.

— Ти, братухо, грошей не взяв?

— Чмгу!

— Ой, погано тобі буде! За такі штуки не побитим не виїздив

ще з панського двору ні один візник. Любить він битись, упаси Боже, як любить!.. Як часом зове мене до себе, то віриш ти— усе тіло дріжить... Стережись його як огню! Аби що не так—уже й єсть!

— Так чого ж ти служиш у нього?

— Хм!.. А навіщо ти возиш його?

— Так воно так...— І всіх бе?

— Усіх, братухо, всіх!

— І так—ні з того ні з сього?

— А тож... Чи ступить хто на його землю—бе; мисливець заскочить в ліс—побе; чужа собака або свиня забіжить у двір—пристрелить.

— Закона на нього нема, чи що?

— Платить, братухо! Он як платить по суду, а все таки бе!.. Гарячка, значить, така у його!..

— А наймитів за що бе?

— За всякі провини.

— А без провин?

— Не вдарить... От в сьому то й вся штука! Коли навкруги будеш справним—ніколи не побе, а тільки...

— Сторож! Пошли візника! — з рундука панського будинку почув ся голос лакея.

— Ну, братухо, буде біда!.. Иди! — тихо промовив сторож і крикнув — іде!

Підвів ся Олекса з свого місця, обсмикав на собі свитину, поправив шапку на голові і повагом поплів ся до будинку.

— Ти що? Вередувати захотів? — суворим окриком зустрів Задиранов Олексія і смикаючи свого уса підступив до самісеньких грудей візника, не зводячи з його лица своїх суворих, строгих очей.

Олексій міцно вирівняв ся і, настирливо дивлячись у очі панови, одповів, не відступаючи:

— От і борись нашому братови!

— Що?

— От і борись, кажу, як поучали ви...

Задиранов хутко відступив од візника на один крок, насупив брови, блиснув очима і проговорив майже спокійним голосом:

— Бач, скотина! З мене почав!.. Скільки-ж ти хочеш?

— Не багато, але пять рублів слід, пане... Дорога тяжка, коні з сил повибивали ся; сам голодний, як той собака.

— Дурні, та такі хоробрі, як ти, завжди голодають... Коли рі-

шив бороти ся, так і борись... Не мені-ж, не панови бігати за тобою та допитувати ся, чого ти хочеш... пішов на кухню, на другу — сюди, туди — потребував і готово!

Олексій осміхнув ся одним кутком рота.

— Чого скалиш ся?

— У вас, пане, і торішнього снігу не дадуть... І вже хто про се не знає?!

Задиранов ткнув візникови в руку пять карбованців.

— Бери!

— Спасибі вам!

— Болван! Ти-ж забираєш гроші зароблені, яка тут дяка?..

— Не маю ще звички до боротьби...

— Марш, марш!

— А їсти все-ж таки мені хочеть ся.

— Марш! говорю тобі!

Олексій вийшов.

— Гей, хто там? Степане! прикажи, щоб візнику дали їсти! — почув ся власний голос Задиранова.

— І коням, пане! — з-за дверей гукнув Олекса.

— Нехай і коням дадуть, чорт з ним!

Олекса був уже посеред двора, коли лакей Степан догнав його і не то ласкаво, не то почитиво заговорив з ним.

— Ну, та й молодець же ви, їй Богу! І як то так зуміли ви поговорити з ним... Пальцем навіть не зачепив вас! От штука!

Візник самозадовольнено осміхнув ся і поважно проговорив:

— Треба знать... треба уміть...

Назустріч ішов сторож.

— Біжи хутенько до економа, — похапцем заговорив лакей, — та скажи йому, що пан приказав видати візнику вівса і сїна на пару коней... Щоб, значить, як слід наїли ся... Хутко!.

Сторож побіг бігом, а Степан повів візника до економки.

„Перемога“ візника над паном настроїла лакея на зовсім инший душевний лад. Уся його істота переживала особливу радість почуття перемоги і розцвітала. Лакею здавало ся, що він сам пробив щось надзвичайно сміливе, надзвичайно важне, а через те, не чуючи самого себе, він наказував економці таким категоричним тоном, неначе не лакей Степан, а щось похоче на самого пана.

— Маріє Петровно! Зараз же, не відкладаючи, хутенько погодуйте візника. Дайте йому сала, молока, хліба і три або й чотири чарки горілки!

Від несподіванки економка витріщила очі і зпочатку ніби ні-

чого не зрозуміла. Степан у-друге повторив їй свої слова і додав:

— Тільки-ж ви, Маріє Петровно, хутко... Так приказав сам пан.

Марія Петровна не просторікувала і не распитувалась більше, а швиденько метнула ся в комірку і незабаром прийшла на роботу кухню, несучи з собою хліб, сало, глек молока і пляшку з горілкою.

На кухні виникла де-яка суєта. Сюди прийшли економ, два конюхи, сторож, заспана куховарка, кочегар з парового млина; де-кільки робітників підвели голови і в осередку, нарешті, опинились лакей Степан і покоївка „Наташа“.

Той факт, що пан не тільки не побив візника, а звелів навіть напоїти та нагодувати його, цілком перевернув майже всю двірню. На Олексія візника дивили ся всі неначе на якусь надзвичайну людину і всі відносились до нього з особливою повагою.

Схвильований Степан, яко єдиний очевидець і свідок розмови візника з паном (балачки відбувались в їдальні, а Степан був у лакейській кімнаті і нічого не бачив), аж захлипав ся задовольнений, та значно підкреслюючи та розтягаючи слова, так оповідав подробиці усій зацікавленій двірні:

— От візник, так візник! Пан до його — от-от ударить, а він... і ухом не веде! Дивить ся, осміхаєть ся... Пан лютує, починає крутити свого вуса — ось-ось почнеть ся історія, а він—груди вперед, очі на самісінького пана і ні з місця! Ось так, ніби се до його зовсім не відносить ся. Посіпав пан свого уса, покрутив його да так і осів зразу!.. Почув якусь особливу силу... Дивлю ся я на пана, а його й пізнати не можна... Такий тихий, такий смиренний, неначе його окропом облило... У мене аж у очах пожовтіло від такої дивовижи... А візник — коли, каже, не пять карбованців, то й з покоїв не вийду... Да звеліть, каже, мене нагодувати і моїх коней... Що ви, каже, не людина, чи що? Так прямо й говорить... Чи у вас їсти нема чого?.. Достатків не хватає?—Так і ріже, так і ріже, а пан все одступає, все одступає... Вийняв п'яторку: бери, каже, добрий чоловіче! Нічого з тобою не вдію, і тут же: Ей, Степане! зараз же скажи видати вівса, сїна, а Марії Петровні прикажи нагодувати візника... Сала, мяса, молока, горілки — всього, чого захоче! А завтра ранком, каже, доложиш мені — чи все видано, як я велів.

— Може вам ще чого дати? — справилась економка у Олексія.

— Спасибі! буде! — не без важности одповів Олексій.

— Ви-б йому пару яблучок на закуску, — підказав економ.

— По мойому і півдесятка не гріх, — додав Степан.

Економка пішла за яблуками.

— Вівса, здаєть ся, досить буде для ваших коней? — справився і економ на всякий випадок.

— Спасибі, дякую вам!

— Ви-ж, я думаю, не поскупились? — запитав Степан.

— Та звісно, Степан Хведорович... Але можна й ще трохи добавити, як поїдять.

— Краще добавте, так ліпше буде! — підтакнув той же Степан.

Економ надів шапку і вийшов з кухні.

Скінчив Олексій свою вечерю, перехрестив ся і мовчки вклонив ся усім присутнім. Двірня одностайне одповіла йому ласкавим поклоном, а де-хто навіть простягнув візникови свою руку.

III.

У Олексія прокинулась жадова до нового життя. Перша удачна боротьба з суворим паном, угодливі відносини до нього цілої двірні і нарешті самовизнання власної сили і гідности так підвисили Олексія у власних очах, що слова Задиранова: „Або ти мене проглинеш, або я тебе проглину“ придбали певну ясність, простоту і бадьору та могутню силу, що підштовхувала його до нового побідного життя. Олексій перешаровував у думках усе своє минуле життя і скрізь бачив самі тільки уступки, дурну несміливість і навіть більше — страхополохство. При одному випадку брала гору жалість, при другому — співчутте до бідности та нещастя, при третьому — нерішучість або страхополохство і врешті решт він мав тільки убожество, або, як висловив ся Задиранов — глупство. І те глупство виключно і цілком пішло на користь иншим, чужим людям, а не собі.

Досить для инших, митикував Олексій, час і для себе попрацювати, Задиранов не мені рівня, а бачиш, як обдирає нашого брата! Нема ні одного візника на нашій станції, щоб не обдер його Задиранов коли не грошима, то ляпанцями, або і тим і другим укупі... Ненавидять його, се правда, а тим часом усі боять ся як огню і роблять йому уступки за уступками, а він собі жиріє та багатіє. Теж саме дієть ся у його і в маєтку. Коли-ж гарненько розмитикуєш, то й бачиш тільки одно: і там йому вигода, і там... От що значить наука!.. Не мудра річ сказати: „Або ти мене проглинеш або я тебе проглину“, а отже спробуй подуматись до такої штуки! А головне, що вся отся штука із самої правди виткана. Без боротьби неможна ні єдиного кроку ступити... Дорога погана — борись; холод наступив — борись!.. З товаришами борись, бори ся навіть з своєю рідною жінкою... Те саме роблять,

справді, звірі, птиці, жуки, червяки, все бореться, — як же тут не боротись людям? І чом я не знав сього ранійше?.. Чом?.. Тим, що я людина темна і дурна!. Погано тільки, що всім і всьому один кінець... Чи ти пан, чи ти мужик, чи ти візник, заможний, чи убогий, а прийде час — опустили тебе в яму, засипали землею і кінець тобі!.. Усім однакова пошана, усім однакова слава, тільки й різниця, що одного забули через день, другого через рік, а третього через пятьдесят або сто років. А коли так, то далеко краще і вірнійше буде жити тільки для себе, для свого власного щастя, а не цілий свій вік поступатись та жити у злиднях. З неба не падає ні бідному, ні заможному... Треба боротись, треба однімати у життя по собачому, а не бути ганчіркою... Убожество се справді глупство... Усяка добрість, усяка уступка — теж глупство. У житті завжди бачиш тільки одно: той віковічно уступає, а другий віковічно бере — хто з їх буде розумнійший? Тьфу! Навіть і питатись нема про що!

І чим більше розмірковував Олексій, тим більше приходив до висновку, що тільки одна боротьба і може поліпшити його власне життя, та ще при тому боротьба скрізь і всюди і зо всіма, аби тільки не красти, не грабувати і не вбивать.

І постановив Олексій бороти ся.

Хто як хто, а що вже жінка рада буде такій постанові, то й говорити нема чого... От піді-ж ти — баба, а якось же осягнула, що таке життя... Завжде з нею сперечатись приходилось: я звик поступатись, а вона ні... Розумна значить... Нюхом бабачим угадала, як жити треба. Не люблять її сусіди так само як Задиранова... Та чорт її нехай забере ту саму любов, коли вона хлібом не годує, коли пропадом пропадать доводить ся!.. Перероблю себе і почну жити по другому; почну бороти ся.

Повагом плели ся коні по осінній глибокій грязі, а Олексій все думав тай думав про нове життя та різні засоби боротьби.

На дворі засіріло. По обох боках шляху бованіли темні поstattі розкидних по полю дубів та беріз; місцями чорніли плоти; попереду чорніла в сірій темряві довга смуга знайомого лісу.

Треба дати собі навіки нерушиме слово і строго виконати його, то-б то не відступати від нього ні на крок, не зрадити йому і не підлягти ніяким спокусам...

Одна дивовижа, як то люде відчують силу і як добровільно схиляють ся перед нею... Наприклад я... Ну, що таке я?.. Олексій візник і більш нічого, так таки як єсть, нічогісенько більше! А от же піді — бачиш, як лакей увивав ся біля мене; сто-

рож, наймити, економка і навіть покоївка Наташа — всі дивилися на мене, як на пана, як на якусь значну особу... Варто було крикнути; „Ей, Степане! Подай води!“ І подав би, їй же Богу, подав би!.. Сміливість та сила чудеса діють на світі. Ще вчора ніхто мене знати не хотів, а сьогодні — цілісенька двірня проводила мене з кухні... Сторож помагав запрягати коні... бігом побіг одчинять ворота... Подали руки...

Гм... А отже не трап ся такий випадок і зостав ся б я нікому не відомою людиною, і нікому не цікавим візником Олексієм... Ледві-ледві спробував поборотись і ось уже не те... Сам себе иншим почув. Згорблена спина сама по собі виправила ся і не хоче більше згинатись... От іще страхополохство та ніяковість прокляту треба за тридевять земель загнати із моєї заляканої та пригнобленої душі. Отся несміливість, отся пригнобленість і єсть сама найголовніша поміха в боротьбі... Інший раз боїш ся, инший — соромиш ся, а там почуваш себе ніяково, а коли подумаю тепер, то й бачу, що все отсе зло прокляте і якорить ся не на чому иншому, як на страхополохстві. Все, все на йому висить, тільки инакше найменне носить.—Тпру!—Закінчив Олексій свої міркування і натягнувши віжки зіскочив з кóзел.

Коні стали, озирнулись на свого господаря і почали фиркати.

Ступнів за десять від дороги стояв величезний, опукуватий дуб. Візник підійшов до того дуба, зняв з голови шапку і твердим, натхненим голосом промовив:

— Даю собі і слово і клятву нікому і ні в чому не поступатись, ні перед ким не лякатись і з усіма боротись... Коли зламаю своє слово, то заклинаю себе в два рази дужче, що тоді я сам, по своїй добрій волі і охоті прибуду до отсього самого дуба і не вагаючись повішусь он там, на отому суку, що на молоток скидаєть ся... Повішусь як боягуз, як нікуди негодяща і нікому непотрібна людина...

Олексій надів шапку, випрямив ся, стрепенув ся, підняв у гору голову, запалив цигарку і поїхав далі. Добровільна присяга на своє житте, на свою власну голову дуже підбадьорила його. Він тепер не тільки не бояв ся боротьби, а навіть бажав, поривав ся до неї і чув духом своїм і тілом, що присягу свою виконає і ніколи не зламає її.

— Ей, ви, хлопці! — гукнув він на коней — нове житте починаєть ся!

Візник уміло та завзято і дуже гучно стрельнув своїм батогом над кінськими спинами і коні жваво побігли вперед.

IV.

Минуло чотири роки.

На пляцформі знайомої нам станції стояв візник Олексій і поважно бесідував з начальником станції. Ждали приходу поштового поїзду, який повинен був привезти виїзду сесію суддів окружного суду. Голова суду прохав телеграмою начальника станції задержати кращих трьох візників задля доставки їх у повітове місто. На станції стояли вже три коляски і ждали суддів.

Чотири пережиті роки значно одмінили і перемінили візника Олексія. З надвірнього боку він уже нікому не нагадував собою того колишнього візника Олексія, а швидче скидав ся тепер на середньої руки підрядчика. Одежа на йому була чиста, чепурна; на людей дивив ся він спокійно, твердо і самовпевнено. Виїзди його давненько вже вважали ся на станції за найкращі і справді вони досить різко визначали ся і кращими кіньми і кращими бричками та колясками. Всі візники вважали Олексія за людину круту, але розумну і строго справедливу; а серед пасажирів виробив ся погляд, що візник Олексій самий найсправніший, хоч і самий найдорозший.

До станції прибув поїзд.

Із вагона першої кляси вийшов якийсь невідомий на станції пан. Він мав досить довгу і густу темнорусяву бороду, на голові вилискував циліндр, а в руках у нього був невеличкий шкур'яний чамойданчик. Слідком за ним понуро виступав місцевий магнат, поміщик Янкевич. При виході з вагона польського магната, начальник станції взяв йому під козирок, але Янкевич наче не помітив сього, хоч і звернув ся до начальника станції з запитанням:

— Візник Олексій тут єсть?

— Єсть!—одповів начальник станції, показуючи на Олексія.

Тимчасом з вагона другої кляси повиходили судді і теж звернули ся з запитаннями до начальника станції. Через хвилину один з суддів подав начальнику станції руку, за щось подякував його а потім троє суддів підійшли до Олексія, у якого вели ся саме балачки з магнатом Янкевичем.

— От маю їх, панів суддів, везти... Телеграма була від них... Вас одвезти не можу,—поважно поясняв візник Олексій.

— Прощу вибачати,—ввічливо звернув ся Янкевич до суддів—я везу професора до тяжко хворої жінки... Треба поспішати і я хочу взяти вашого візника... Прощу дозволити.

— Будь ласка!—з легеньким поклоном одповів один з суддів

тут же справився у начальника станції чи можна знайти другого візника?

— Найдеться! Сам Олексій потурбується про себе. Він у нас людина акуратна і вважає себе начальником візників на всій станції,—осміхаючись рапортовав балакучий начальник станції, позираючи на Олексія.

— Летюча поїздка буде коштувати вам тисячу карбованців!—почулися виразні слова візника Олексія і звернули на себе увагу всіх присутніх.

— Як ти рахуєш?—спокійно запитав Янкевич.

— А так, вельможний пане: зажену четверо коней на той світ... По двісті карбованців за коня — маєте вісімсот, сто карбованців на поправку коляски після такої поїздки, та сто карбованців мені за турботи та клопоти.

— Подавай!—буркнув Янкевич.

— Коні біля ганку.

— Проше!—звернувся Янкевич до професора і злегенька приторкуючись до його рукава, ніби вів його до ганку.

Олексій сидів уже на козлах і повернувши голову до візників виразно говорив:

— Замість себе призначаю Петра Сокіла одвезти суддів у город... Та тільки гляди мені!

Підійшов Янкевич з професором і обидва сіли в коляску.

І коні і коляска візника Олексія справді були досить добрі і робили на всіх приемне вражіння.

По станції неначе блискавка розлетілася цікава новина: візник Олексій за летючу поїздку в город взяв з мільонщика Янкевича тисячу карбованців... І ось — повсякчасні і випадкові мешканці станції М. висипали на ганок і до ганку, щоб подивитись на власні очі, як візник Олексій пожене своїх коней і птицею помчить ясновельможного пана, укупі з професором до повітового міста.

Олексій дуже добре розумів, що він являється осередком пильної уваги присутніх, але вдавав з себе цілком спокійного і цілком байдужного.

Коли пани умостилися в колясці, Олексій уважливо підобрав віжки, міцнійше насунув на голову свою шапку, зиркнув на пасажирів і коротко запитав:

— Рушать?

— Так!

Олексій поворушив віжками і спокійно рушив з місця. Ко-

ли-ж проїхав ступнів десять чи п'ятнадцять, то над кінськими спинами розітнув ся ляск батога і пара добрих сірих коней пішла гальопом.

Глядачі були незадоволені і почали мовчки розходитись. Їм здавало ся, що коні безпремінно понесуть з місця стрімголов і вони, глядачі, захохнуть від дивовижі.. Нічого такого не трапилось... Коні понеслись гальопом і більше нічого.

Через якихсь чверть години на станції запанувала тиша і спокій. Почтовий поїзд давно вже покотив до слідуючої станції, а ті пасажирі, що приїхали, розїхались тепер у різні сторони на всякого рода возах, бричках, колясках і балагулах.

Судді поїхали слідом за візником Олексієм і дорогою спрапляли ся у своїх візників, де-б їм можна було спинитись і перекусити та напитись чаю. Виянилось, що се можливо тільки на половині дороги, у домі того ж таки візника Олексія.

— Скільки-ж буде верстов?

— Трьдцять. Се як раз половина дороги між станцією і повітовим містом,—пояснював суддям Петро Сокіл і додав,—будинок у Олексія чистий, хороший і все у нього єсть. Усі пані спиняють ся там, закушують і пють чай.

В дійсности так воно й було. Не далі як через рік з того дня, як візник Олексій приніс під дубом свою присягу, що буде з усіма бороти ся, грошові діла його значно покращали, тільки з сусідами та колишніми приятелями не стало ладу. Одміна в Олексі нікому не подобалась, а через те усі його приятелі досить хутко зробили ся або цілком до його байдужними, або де-які і ворогами. Та Олексій не звертав на се жадної уваги, він знав, що так і повинно бути.

Розмитикувавши гарненько та порадивши ся з своєю жінкою, покинув він своє село тай перейшов на житте у містечко, що було як раз на половині дороги між городом і станцією, де завжди й була його робота. Сей осередок для його життя був дуже а дуже зручний з багатьох причин, особливо-ж був занадто вдатним через те, що по дорозі зручно було перемінати коней і сим догожати пасажирам, що завжди добивають ся яко мога швидше дістатись одні на станцію, а другі в місто.

І Олексій значно виграв. Діла його пішли краще, ніж він думав. Тепер у його домі і по волі і по неволі спиняли ся пасажири, і не тільки ті, що він віз, а всякі, бо проїхати від города до станції шістьдесят верстов, не давши одпочити коням, було неможливо, тай людям на пів дороги бажало ся перекусити, або напитись чаю.

Олексієва хата вважала ся в містечку за одну з кращих; вона була і досить велика і чепурна не тільки в середині, а й знадвору. Олексієва жінка відома була в містечку за людину вельми скупу, але разом з тим і за добренну хазяйку, особливо-ж любила чепурити свою хату і завжди держати її такою чистою, як на Великдень. Зверх того була занадто люблязна та пропагужлива, то б то як раз мала ті риси, які так вельми потрібні для господиень заїзжих дворів.

І справи у Олексія пішли добре. Олексієва жінка заробляла що дня коли не три, то два карбованці, а вже не менше як півтора. Сам Олексій, пускаючи на заробітки три виїзди, мав щоденного заробітку від дванадцяти до вісімнадцяти карбованців, і от через якийсь там рік життя на новому місці, у Олексія був уже четверик добрих коней, куплених у Задиранова на заводі, а четверик плохших, а також мав три брички, легеньку коляску і панські санки, та двоє було давніших, простійших. Крім того мав він ще дуже гарні одноконні дрозди, на яких два рази в тиждень обовязково возив у сусіднє село пана лікаря до молодої пані поміщиці, що після смерти старого чоловіка ніяк не могла налагодити свої розмордовані нерви, дарма що й лічила ся вона систематично уже щось більше року.

V.

— Жалуйте в дом, прошу покійрно, треба перемінити коней та підмазати коляску,—спиняючи біля власного ганку пару страшенно потомлених коней, заговорив візник Олексій і додав—я духом! Через хвилину все буде готове!

Професор і пан Янкевич пішли в дім.

— Йосип!—гукнув Олексій—пару карих!.. живо!—І тут же поспішно випрягав сірих.

Карі—се була найкраща пара коней, що визначала ся красою і добрим бистрим ходом.

Йосип справді в одну хвилину підвів пару карих. Коні були бадьорі, веселі і вичищені на славу. Олексій передав Йосипу пару сірих і приказав:

— Покрий їх ряднами, та переведи гарненько!

— Фю-фю-фю!—зірвало ся у Йосипа з губ, коли подивив ся він на пару сірих.

— Коні готові!—зазирнувши в хату сказав Олексій і зараз же сів на козла.

Янкевич і професор вийшли і знову сіли в коляску.

Підбігцем підійшов до коляски Йосип і хвилюючись проговорив:

- Хазяїн! Сірі подохли!
- Обидва?
- Обидва!
- Так швидко.
- Рушай!— нетерпляче промовив Янкевич.

Пара карих понеслись як вітер.

Олексій справді не жалів коней. Через пів години вороні коні покрили ся білою піною і швидче скидали ся на рябих, ніж на карих.

Зустрічні і попутні підводи поспішливо звертали з дороги, спинялись і довго проводили очима невидану дивовижу.

Розпалені коні бігли неначе очумілі і, видимо не думали і не розуміли, що се дієть ся. Через широко роздуті нїздри неначе жар червоніли у коней носові плівки, очі покриті були туманом, шматки білої як бавовна піни летіли на всі боки, а повернені набік голови нїби спянілі опускались у низ і часами так низько, що трохи-трохи не до самої землі.

Досить було зиркнути на отсю пару карих коней, щоб уже рішити і їх долю. Карих безперечно ждало те саме, чого діждали ся вже сірі. Олексій передчував такий кінець, а через те не давав коням передишки: він бояв ся, що коли затримає ходу, то коні не добігши до станції подохнуть.

Шістьдесят верстов Олексій проскакав рівні три з чвертю години і коли став біля ганку і Янкевич подавав йому два папірчика по 500 карбованців кожний, то лівий кінь сперва упав на коліна, а потім тяжко рухнув на бік і тут же спустив свого духа. Правий стояв на ногах, але на ньому дріжало усе тіло і він колихав ся з одного боку на другий неначе п'яний.

Годин дві водив Олексій свого живого коня, а потім поставив у стайню, а коляску знов у майстерню, щоб її оглянули там гарненько і привели в належний порядок.

Через якусь добу увесь город знав уже про летючу поїздку Янкевича, про згинутих коней і тисячерубльову платню за ди-станцію в шістьдесят верстов.

Міліонщику Янкевичу не дивував ся ніхто, такі випадки трапляли ся в його життю не в перше, а от про візника Олексія, що так безтурботно віддав на поталу четверик коней, наговоритись не могли. Одні хвалили його та уважливо підраховували чистий заробіток, другі ганьбили такий вчинок і називали Олексія жорстокою звірюкою, що за тисячу карбованців не припинив ся загнати на той світ цілих чотири живих тварин. Де-які тільки слу-

хали та розводили руками, не зважаючи робити такі чи інші висновки. А врешті решт у всіх зацікавлених сією справою була одна думка і одно загальне бажання позирнути власними очима на цікавого візника Олексія.

Хоч і багато людей цікавилось летючою поїздкою Янкевича, але ж ніхто більше і довше, не толковав про се, як самі візники.

Олексієва слава не давала товаришам його спокою... Олексій без того затьмив їх усіх своїми виїздами, а тепер уже і не підходить до його. Кожний пасажир тепер навмисне буде старатись конче проїхати з Олексієм, а не з кимсь другим... От штуку викинув! І везе ж йому, проклятому!

Так приблизно толкували візники-господарі, а візники-робітники аж зашлипались від такої Олексієвої завзятости... Подобались їм і скажена поїздка, і те, що загинуло вже троє коней і нарешті нечувана тисячерубльова платня.

— От молодець!—хвалили візники-робітники і кожний був радий-радїсенський поступити на службу до Олексія—„служиш, так принаймні знаєш у кого“!

— Так би і полетів до нього!—гарячив ся Сергій Головань—прийми пане-господарю, сказав би я йому, у люде виводь та уму-розуму навчай, як треба на світі жити, щоб не зазнати отого пекучого щоденного лиха.

— Так що ж? Попросись!

— І попрошусь!

— Не всякого Олексій і візьме!..

— А от же я не пішов би до його ні за які гроші,—одхиляючись від блюдця з гарячим чаєм, заговорив богобоязний візник Іван Широкий—не жалусь коней, не пожалусь й людини... Ви тут усі новобранці, усі нові люде і Олексія не знаєте, а я його знаю давно... Ранійше він справді був доброю людиною і нікому не робив злого... Ласкавий був, учтивий, м'який... Коні були тоді у нього такі, як от, наприклад, у нашого Середи; було він сам помагав їм звозити на гору і падав укупі з ними на землю, як і наш брат... А от далі якась сатана улїзла в нього... До скотини ніяких жалощів... „Усе, каже, людині на послуги утворено... Іди, каже, вперед і нікому не звертай з дороги“... І от, бачиш, їде, і не тільки нікому звернути не хоче, а ніби та свиня усе відкидає з дороги своїм рилом... Жалощів у нього ні до коней, ні до людей нема.

— Чепуху городиш ти, а старий чоловік!—загорячив ся Сергій

Головань,—дай Боже і нам з тобою держати таких коней! Що вони у його не нагдодані, не доглянені, чи може не вичищені? У кого се з нас коні доглядають ся краще?.. Хазяїн заїзжого двора, не бій ся, першого тебе не менше сотні разів вигоняв з середньої теплої стайні, щоб одвести те місце Олексієвим коням... Що, не правда? Спробуй не дати його коням кращих станків! Олексій перед поміщиком не хоче поступитись... Першому Янкевичу не поступить ся для його коней, той нікому!

— Все отсе, братіку, так, а зарізати йому коня нічого не значить, душі, значить, не має він у собі... Холодна вона у його, як жабляча кров... розумієш ти мене, чи ні?

— Чому ж не зрозумів? Та тільки, брате, ми всі однакові!.. Отже як пильно та уважливо доглядаємо за курми, за гусьми, за вівцями, свинями, коровами—і на віщо? А тільки на те, щоб зарізати та зісти! Може не так? Чим же, після сього, Олексій гірший нас, а ми кращі від нього?.. Ти краще позирни з другого боку. От, наприклад, чи скаржать ся на Олексія люде? Що він нікому ніяких уступок не робить—се правда, а обдурив він кого небудь? Чи може обидив так собі—ні з сього, ні з того? Знишка він нікого не рвав і не рве.

— Та тільки ж і добра, що знишка не рве!—почув ся новий голос.

— Як то не рве?.. Рве!—аж вигукнув суворий рижий візник Середя,—кому він з нас дозволить дорогою опередити себе? Забули?.. Він собі, приміром, ходою їде, а опередити його не смій. Що, неправду кажу? Ми ж усі, як один, по його милости завжди ззаду тягнемось... Хіба один раз намагав ся я обіхати його? Але що з того виходило? Тільки порівняє ся з ним — так він і пішов; я тихше і він тихше, і так всю дорогу... Е, та що говорить! Багато розказувать, та мало слухати!.. Поганий він чоловік, от що!.. Бачиш, як Петра Сокіла усюди протискає, а за що? Подобають ся йому Петрові лакейські послуги. Танцює він перед ним як та панська собака! Не бійсь, таких як я не підтримає. Плювати йому на те, що у Середи, наприклад, вісім штук дітей... Не подобають ся йому мої гіркі слова і кінець! Хіба вже мало відтягнув він та проглінув моїх заробітків! Живцем зїдає, проклятий!

— Не дратуй, а то й справді до останку зість!

— Знаю що зість, але мовчати не буду.

— І через те тільки, що ти дурень! Щоб ти йому не казав, а все ж таки не побореш його!

— Може й так, а все ж таки людина він погана,—твердив Середя своє.

VI.

Цілий тиждень не видно було Олексія на станції. Він був затурбований купівлею нових коней. Олексій не любив тепер мати діло з ліверантами, а безпосередно вдавав ся на кінський завод до відомого вже йому коннозаводчика Задиранова. Ті коні, що загинули, теж куплені були у Задиранова. Обійшли ся вони йому по 125 карбованців за штуку і вдали ся дуже добрі, особливо визначали ся надзвичайною витревалістю. Безбожна гонка молодняка на пасовисько та назад, видимо, зробила з ними своє діло і гроші заплачені були не дурно.

Олексій знав уже добре усі порядки і правила на Задирановському заводі, а через те, приїхавши у маєток, він зараз же направив ся до старшого конюха, він же і ветеринарний фельдшер, і просив його показати коней. Оглянувши та вибравши собі четверика, він сторгував його за шістьсот карбованців, узяв відомість з усякими подробицями і аж тоді тільки пішов до самого хазяїна.

Лакей Степан по приятельськи потряс Олексієву руку і, слабо скриваючи злорадність, розповів йому, що пан слабкий, що хиріє якоюсь важною хворобою і тепер ладнаєть ся їхати лічитись за границю.—Пан занадто перемінив ся; зробив ся мовчазним, понурим і вже не тільки що нікого не хоче лаяти та бити, а навіть і не цікавить ся нічим. Уся двірня розпустилась тепер як арештанти; все що тільки попадаєть ся крадуть і так крадуть, що й Бога не боять ся. Пробував я говорити йому про се—вислухає, і нічого не скаже. Мабуть чує свою смерть. За гріхи карає Господь! Дав ся він у знаки не одному!

Після докладу, Задиранов звелів Степанови привести візника до кабінету.

Лакей привів Олексія і вийшов.

— Ну, що? Знову коней купуєш?—вяло і нехотя спитав ся Задиранов, потягуючи вниз свого лівого уса.

— Так пане!.. З тієї восьморки, що купив у вас, уже троє здохло, а четверте готуєть ся.

Пан подумав щось трохи і так само вяло та неохоче промимрив:

— Чмгу! Ти перегнав їх. Я чув, мені розказували... Четверика вибрав... Коні добрі, будеш дякувати.

— А може б, пане, уступили трохи? Купую ж я разом четверик, тай гроші не маленькі.

— Ну, що ж? уступимо трохи... Я, брат, зовсім слабкий... Без-

надійно слабій... мабуть уже більше з тобою не побачимось... А науку мою ти закріпив у собі. Діла твої, видимо, йдуть добре... Борись, працюй... Ти жонатий?

— Жонатий.

— А діти?

— Нема.

— Погано... Жінку любиш?

— Не дуже.

— Я не любив нікого. Ніколи не страждав і не мучив ся, а тільки борю ся... Тепер тяжко страждаю і почав бачити, що борю ся не так... Тільки борити ся, а не любити і не страждати діло погане... Людина робить ся жорстокою і безсердечною... Офірувати собою не слід, се дуже велика дурниця, а любити і страждати обов'язково треба.

— Не во гнів вашій милости...

— Говори, все говори.

— Ви зовсім иншим стали... я гадав собі, що ви будете боритись до кінця, до самого кінця. Коли ж боритись неможна буде, то скажете: „Ну тепер мене бери“ — так я думав, так мені здаєть ся.

— Так, так. Ти правий. Так би воно й слідувало, так, справді, і треба... Тільки не слід боритись зі слабими. Се велика помилка! Боритись треба тільки з дужими і їм не піддаватись. Така боротьба дає багатство і почесь, а коли підтримаєш безсилою—будеш щасливий... Кращим побачиш самого себе. А се, брат, дуже потрібна штука... Треба боритись тільки з дужими... Слабий однаково для тебе не страшний... І треба боритись з самим собою, не піддаватись спокусам усяким, а слід водити на віжках і себе... Аж тільки тоді будеш багатим, відомим і щасливим... Тільки, мабуть, ти мене не розумієш...

— Багато нового говорите ви, пане.

— А ти все ж таки подумай, ти людина не дурна і може все отсе зрозумієш... Ти кажеш мені—„не варто боритись—бери мовляв, мене і кінець!.. Так, ти правий, ти цілком правий, а все ж таки подумай, щоб не помилив ся так само, як помилив ся я... Ну, бери записку і йди собі з Богом!.. Коней тобі видадуть. Я тобі скинув сто карбованців на прощання. Ти правий. Боритись далі неварто... Неварто; коли бачиш, що поборюють тебе навірняка...

Олексій заплатив 500 карбованців і получив на руки записку, в якій стояло: „Старшому конюху. Гроші получені, коней видать. Задиранов“.

ЛНВісник 1913, кн. V.

19

Олексій пішов. Маючи велику скидку, він був надзвичайно задовольнений, бажав у душі Задиранову усього доброго, але разом з тим і дивувався такій великій переміні, яку спостеріг тепер у Задиранова. „Чи ж давно пан, думав він, кричав, гвалтував, сердився, бився, обшитував, усюди втручав свого носа, і ось—ніби в квасу вимочений! Смирний, тихий, байдужий, сумний і вже говорить про те, що слабих жаліти треба. Зовсім не той, зовсім слабкий!“

— Ну, що, расплатився?—питанням зустрів Олексія старший конюх.

— Уже.

Олексій подав записку. Прочитав її старший конюх, осміхнувся, знизав плечима і заговорив:

— Не пошкодуєш 20 карбованців і получиш четверик отих кращих коней... хочеш?

Олексій мовчки вийняв з кишені 20 карбованців і подав їх старшому конюху.

— Ходім!.. Бери осьього, осьього, осьього і осьього коня. Увесь вік дякувати будеш! Я своїх коней добре знаю!

Вивів Олексій четверик і почав його прив'язувати до свого воза. Але невстиг він закінчити як слід своєї роботи, як ось біжить Степан і задихаючись кричить до старшого конюха:

— Хутко посилай за лікарем, а сам спіши за пановим братом!.. Наш пан пустив собі у груди пулю!..

Збентежений лакей побіг назад у кімнати, а старший конюх шепнув тим часом до Олексія:

— Дай сто карбованців і бери ще пару каштанів,... тільки хутко!

Олексій здригнув.

— Дай хвильку подумати,—сказав він.

— Еге! Думати, брат, ніколи!

— Ви-вось!—задихаючись пробурмотав Олексій і поліз в кишеню за грошима.

Старший конюх в один мент вивів і прив'язав до Олексієвого воза пару каштанів; хутеньку сунув у кишеню катеринку і побіг до молодших конюхів, а Олексій поспішливо виїхав з двора і хутко подався по шляху, неначе сподівався погоні за собою.

Погоні, звичайно, не було.

Візник Олексій у повному гаразді приїхав до дому і од великого задоволення землі під собою не чув... Каштани, чудесні, дорогоцінні каштани тепер його. На віки вічні його!.. Покійний

Задиранов вимагав за їх торік 450 карбованців, а ось тепер купив він їх за сто... Купив... Чи вже ж купив?—лізла у його голову думка...—А купив, звісно що купив!.. Кому звісно? і скільки ти за їх заплатив?—допитувалась настирлива думка і сама ж одповідала:—сто карбованців!.. Ну, сто, так і сто! Кому яке діло,—розважував Олексій—не вкрав же я їх справді... Отже вкрав, ворухити ся думка...—Ні, не вкрав! Заплатив же я за них сто карбованців... отому... старшому конюху... Ага, конюху! Крадене перекупив за сто карбованців. Підтримав злодюгу, грабіжника! Оддячив покійного пана за ту уступку, що він зробив, та за науку, як жити треба...

VII.

Що не кажи, а людина падлюка та ще й велика падлюка, митикував візник Олексій обїзджаючи пару темно-каштанових коней, запряжених у новеньку легку коляску, що розфарбована була під колір темного ясена.—Узять хоча б і мене. Задиранов стреляється трохи що не на моїх очах, а мені байдуже, нічого!.. Підхопив каштанів і—поминай як звали! Старший конюх теж... Хоча б ради звичайности охнув. Чи охнув, почувши про смерть свого хазяїна?.. Де там! Видно давно вже чекав такої звістки і вже йому обридло ждучи... Перша його думка була не про звістку, не про пана, а скористувати ся добрим випадком і продати пару коней, хоча б навіть за сто карбованців. Лакей Степан був трохи схвильований... Гм, так... Людина падлюка, се певне! Я ось на четвертий день тільки згадав про те, що Задиранов застрелив ся, а то все возив ся з купівлею коляски та упряжи і все майнуло з голови!.. Наш діякон, отець Варфоломій, як тільки п'яний, так зараз і вичитує:

„Печной горшокъ тебѣ дороже,

Ты пицу въ немъ себѣ варишь“...

Так само тепер і мені... Плювать, мовляв, на твою смерть, у мене он упряж, коляску треба... Розумний чоловік отець Варфоломій... Так, як у око ліпить!

І так, значить, каштани мої! Але з ким я боров ся і кого подужав? Ні з ким і нікого!.. Каштани я попросту вкрав... Борись, говорив Задиранов перед смертю, але бори ся з дужими, з самим собою і тоді все зрозумієш. І я вже де-що розумію тепер. Коли я став бороти ся з самим собою, то став иншою людиною і почав багатіти. Тільки боротьба з самим собою допомагає боротись і з иншими і поборювати їх. Тільки за останніх чотири дні я почав розуміти се. От я не боров ся з собою і вкрав пару каштанів, а

ранійше я-ж ніколи не крав. Про те, що я вкрав—не відає ніхто, але-ж думка проклята спокою не дає: „Украв! украв! украв!“—каркає вона що хвилини неначе той ворон чорний... Не боров ся, спокусив ся, взяла жадоба і от украв! Фу, будь ти проклята, собача справа! Але годі, більше вже не буду думати про се!..

Значить, у мене тепер дві пари сірих, пятеро вороних і одна пара темно-каштанових... Добрих, крадених! Тьфу! — куплених! Я-ж купив їх, я-ж заплатив за них... сто карбовавців... за сто карбованців купив... Один сміх і більш нічого! Пару каштанових за сто карбованців! Злодій ти, Олексій Петрович, і більш нічого! І не нужда примусила тебе а жадоба проклята! Олексій Петрович! Чи давно ти був бідним, убогим і не крав тоді і не шахрайствував... Ось піди но та запитай рижого Середу, то й побачиш, що він і не крав і не краде. Бідний, обдертий, противний і їдкий неначе той синій камінь, а красти не краде, і се навірняка. Оскільки він противний, остільки й чесний, та ще настільки-ж і дурень, чи убогий, як він та я говорив колись то, Середя певне не спокусив ся-б, а я спокусив ся. Самого себе не поборов і не переміг. Опам'ятати ся не дав отой проклятий старший конюх! Засліпив мої завидючі та жадні очі. Так і дурень, поки не спіймають, забагатіти може. Ні, се не та боротьба, на яку я давав присягу — се злодійство і простий та битий шлях спочатку до грабунків, а далі вже і до душоубства. Немає тут ніякої боротьби. Тут не було отого самого: „або я тебе проглину, або ти мене проглинеш“, а забрав пару каштанових за сто карбованців тай кришка! Не бійсь не взяв би, коли-б Задиранов не застрелив ся. Ой, Олексію, Олексію, не добре ти зробив. Треба робити так, що коли прийде смерть, то щоб ти міг сказати їй по честі і по совісти: чужого не брав і свого не вступав. Боров ся, значить, увесь вік, але боров ся чесно. Чесна боротьба укріплює силу і духа, і будить віру у самого себе... Живеш, відчуваєш і ясно розумієш, що ти справді візник Олексій, а не хтось инший. Отже тепер я відчуваю в собі дві людині: одна — візник Олексій, а друга — візник-злодій.

Бог та душа все бачуть і все знають. Над головами нашими щось то висить невидиме. Певне треба було комусь, щоб я спіткав ся з Задирановим, вивчив ся в його, як треба жити і почав розживатись. Чого-ж мені ще треба?.. Так то так, а отже спокусив ся, украв і тепер страждаю. Коней назад не поведеш, людям признаватись не будеш, а сумління робить своє — гризе душу тай кінець!.. Присягу зламав, каже, зганьбував Божий закон і за се не буде тобі добра, не буде багатства і радости — все піде у

прах! Легко прийшло, легко й піде! Небіжчик Задиранов говорив, видимо, не дурно, не на сміх... Як бо він сказав? — Я, каже він, страждаю тепер через те, що нікого не любив і недобре боровся.. Мабуть теж спавав десь, покійничок... А може через те, що не додавав мені, другому, третьому. Недобре боровся, безсилах не жалів. Дужого, каже, бори, але й з собою бори ся і тоді, каже, будеш жити правильно. Так воно й єсть. Ось допустив неправдивість і плохо стало. З Янкевича я теж узяв зайві гроші, але взяв їх по добрій згоді, не силоміць, не шахрайством, не вкрав, а чесно, благородно і ніхто — навіть само сумління не лає мене — значить, зробив я правильно, а з каштанами — злодій. Уступив же пан сто карбованців, перемінив же я заторгованих на інших і досить. І все отой старший конюх проклятий. Певне сатана якась поселила ся в йому у той мент і спокусила мене. Треба спекатись сього гріха... Безпримінно треба, та ще так треба спекатись, щоб і душа і сумління могли назавжди заспокоїтись. А сумління нічим і ніяк не затуркаєш. Людей можна, а душі та сумління — ні! На волосинку поступитись не хочуть.

VIII.

Тижнів три щипала Олексія думка, що він обернув ся тепер у злодія і кожної хвилини підштовхувала його увільнитись від того душевного гніту.

Митикував він на всякі способи, як би його так зробити, щоб заспокоїлось сумління і замовкло, щоб не казало йому, що він тільки хитро мудро викрутив ся, а не омив себе. І Олексієві думки не пройшли марно. Порішив він оддати пару сірих Сергію Голованю, щоб зробити з його путнього хазяїна. Зрадів Олексій своїй вигадці та тільки не надовго. Уже на третій день почало поприкати його сумління: „чи бач, говорило воно, а каштанових усе-ж таки собі зоставляєш. А сірих — кому ти призначаєш? Тому, хто тобі любий та милий. Приємну людину за чужу копійку умилостивити хочеш... Ні, мій голубе, нічого з сього не вийде. Сидить у тобі вовк-глитай і ніяким чином не хоче випустити з пащі ситого кабанця... Слухай, Олексію! Ти таки справжня пакость. Не над своїм ти трусиш ся, а над чужим. Чужого віддати не хочеш. Пропаща ти людина. Про Бога ти забув і от Бог одвертаєть ся від тебе. Хочеш ти обдурити і Бога і сумління, та тільки, злодюго, нічого з сього не вийде: не обдуриш ти ні Бога, ні сумління... Ковтай уже краще чуже добро, живи краденим і не мороч дурної та хитрої голови своєї“.

І візник Олексій стрепенув ся.

Ні, я зроблю инакше, я цілком увільню свої думки і душу від того нечистого гріха. Каштанових, іменно каштанових, моїх найлюбійших віддам я не Сергію Голованю, а отому гидкому, отому противному, отому рижому у ластовинні — Середі. Я повинен поправді покарати себе і відбути належну кару... Фу, який противний отой рижий Середа! Ну, та чорт з ним, нехай бере проклятий!.. Але за що я його лаю? За те, що я злодій, а він ні?.. Мабуть отакі люди, як Середа противні тільки злодіям, а чесним та порядним людям ні; а може навіть і подобають ся порядним.

І Олексієві думки знову пішли допикати його з усіх боків і за злодійство і за нелюбов до чесних людей, і дав він собі слово не лаяти більше Середи і виконати свій замір, як можна швидче, щоб не можна було ні зламати, ні відмінити його, щоб не дати собі можливости і часу впасти знову в яку небудь нову спокусу, і щоб одоліти себе на сей раз без усякої уступки і пощади.

І Олексій виконав свою постанову; здійснилась вона на другий же день на станції М..

За пів години перед приходом пасажирського поїзду всі візники, як і звичайно, скупились біля вакзального ганку. Тут же і Олексій поставив пару своїх темно-каштанових, запряжених у нову коляску.

З заздрістю тішили ся візники на новий Олексіїв виїзд. Поруч з каштанами стояла пара убогих кляч рижого Середи і повісивши голови дрімали.

— Скільки коштує твій виїзд? — запитав Олексій Середу.

— Се діло моє.

— А все-ж?.. Ну, хлопці, цінить!..

Виїзд дуже хутко оцінили в 75 карбованців.

— Ну, тепер цінуйте мій! Хочу поміняти ся з Середою, — спокійно і поважно промовив Олексій.

Середа злобно зиркнув на Олексія, а решта візників зареготала на все горло, але все-ж таки з охотою почали оцінювати і виїзд Олексія. Сперечались, навіть лаялись і нарешті оцінували в 600 карбованців.

— Головань! — твердим голосом заговорив Олексій — забірай собі виїзд Середи і хоч помалу виходь у люди, а ти Середа забірай мій виїзд і теж виходь у люди!

Всі візники дивили ся на Олексія і нічого не розуміли.

— Чого дивитесь? Ти, Сергію, повинен викупити свій виїзд за півтора рока, а ти, Середа, забірай мій виїзд за триста карбован-

ців і викупиш його в три роки... Побачимо, як діла свої поправиш... Коней не чисть, не годуй, попонами не накривай, ночувати заводь не в стайню, а під небо, вівса давай раз на рік, пасажирів вози за пів ціни, а то й зовсім даром. А коли порівняєш ся зо мною, то з усіх сил налягай на кнута та поспішай ся перегнати мене і все у тебе піде тоді, як по маслу.

Олексій перехрестив Сергія, а потім Середу, нарешті самого себе і сказав:

— Ну, ідть до своїх виїздів і нехай вам Бог помагає!

Хрест зробив своє велике і конечне діло. Ніхто вже не сміявся, не скалив зубів і не вагав ся. Усім ясно стало, що Олексій не жартував.

Серета криво, болізно усміхнув ся, а далі раптом побілів, як полотно. Без слів, без жадних подяк підійшов він до свого нового виїзду, безсило похилив ся на козла і тихі, але буйні сльози покотили ся з очей. Сльози спочатку лили ся на його рижу, закудлану бороду, а з бороди на передне колесо. З голови його упала на землю шапка.

Старенький візник, Іван Широкий, що називав Олексієву душу холодною, як жаб'яча кров, підняв з землі шапку, тикав її під самий ніс рижому Середі і бурмотав схвильованим голосом:

— Надінь, голубчику, надінь, бо ось уже поїзд підходить...

Радий і задовольнений Олексій ідучи на пляцформу, промовляв сам собі: ні, не все якорить ся в тому, що „або я тебе прогліну, або ти мене проглінеш“...

П. ЖИТЕЦЬКИЙ.**З історії українського письменства.****Промова до українських громадян в Києві.**

Я хочу, панове, розказати Вам про справу, котра ведеть ся між нами з позаторішнього ¹⁾ року, про „Історичний збірник української літератури“.

Не дуже багато зроблено ще для сього збірника,—тільки зложена програма його, та дещо списано з старинних наших пам'ятників, котрі заховують ся в київських бібліотеках, та налагожені де-які коментарії. Тільки ж здаєть ся мені, що в роковини Тараса ми мусимо обмінюватись не тільки звістками про наші викінчені роботи, а навіть думками і мріями нашими, звичайно тоді, як маємо ми певну надію спустити їх з неба на землю.

Так от і збірник наш єсть така мрія, котра вирисовуєть ся мені, як світлий образ старинного життя нашого, старинної культури нашої,— а як зложить ся і надрукуєть ся сей збірник, то буде він служити ділу самовизнання нашого так же само, як і велике слово великого поета нашого. Се ж і єсть провідна ідея нашого збірника, котра на протязі трьох віків—з кінця XV в. аж до початку XIX в. зявляєть ся у цілому ряді пам'ятників нашої літератури. †

Відкидаючи все, що не має певного наукового ґрунту, ми починаємо свій збірник з безперечного культурного факта — з друкування книжок в так званій південно-західній Русі. Я розумію виданне богослужбних книжок Фіоля 1491 р. Незабаром починаєть ся на Україні віянне нових ідей, котрі були одзвоком європейського руху, ідей реформації і соцініанства. Поруч з сим наближались часи люблинської а потім і брестської унії. І от, під впливом сих ідей виникають такі появи розумового життя нашого, як ціла низка перекладів святого писма, от як євангелія, псалтирі, пісні пісень українською мовою. Не забудьмо, що ся демократична течія виявила ся на Україні в ті часи, коли скрізь у Європі, окрім де-яких німецьких країн, панувала думка, що мовою церкви мусять бути тільки привілювані мови: латинська, грецька або славян-

¹⁾ Промову сю треба визначити днем Кобзаря 1880 р., бо вона майже не вся відносить ся до суспільно наукового труда „Історичний збірник україн. літератури“ від далекої старовини до нового часу, що задумав покійник (з передмовами і коментаріями) в 83 р., виробивши й цікаву програму сієї роботи у всіх подробицях і почавши її в 1884 р. Іншим разом надруковано буде і сю програму і спомини про роботу.

ська. Треба сказати, що й люде на Україні від давних часів звикли дивити ся на славянську мову, як на голос Божий, котрий мусить відрізняти ся од людської, поточної мови своїм потаємним розумом. Через те, коли розпочала ся літературна боротьба за народню справу, і не могли письменні люде наші одкинути ся од славянської мови, бо ще в додачу у їй було дуже багато готових виразів для всяких культурних розумінь. І от з кінця XVI в. починають на Україні оброблювати славянську мову граматичним способом, а в 1619 р. видруковано славянську граматику М. Смотрицького, котра зробилась регулятором письменства не тільки у нас, а й в Московщині. Цілим віком попередили ми науковою просвітою свого московського сусіду, бо ще в кінці XVI в. мали ся в нас школи середні і вищі, а у московському царстві, окрім початкових шкіл для виховання церковників, нічого не було аж до кінця XVI в. Збудовані були сі школи, окрім Острожської, не панами українськими, котрі через 50 років після Люблинської Унії сливе всі відкинулись од свого народа, а горожанами та міщанами, котрі висунули супроти шляхетсько-польської держави староруську ідею народоправства в так званих братствах. Не мали ми своєї держави ні тоді, ані опісля, — але ж ся ідея була нашою державною силою через всі часи боротьби нашого народа з польською державою. Під впливом сеї ідеї православна віра стратила всі ознаки византийства, переробилась в так зване благочестіє, котре колись дуже високо цінив народ наш, бо воно утворилось не в державних канцеляріях, а на вільному повітрі, в життю самого народа. Ми маємо од того часу цілий ряд пам'яток, в котрих обороняєть ся благочестіє з погляду народних інтересів, — маємо листи і вірші, навіть, пародії церковно-політичного змісту. Од сих творів віє гарячим полумем народніх симпатій і антипатій. Написані вони — от як „Апокризис“ або „Листи Ів. Вишенського“ — особливою книжно-українською мовою, котра вироблялась поруч з книжною церковно-славянською.

Звуть сей перший період нашої просвіти греко-славянським через те, що в школах того часу учено було по грецьки, а не по латині, бо боялись, щоб латинська мова не завела у латинську віру.

В 30-х роках XVII в. з'явив ся на Україні чоловік великого розуму і енергії, славетний Петро Могила, що геть відкинув сей острах перед латино-польською наукою: взяв він її за зброю до боротьби за віру і насадив її в своїй власній школі, котра злучилась в 1631 р. з Києво-братською школою під назвою Києво-Могилянського Коллегіума. З того часу починаєть ся другий період в історії нашої просвіти — так званий латино-польський. Тягнеть ся він до 1686 року, відколи заходить ся період „обрусїня“, бо в сьому році Київ — інтелігентний осередок України — доконче прилучено до Московської держави.

Щож то була за наука в Кієво-Могилянськiм Коллегіюмi?

Ставлю се питання задля того, що не задовольняюсь тою одповіддю, котру маємо по учебниках, де говорить ся, що се була схолястична наука, середньовікова ancilla teologiae.

Се правда: така вона була і по своєму походженню, і по своєму методу. Але диво, що була се жива схолястика а не мертва, бо як глянемо на її наслідки то й побачимо, що на українськiм ґрунті вона стратила де-які свої несимпатичні особливости. Мусіла вона боронити народню, демократичну, мужичу, а не панську віру і через се відкликлась вона живим голосом на всі біжучі кояви життя народнього. Не час тепер виставляти вам широкую аргументацію сього погляду. Покликаюсь хоч на Галитовського. Що бачимо ми в його писаннях? Схолястичний метод думання, злучений з народнім методом почування. Пише він в передмові до свого „Мессіи праведного“: „милая и вдячная мнѣ есть тая праца“. А викінчив він її „по трудныхъ и небезпечныхъ дорогахъ ѣздячи, ущирбокъ здоровья и шкоды великіи поносячи, и смерти ся окрутнои не поеднократъ сподѣваючи“. Так не говорять люде, котрі висушили свій розум і серце в мертвій школі схолястики. Пророкує він для свого рідного краю ті часи, коли не будуть Жиди „на податки, на чинш панам гроші христіанскіи давати, и тими грошми разными товари на ярмаркахъ собѣ купувати, мѣста, села, мыта и аренды закупувати, и шаты собѣ дорогіи справовати“. В деяких казаннях своїх нагадує він своїм слухателям, що „всѣ христіане—богатыи и убогіи, пани и слуги, потентаты и невольники суть нашими ближними и братією нашею“,— що „люде пишніи, которыи теперъ не хотятъ товаришити ся зъ людьми убогими, а також люде, которіи чужіѣ ґрунты, пляцы и дворы отіймуютъ і собѣ пространное, а людемъ тѣсное мѣсце чинятъ... будутъ мѣти товариство зъ діаволами, будутъ въ неклѣ, якъ въ скринѣ желѣзной, тѣсной замкнени на вѣки“. Сеж той самий голос, котрий чуємо ми в народніх українських думках, малюючих нам військові потреби з ворогами „благочестивої віри“ — панами-ляхами, з ворогами народнього добробуту — жидами-орандарями.

Отака то була схолястика наша не тільки в часи піднесення народнього духу за П. Могили і Богд. Хмельницького, коли всі школярі розбіглись з Коллегіюма, щоб стати за рідний край „бройно и оружно“,— але й за часів нещасливої руйни, про котру той же Галитовський кинув одно дуже цікаве слівце в своєму „Ключі розуміння“: „не дивуй ся,—каже він,—чительнику тимъ помилкамъ, которыи ся въ той книзѣ знайдуютъ, бо тая книга такого часу робила ся, въ котрый болшь есмо утѣкали и на смерть, нежели на книгу тую поглядали. Ни единого имѣ покоя плоть наша, но во всемъ скорбляше: внѣбуду брани, внутрьуду страхи“.

Писателі українські часів Руїни спалили, як то кажуть, позад себе кораблі. Вони навіки попрощались з Польщею,—тільки ж піддаючись під руку московських царів, вони-б хотіли ухоронити в єдності і цілности свою отчину з її незалежною церквою, з її стародавніми порядками, збудованими на виборному ґрунті, на якому будувались там всі форми життя — городського і сільського, церковного і військового. Вони бажали задержати *statu quo*, в котрім заскочив Україну момент злучення її з Московським царством. „Мы, выбивши изъ Украины Ляхов,—пише Лазар Баранович до Олексія Михайловича,—доброхотне, православни суще, православному монарху поддали ся, хотячи на волностяхъ нашихъ козацкихъ древнихъ подъ православною монархою жити“. В других листах своїх він завіряє царя, що козаки „объщали ся вѣрне царскому пресвѣтлomu величеству служити, точію милости его просятъ, чтобъ не были воеводы, и на вольностяхъ, старому Хмельницкому наданихъ, чтобъ жили“. В листі до Сим. Полоцького пише він: „воеводъ отнюдь не хотятъ: для козака воевода—великая невзгода. А если козакъ есть родное нашего украинскаго края, то чѣмъ его переверстить? Покронить только освященною водою, и хотя онъ черевъ, записать въ бѣлую книгу, не гнущать ся на Украинѣ украинскими свитками“. Взагалі українські писателі другої половини XVII в. були спокійні, благостні люде, котрі не бажали чужого й не зрікались свого, — чуже ж вони знали не з одної польської, а й з московської сторони, і через те вони мали більше життєвого досвіду ніж представники греко-славянської просвіти. Вони почували потребу спізнати в собі не тільки загальні, родові особливости руського життя, котре не годило ся з обставинами католицько-шляхетського режиму, але ж спізнати й видові особливости українського життя котре не уможувалось в політичну норму, збудовану московським царством. Бажали вони жити під протекцією московського царя, але ж зовсім не бажали вони того, щоб Україна перевернулась в одно з воеводств великоруського типа. Одно слово, се були предтечі українофільства, котрі з демократичним духом греко-славянської епохи почували в собі дух національного самовизнання.

Не так ждало ся, як склало ся.

З кінця XVII в. почав ся третій період нашої просвіти—період „обрусїня“. В 1685 р. київська митрополія перейшла під власть московського патріарха, а не в довзі по сїм заборонені були в Москві писання кращих представників нашої церкви, Петра Могилы, Сильв. Коссова, Інок. Гизеля, Лазаря Барановича, Іоан. Галятовського й інших. Всі вони гуртом обвинувачували ся у „єдиноумї з папою і з західним костолом“. Тим то й відрізняли ся наші письменники церковні од московських, що наші не боялись думки, поважали науку, хоч би вона походила і з іновірного Заходу, будували на сій самій науці оборону

народніх інтересів, у Москві ж дивились на неї, як на силу темну, котра може підсікти основи народнього життя.

Недовго сей погляд панував у Москві. Наступила епоха реформи. Мусіла Москва покидати свої старосвітські звичаї, мусіла терпіти посеред себе українських учених, котрими користував ся Петро цар для свого діла.

Треба сказати, що перше покоління українських учених неохоче обзивало ся на заклик царя. Неволею поставлено митрополитом рязанським Стефана Яворського, а потім ростовським — Димитрія Туптала. Так чи не так, прийшлося їм на віки попрощать ся з рідним краєм. Понесли вони на північ свої таланти, свою ученість й славянську книжну мову, на котрій тільки й могли вони писати в Московщині. Се була мова оброблена граматичним методом, грамотна річ. От з сеї то мови, додавши до неї великоруського матеріялу, й скував Ломоносов опісля так званий літературний руський язик.

Між тим, після Шведчини, цар почав важким духом дихати на Україну. Не буду широко розводити ся про се,—нагадаю тільки про скасування Запорожа, про канальські походи, про гніплицький поход, про Малоросійську колегію, про нещасну долю митр. київського І. Кроковського і наказного гетьмана Павла Полуботка. Кращого слова не найду я для змальовання московського гнету після Шведчини, як слова Шевченка:

„Росказали кобзарі нам про війни, про чвари,
Про тяжкее лихоліття, про люті кари,
Що Ляхи нам завдавали, про все розказали.
Що ж діялось по Шведчині? То й вони злякались,
Онїміли з переляку сліпі небораки¹⁾...

От що один воевода московський писав канцлеру Головкину: „для нашей безопасности на Украинѣ надобно прежде всего посѣять несогласіе между полковниками и гетманомъ. Не надобно исполнять всякихъ просьбъ гетмана. Когда народъ узнаеть, что гетманъ такой власти не будетъ имѣть, какъ Мазепа, то надѣюсь, что будутъ приходитъ съ доносами. При этомъ доносчикамъ не надобно показывать суровости“. Недивно, що така система породила на Україні у всіх станах деморалізацію. Знаходились такі люде, котрі зробили донос ремеслом своїм, артисти й метці доноса, навіть поети, що викладували доноси в віршах. Одна вірша про Мазепу кінчаєть ся так: „измѣнниковъ Вашего Царского Величества, аще будетъ в томъ державная воля ваша, всѣхъ могу овѣршовати по имени“.

Може спитаєте Ви, що то за література? І чи варт її заводити у збірник? На се я скажу: з пісні слова не викидають. Треба нам знати,

¹⁾ Іржавець.

що доля України склала ся під страшним нагнітом поліцейської держави, що сей нагніт калічив людей наших, як калічить він і в інших країнах людську вдачу. Треба нам знати, що на самий поверх життя нашого виринали люде з тупою совістю, з хижими інстинктами. Як писати історію України біографічним методом, то безпремінно буде вона історією сих самих людей і виїде вона нікчемна і плюгава, як історія всякої деморалізації, де найголовнішу роль грають ті, котрі деморалізують ся. Звичайно, і ми не можемо пропустити в науковій праці тієї самої деморалізації, але ж не з одних сих темних появ складаєть ся наша праця. Збірник наш мусить бути історією культури нашого краю, а не виключно історією деморалізації його. Не одсторонюючи того, що діялось на поверсі народніх мас, ми мусимо представити розумове житте тих самих мас, в яких не вмірала і в XVIII ст. стара демократична традиція. Не тільки не вмірала, а навіть росла й зміцняла ся вона в національному напрямі, як реакція тому ж самому поліцейському нагніту.

Ми маємо немало літературних уривків з XVIII в., котрі освітлюють сю ідею й сей напрямок. Автори де-яких з сих уривків нам відомі, більшою-ж частиною зовсім невідомі. Я прочитаю вам маленький уривок з третьої воскресенської інтерлюдії ієромонаха Довгалевського, що був учителем поезики в Київській Академії в 1737 р.

Зміст сеї інтерлюдії визначаєть ся самим Довгалевським так:

„Виїздить мужикъ на торгъ изъ синомъ, поставивши сына, поїдет торговати, потом до сына прийдуть три яриги обьикрадутъ сына, и скоро приидеть батко до сына, будетъ зъло скорбѣти, потомъ иній ярига приидеть, продаючи шляпу, и за той торгъ побьются“.

Один ярига, обертаючись до другого перед возом, на котрому сидить хлопець, говорить:

— Екана, братъ, какіе очень срядни роги!
 Авруха! сматри зсаду вотъ въ міеху пироги,
 А ми вотъ вжо начнемъ чупруна вбирати...
 Ну, братъ Киричовъ, съ вала роги то снимати!
 Эхъ, срядніе роги, и намъ бы здалися,
 Ну-сь та, братъ Авруха за вала берися,
 Да вотъ, братъ, оба роги съ вала поздемаемъ
 А снявши да поніедемъ, въ карманъ поховаемъ.

Сынъ: Що ви таке робите? Не руште бичати,
 Бо он батько на місті, и буду кричати.

Ярига: Не ври многа, хохоль, рожу растаскаю,
 Изъ галавы валаса веѣ тѣ позриваю,
 Прийми ево харашо отакого сына,
 Штобъ онъ вѣдалъ такой сынъ, каковъ я дѣтина!

Сынъ: Я, мось-панство, не жалую дати,

Тільки будьте ласкаві, не руште бичати.

Ярига: Да вотъ ми сами дѣнегъ имѣемъ довольно,

Снѣми та роги съ вала, уже балтать полно.

Батько: А що синокъ, сидишь ти? Чи не змерз у ноги?

Сынъ: И отъ з малим из вола не пропали роги.

Батько: Що такее, синокъ? З нашего бичати?

Сынъ: Этъ—не що! Зіомочки хотѣли знімати!

Батько: Се-ж ти, бачу, колачів не встеріг на возі

Я то казав, щоб самуи повезти небозі,

Я сподівавсь на его, негідного сина,

Ажно воно придбало, чортова дитина.

Як би взяв, щоб не влучив, куди утїкати,

Тоб воно паметало, як то доглядати

Отцівського доброго, а ему все сміхи,

А того не зна блазня, що из воза міхи

Пропали, — та вже сидить, дідча, собі тихо;

Як би різнув по мармузі, щоб напало лихо!

А чей би вже тетюха ёго потрусила,

То-б дідчая дитина так вдруге не чинила.

Батько бідний товчить ся всюди головою,

А ёго воза гледіть покінув з бідою,

Так вун того ні чичирк, щоб чого доглядів...

Нехай же, хотів купити и е святам шапчину,

Ходи-ж тепер без шапки, неотецький сину!

Ярига: Єка шличка очень срядна, изволь покупати,

Вѣтъ такой на базарѣ не можно сыскати.

Мужикъ: От бісове блазня! Щасливе якее,

Не гадав купить шличка, а тут як на тое

Чорт принюс ис товаром сюди ко мні свата, —

Що-ж мусить батько зробить? Отсердить ся с ката.

А що дам, пане капраній, за сю шапчину?

Коли-б не дорожив ся, то-б купив я сину.

Ярига: Да нѣтъ, свать, не дорога, только што полтина.

Мужикъ: Ну лиш не колантирь, озми півалтина.

Ярига: Да нѣтъ, што ти вреш, невѣжа, да, вѣтъ это шляпа!

Мужикъ: Уже-б то ми купили, тулько дай полапать.

Ярига: Какъ же, Чупрунъ, не купишь ти этоей шляпи?

Мужикъ: И піди, пепелюго, не видали шкапи!

Ярига: Да што ти, безталковий, меня здѣсь ругаешь,

Какъ понаду за хахоль, дакъ ты меня визнаешь.

Мужикъ: Ось я ж тебе наперед хлудиною з речі

Як ту писанку спишу помаленьку плечі.

Ярига: Каєъ, Чупрунъ, мнѣ тронешъ, глаза растаскаю.

И валаса зъ галавы всѣ повыриваю!

Мужикъ: На, коли хоч, з денгою алтин за шапчину,

А придатку до копи—колякою в спину!

Не трудно бачити по розмові, до якого народа належить сей ярига, і на чий боці симпатії автора. Як би й тепер показати на сцені у такому вигляді сего яригу, то підняли-б гвалт усі патріоти. Нетрудно також запримитити український реалізм і юмор в сьому малюнку, особливостей української натури. — Се-ж писалось за 62 р. попереду ніж зявилась Енеїда Котляревського.

Багато з того, що писалось тоді, йшло в народ, розбуджуючи в серці народнім національне почуттє. З другого боку, і в письменство тих часів, з того-ж серця народнього, заходила демократична ідея життя народнього. Звичайно, тільки що письменства сього треба шукати не на російському Парнасі, а посеред того люду, котрий ближче стояв до народа, котрий ділив з народом його радощі й горе. От із сього саме люду виробляв ся той культурний тип, з котрого вийшов Котляревський і другі представники нової нашої літератури.

Так от бачите, панове, що література наша зовсім не так молода, як то кажуть, — і що сучасні особливости її мають свою підставу в старинних традиціях нашої культури, в котрих демократична ідея на протязі двох віків XVII і XVIII більше й більше злучалась з національним визнанням. В інші часи історичного життя нашого мала перевагу демократична ідея, а в інші — національна.

Найкращим представником тієї й другої ідеї був і єсть у нас кобзар наш Шевченко. Траплялось мені чувати нераз, що одні називали його пророком виключно національної ідеї, навіть иноді дорікали йому за те, що не був він сильно освідомлений чоловік у соціяльних науках, — другі-ж величали його пророком соціялізма.

Здаєть ся мені, що треба ширше дивитись на Кобзаря нашого. Він сам себе назвав кобзарем. А хтож такий кобзар? Се той віщий духом чоловік, котрий носить в собі всю історію народа в її провідних ідеях без переваги одної над другою, той ізбранник народа, на котрому спочиває вся історична слава його. Ми-ж знаємо од свого Кобзаря, що слава ся не поляже

Не поляже, а роскаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
И чий ми діти.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

Ми́хайло Коцюбинський.

(„Дебют“. Оповідання. — „Тіни забутих предків“. Оповідання.
1911—1913 р.р.).

Несподівана, як катастрофа, смерть Коцюбинського. Невимовні жалі, туга, роспач — крик і стогін ще раз глибоко враженого серця. Нашвидку збіраєш уривки думок — зляканих, як голуби під час пожежи, блідих, невиразних, — вяжеш докупи, щоб усвідомити нещасте, зміряти його глибочінь, зробити висновок, — невикорінима людська звичка. Коцюбинський... В наші прокляті часи загального хамства — в громадським життю, в літературі, в мистецтві, — хамства нахабного, зарозумілого, прикритого зверху ганебно-гучними фразами спокійного соціального будівництва з одного боку й (у тон йому) безглуздо-арістократичного нігілізму в мистецтві з другого, — в сі наші часи він стояв осторонь і в ряди-годи з верховин своєї творчости кидав до нас квіти своєї душі й огонь серця. Не як грізний в своїм обуренню пророк, а як великий артист і жрець краси, що задихав ся в бридоті життя, утвореній його сучасниками. Ми підбирали все те, тішились тим, плескали артистови і... забували в тую-ж мить його натхнені кличі, поринаючи в метушливій нікчемній буденщині, в тім, творчим протестом проти чого й лунав завше обурений голос художника.

Особисто в мене з іменем Коцюбинського й з розумінням його творчости сполучалось завше—сонце, багато сонця, барв, квітів. Се вражінне, що лишило ся од прочитання першої на Україні російській збірки його оповідань, вражінне перше і нехибне, що, певне, таким і зостанеть ся на все життя. Нехай. На мене — се головний, ніколи не змовкаючий мотив творчости Коцюбинського, і вражіння веселкового блиску не затьмарять його останні твори, бо і в них повно сонця, слява. Маємо їх дві збірки: „Дебют“ і „Тіни забутих предків“. Поезія втома, туга за самотністю, апологія краси первісного, а разом — гордий, повний болючого сарказму, докір людині й бридотно-міщанським, фальшивокультурним формам сучасного життя. Підсумок довголітнього, безупинного глибокого проникання в найдальші, найінтимніші тайники душі людської, щоб явити світови його справжнє обличчя в усій красі й мерзенстві. Результати убійчі для людини, що межують з безпорадним песімізмом і мізантропією. Так і можна було-б узяти останній період творчости Коцюбинського, коли-б не вічна осанна красі, молодости, щастю палких поривів, чистому стражданню, ясній радості на тлі непорочної

матери-природи. Художник мав виключний хист глибоко розуміти душу людини і — зневірився. Стихійний індивідуаліст, як і всяка артистична й творча натура, Коцюбинський задихався в умовностях життя, в тих безглузких, утворених людиною, вічних „треба“ й „мусиш“, що завше вимагають уваги, опановують власне існування й волю іншого, заважають бути самим собою. Як безперечний психолог, Коцюбинський збагнув багатоголового звіря — людину і втопився — став жертвою свого великого хисту. Довгий ряд літ прекрасної творчої роботи, творчих екстазів, найвищого раювання, слави, успіху, популярности, а врешті — жажливе признание: „Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Поодчиняти вікна! Викинути разом із сміттям і тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій. Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон? Як я чекав їх часом!“ Щоб дійти до такого висновку, треба пережити катастрофу. Це не жест, не шаблон, не криклива звичайна поза зарозумілого віршороба, що випрацьовує часом і гартує міць свого вірша на прокльонах юрбі, яка ніби-то не в силі збагнути його високих поривів; сердешна юрба здебільшого й не чула про таких ні з сього, ні з того обурених пророків, як і світ не знав тієї клясичної баби, що весь вік сердилася на нього; в сих, часом зовсім не грізних по вдачі, а плохеньких собі навіть під хвилі „натхнення“ жреців Музи і трибунів, що ретельно приють над підшукуванням гучної рими, юрба не бачить головного — підстав до „горечи і злости“, тому — або тішаться з їхнього пустодзвонства, або простісенько регоче, як з вигадки паяца, що стає на котурни й імітує шляхетне обурення. У Коцюбинського в його протесті нема й тіни фальшивого патосу, бо нема безпричинности. У всіх перед очима проходила його творча праця, високо натхнена, дужа й глибока од давнього початку й до останнього дня. Простежіть за нею, проаналізуйте її, спустіть ся в таємні глибини душі художника, оскільки вона дає відчуття себе в творах його, і ви побачите, що іншого висновку із даних, якими обдарувало його життя, він не міг зробити, що й одбити ся в його душі, на його думках ті дані не могли інакше. І нема тут провини художника: все те, що не виходило по-за межі його духового зору, він збагнув так, як ніхто до нього; жаден з наших художників не проникав у душу людини глибше за нього і ніхто через те не дав нам таких високоартистичних зразків художньої продукції. По них ми й зрозуміємо, що довело художника до розрухи його колишніх ілюзій і віри в людину. Нам заради сього нема потреби воскрешати перед себе всю численну галерію утворених ним за всю його артистичну діяльність образів; досить і тих, що маємо в двох останніх книгах.

Ось гуманіст і апостол, ліберальний пан Адам з його відносинами до хлопа.

— „Згниєш, моє серце, в тюрмі. Пропадеш. Не хазяїн вже будеш. Жалко тебе. Хіба да-ать тобі добре, щоб памятав. Як вмиєш ся юшкою, не схочеш красти. Ну, кажи зараз: в тюрму волієш, чи бити?“... Тіпнулась в нього права рука, наче вкоротила ся трохи, на мить завмерла— і раптом злетіла, як цїп на току. Ах! Пан Адам кричить: „Ще бить, чи досить?“... І знов той рух. „Розв'язать і пустити... А цеглу... назад у цегельню... З тим людом... знаєте... краще“... Поруч пана Адама його дружина, що на картах розв'язує соціальні проблеми пасянсом („Д е б ю т“). Далі маємо натхненого радикала й трібуна революційних часів, адвоката Валеріяна Чубинського, що промовляв такі гарні слова про рівність і братерство на мітінгах, а вдома платив служниці три карбованці на місяць і ніколи навіть не цікавив ся, в яких умовах живе вона, його рабня. Тільки страшне злорадство, яке виявила з приводу погрому Варвара, примусило його звернути увагу на неї. Пішов на кухню. „Лише дивив ся. Великими очима, наляканими, гострими і надзвичайно видючими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого що-дня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все зіли, разом з обідом... Синій чад в кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду і чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламано силу, що йшла на других... Сумне каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!“... („С м і х“). Ось ціла галерія ярмаркова, між якою поважне місце посідає „тайний агент“. „Він страшенно гордий своїми (провокаційними) вчинками, випинає груди, хрустить пальцями, гарні очі його дивлять ся гостро й нахабно й шукають нашого співчуття. Він ще довго й охоче ділить ся з нами подробицями свого ремесла. В сусіднім наметі крики й суперечки. „Се наші гуляють... Стражники і інгуші“... мотає він головою у бік намету і радісна, добра усмішка осяває його обличчя. Нам сього вже доволі. Тут немає чим дихать, спішимо на свіже повітря“. („Як ми їздили до Криниці“).

Жахом свідомого погашення краси віє од теплої постати Марти, що з родинного життя зробила нудоту. „Все було тихо й спокійно, як завжди. Мертвий спокій калюжи не могла скаламутить сильніша хвиля, і се так дратувало Антона, що йому хотіло ся крикнеть, чимсь пожбурнути, або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря“. („С о н“). В оповіданню „Лист“ бачимо добру неньку й ніжну, ласкаву сестру, добрих звичайних людей. Всі вони готують ся до Великодня, колють, ріжуть, парять, патрають, починають, печуть. „І було

так дико... Так дико було бачити свято убійства на безкровному святі творця — весни". А далі — околочний надзиратель Зайчик вигадує синкови-гімназистови свій подарунок з іменини. „Я для нього таке придумав, що... Фу-ти, ну-ти!.. Запам'ятає до смерти“, — признаєть ся він жінці, — „має чим згадувать батька. Буде старий — онукам розкаже... Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішати... Ви-хо-ву-вать треба!“... І повіз... („Подарунок на іменини“). На свіжих руїнах Мессіни: „чорні жінки, вкриті кременем жалоби, тіснили ся круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вмещались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, труни найблизших і могли-б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом рудовологого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криком смерти, його натхнену промову“ про... помаду. („Хвала життю“). Вельможний народоволець Аркадій Петрович Малина в своїх промовах і на людях і в семі додержує принцип: земля належить тому, хто її обробляє, і тому треба віддати землю селянам. Мужики, не дочекавшись, поки пан зрештою надумаєть ся се зробити, приходять одібрати землю. Син Малини викликає козаків. Поміщик обурюєть ся, не хоче їх пустити до стайні, але догадуєть ся, що їхні-ж коні в сій пригоді ні при чім, і пускає. Ліберальна комедія кінчаєть ся. „А коли Савка приніс (каву вранці), він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожущок на сметанці занадто тонкий“. („К о н і не винні“).

Але найцікавіші з усієї галерії людей Коцюбинського, се товариш Іван, „що гремів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любий... і його дружина, „така маленька, рухлива, що ще недавно була осередком — товариш Марія“. Вони на дачі й захоплені хазяйством. „Корова звала ся „Гашка“, мала чудове вим'я і всім лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сірі й кругленькі, як грудки землі, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гної і справно несли ся на радість хазяйці. Може він (партійний робітник Кирило) хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо впер ся очима в баркан, але він був високого роду: його життєпис варто послухати. Свиня рила повіре. „Не бійтеся, нагніть ся... Чухайте... чухайте... поміж ногами, бо він се любить... Ах ти, кабасю!.. чистої крові беркшпир“... — „Але-ж, Іване: йоркшпир“... — „Гм... дивно... вічно ти плутаєш“... І т. д., і т. д. Іван їздив на службу. „Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повішених. На смерть засуджено троє. Все молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилось з таким спокоем, з холо-

дом навіть, наче факти з середніх віків, які можна згадати, але неможна збагнути. Марію цікавили часом деталі — одірвані бомбою ноги, скалічені діти, місце смертельної рани, але все се вмить витісняла турбота, що перепік ся періг. Забувала одірвані ноги, мертвих дітей, повішену молодь і бігла до кухні сваритись. По обіді вони лягали спати. Спати — і по обіді! Вони може навіть хропли — мітінговий оратор Іван і „товариш Марія“ („В дорозі“).

Такі „культурні“ герої М. Коцюбинського. Еґоїзм, жорстокість, звірячі інстинкти — се зміст їхньої душі; бридота, міщанство, дрібязковість життя, умовности й фальш у взаємовідносинах — се та атмосфера, яку вони створили і в якій животіють. Мізерія й задушливість. Ближче до природи — там інші герої, яким автор присвячує багато своїх найкращих сторінок. Але не спочине знеможена душа його й там, серед тих простих, безпосередніх душ, серед селян, бо все життя їх — страждання, болі, розбиті надії, розпач. Не спочине, бо художник не може бути байдужим, спокійним обсерватором життя, не зважаючи на всю свою об'єктивність: він найсамперед тонкий, вразливий психолог, і те, що заховано од інших, перед ним стає у весь свій зріст до найменших подробиць, до найнепомітніших життєвих хвиль і найінтимніших рухів душі людини. Він може волів би не дивитись, волів би забути, але така вже здібність великого таланту — одгукуватись на гамір життя, як еолова арфа на подих вітру. „Житте безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на беріг. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчаєть ся власне життя, а чуже починаєть ся? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітре крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотним“. І результат — „я утомив ся“. („Intermezzo“).

В творах нашого художника є одна невеличка, як коштовна перлинка, річ, що на перший погляд здаєть ся дісонуючою в загальнім настрою останніх признань його знеможеного серця. Се — вірш у прозі що так і зветь ся — „Самотний“. Творець знемогаєть ся під тягарем життя й прагне самотности, і одночасно завше і всюди чує любимий приспів своєї душі:

— „А ти самотний!“

Ніщо не в силі заглушити сього тихого співу: ні величчі стихійні завища, ні гамір людський, ні плач і радіці власного серця, ні захват кохання. „Чорним клубком котить ся в грудях моїх, — пише поет, — болізнний і гордий покрик:

— „А я... самотний!“...

„Я не можу бути самотним“. — „Я — самотний“. В сій видвмій су-

перечности — трагедія великої душі, трагедія творця. Життє з усіми його вічними одміними, людина, як творець життя, — се обект творчости художника, се ґрунт, на якому він будує пишний храм своєї творчости, се матеріал для величної будови, се, зрештою, — остання мета, останній етап усякого твору: людина увійде в храм, утворений великим майстром, або як побожний прочанин — з молитвою в устах, щоб узяти участь, приєднатись до творчих радощів будівничого, або як біблейський крамар — щоб оганьбити, опоганити священне місце брудом серця й душі своєї. Художник не може бути самотним — бо творить з життя й для життя. Але на верховинах творчости художник — сам, один із своїми найглибшими, але невисловленими думками, з своїми найкращими, але невиспіваними піснями, сам, як прекрасний бог, далекий, чужий, незбагнений. „Я слухаю співи, яких ніхто не чує, — каже він, — то співає моя душа“. Співає про свою величню самотність, самотність бога.

Маємо ще одну видиму суперечність у нашого художника, суперечність слова й діла. В однім із своїх прозових віршів він скаржить ся на свою втому, на те, що попів надій його нерухомою хмарою завис над ним, що сонце щастя не зжене з душі тіней, що дзеркало душі його померхло, потьмарилось, не одбиває нічого, а те, що облетіло і стало голим, — не розіветь ся знову. („У т о м а“). Художник говорить про зне-силенне, так мовити, творчого апарату свого, а в той самий час творить, пише свої прекрасні річи: „Fata morgana“ „Сміх“, „Невідомий“, „Що записано в книгу життя“, „Тіни забутих предків“. Тяжка фізична недуга художника чулу душу його робила ще більш вразливою до найменших дісонансів життєвих, і наші часи застою, апатії, часи так званої „обывательщини“ й не такого дужого духом, як Коцюбинський, видали в безодню зневіря. Але жадова творчости в художника вмірає тільки з ним самим. Як би не знеміг ся він духом і тілом, досягть хвилі просвітку, рівноваги, спокою, щоб вона виявила себе світови чарівними образами. Наведу одно дуже характерне для духового стану творця місце з етюда „Цвіт яблуні“; воно проле нам світло на духову структуру художника й покаже наочно лице творчої туги, яка завше з ним.

„Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах, лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напів-закритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на стороні, не згашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану да-

лі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то піднімають, то опускають рядно.. ні тих мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху, холодіючого тіла, що виповняє хату... Все воно здасться мені... колись.. як матеріял.. Я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить в мені.. Я знаю, що то він дивить ся моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю сю картину смерти на світанні життя“...

В сїм короткім уривку весь підготовчий процес творчости. Настає час, надійде те „колись“, коли, мовляв російський поет, божественний глагол торкнеться чулого слуху творця — і весь зібраний, зафіксований, виношений „матеріал“ його стане пред читачем у чарівних комбінаціях рядом дивних образів, картин, уподоблень. Навіть сама тая втома його стає йому за „матеріал“. Він так помистецьки—тонко й художньо-правдиво малює її, оточає її такою пишною поезією піль і сонця, що трудно, напр., одірватись од його „Intermezzo“, а вірш у прозі „У тома“, як перлове зерно, стоїть серед сього роду творів.

Останні дві збірки творів Коцюбинського, що дістали свою назву по перших оповіданнях кожної збірки, — се сливе все, що написано письменником за період од 1906 року (крім сього, маємо тільки першу частину його сільських настроїв — „Fata morgana“ в „Кіевской Старині“, „Persona grata“—в збірнику „З неволі“ й „На острові“ — в „Л.-Н. Вістнику за сей рік, а також — „Він іде“).

Справжньою прикрасою першої збірки є безперечно один з найкращих творів Коцюбинського — „Fata morgana“, в якому великий талант письменника розгорнув ся у всю його широчінь. Ціла епопея з недавнього минулого, ціла численна галерія змальованих типів з народа, з низин життя, величезна спостережливість і знання народної психології, чудова образна, виразна, стисла мова, якої таким неперевершеним ще майстром був Коцюбинський, глибоко-художня передача сільських настроїв, тонке їх розумінне, правдивий загальний тон і відповідне до подій тло — все се робить згаданий твір найвидатнішим з усього, що зявило ся в останнє десятилітте в нашій белетристиці. Такі постаті, як безхарактерний Андрій з вічно заклопотаною дружиною, поетично-дужа Гафійка, анархістичний Хома Гудзь, розважний Прокіп, палкий, фанатичний Марко Гуца, жорстокий, грізний, як кара, Лукіян Підпара, статечний навіть у питаннях смерти Панас Кандзюба, гідкий плаз Олекса Безик і т. д., і т. д., — такі фігури ніколи не забувають ся. Фабулу й зміст твору як найкраще викриває вже самий заголовок і

підзаголовок. Часи російського Sturm und Drang'a, що бурхливою хвилею покотився й по Україні, збудили глибоко-заховані сподіванки й бажання темного, пригнобленого віковичним рабством селянства й запеклу, сховану під видимою покірністю без ремства й нарікання ненависть до жорстокого, бездушного панства. Викрити, простежити, збагнути й змалювати рух душі народньої під такі часи, лишаючись об'єктивно-правдивим і безсторонним, — се завданне занадто тяжке, але Коцюбинський вийшов з нього з честю, подарувавши рідному письменству високо-художній літопис часів страшних, незабутніх. Картини тяжкої нужди й горя всуміш з поетичними іділлами, картини туманних, тривожних надій, пробудження, риси пляномірного бажання боротьби й грізного нестямного хасу, реакції й нової тривоги, картини кари — все се лине перед читачем, як у сінематографі, але в дивно прекраснім виконанню першорядного майстра. Силу чарівного пензля Коцюбинського можна відчутти, взявши яку завгодно сторінку з його селянських настроїв. Ось, напр., малюнок руйнування панських горниць :

„Хома одним махом замазав картину. Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А-ах!.. Треногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревноу під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушилились. Хвиля бухнула через двері в хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились. А дім все сповняв ся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх охопило. Бий все! І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, сціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощом черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева цвіт. Пяніли все більше. Хотіло ся чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипінне кожної річи, яка так само тяжко конала, як і жива істота... А рояль Хомі не дававсь. Чорні, блискучі боки його кололись і западалися за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кровю. Потривожений пил, що досі тихо спочивав у меблях, тепер курив ся димом та крутив ся в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалечених річей, криків скла і металю, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, цокручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни — будили ще більшу жадобу нищити, ламати, бити, і ноги без тям топтали знищене вже, а руки шукали но-

ного. Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблучками“. І т. д., і т. д.

Письменник не обмежився самим селом. Завадто вже цікавий і принадний „матеріал“ дали для художньої творчості ті бурхливі часи, так само, як часи реакції та громадської апатії, що надійшли потім. І ми маємо з тих часів ще таку гарну без усякого порівняння річ, як „Сміх“, про який згадував я вже в початку статті. Про зміст цього оповідання теж було говорено, і я тепер тільки додам до речі ще кілька потрібних уваг. Автор передає нам настрій дозидання, що панує в інтелегентній семі адвоката Чубинського підчас погрому. Ви пригадуєте метерлінковське „Завітання смерті?“ Таку саму тонку, як павутинне, мережку плете Коцюбинський з найтонших, часом незримих звичайному оку, проявів жаху, але без жадних символістичних прикрас і містичизму. Погрому в данім разі нема перед очима: він там за сліпими од невідчинених віконниць стінами, але ви відчуваєте його, ви навіть бачите його виразно, і нема потреби в детальній картині його. Ви усвідомляете його не зором, а чуттем, і ані трохи не гірш, ніж звичайно.

„А вулиця стогнала.

А-а-а... — котилось ближче щось дике і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні роспуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скавав по вулиці візник і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А-а-а... а-а-а“...

Зрештою самий сміх, яким автор назвав свій твір, один з найкращих моментів не тільки з оповідання, а й з усього, написаного Коцюбинським. Коли б мені сказали виявити погляд і відношення письменника до недавніх розрухів, викрити їх, так мовити, філософію й психологію, то я навів би з оповідання „Сміх“ одну тільки сторінку про служницю Варвару, сей живий символ народного життя.

— „Панів бють“... — жалібно пояснив пан Валеріян із здивованнем побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Бють... і нехай бють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати.. ха-ха-ха! Слава-ж тобі, Господи, дочекалися люди..

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кровю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялозеним убраннем.

— Ха-ха-ха!.. ха-ха ха!

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клеветів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха!.. всіх викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насінне... всіх!.. ха-ха-ха!.. — Вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього так болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче й смертельне в його переливах і наводило жах“.

Будучи сам по своїх переконаннях людиною широко поступовою, Коцюбинський, як художник з ласки божої, лишився в той самий час цілком об'єктивним в художній інтерпретації життя. Але об'єктивність його не є тим пілатовим умиванням рук, що за благо має одійти і стати осторонь та виспівувати красу неба, сонечка, мрійного сніва місяця, потаємних соромливих бажань, що світяться в очах дівочих. Сама причина душевної втоми його полягає в трагічності факту глибокого знання людей. Художник був об'єктивним, але не байдужим, і не заплющував очей на сучасні йому події, відчуваючи гостро й красу громадянського пориву й мерзоту громадянської фальши та болотного спокою, те й друге виявляючи в невмирущих типах і образах, і не боячись, що якийсь неподобний невіглас-критик кине йому обвинувачення в ідеології чи тенденційності. Читач ніколи не забуде його „товаришів“ Івана й Марію з оповідання „В дорозі“: „Вони пололи на грядці, зігнувшись. На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти, виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому таке гідке щось, таке противне, що Кирило здригнувся“. У Коцюбинського є річи, од яких одгонить анекдотичністю; се, до речі, й найслабші його річи („Подарунок на іменини“, „Коні не винні“). Але в данім разі маємо художню правду просто вражаючу. Се-ж вони, читачу, ваші знайомі, сї товариш Іван і Марія, захоплені дачним хозяйством, заводською дробиною й скотинкою, смашними меню й стільними меблями; бо що-ж вони, бачте, мають робити „серед загального знищення, апатії, втоми“?.. вони-ж, бачте, не герої, та й хто має право вимагати од них геройства! вони-ж, бачте, робили, коли можна було робити, а тепер... виявляють свій хист трибунів і борців на... квочках, корівках, кабанцях. Пасквиль, думаєте? Ані на мить. Не кажу вже про артизм, з яким все се малюється і який не припускає навіть гадки про тенденційність; але, крім сього, згадайте, з якою любов'ю малює художник агітаторів — Гафійку, Прокопа, Марка Гуцу в хроніці „Fata morgana“, терористку — „жінку з блідим обличчям“ в оповіданні „По-

дарунок на іменини“, зрештою „невідомого“, в оповіданню під таким самим назвиськом. Пригадуєте сі його слова: „Мамо не плач... твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем. Бо в його в серці скіпілась кров невинно пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полумем зняв ся народній гнів... Вбивай мене, кате. Ти забиваєш народ“... Сам автор найкраще висловив своє відношення до життя й людей кількома словами: „Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою роспач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Всесь жах, весь бруд свого існування“ („Intermezzo“). Чи винен же він, що все теє, як у свічаді плеса, одбиваєть ся в його писаннях?.. Навпаки, так воно повинно бути. Се ознака, що художник, як прекрасний бог, став на верховинах, до яких тільки в силі дістатись творець — скорботний, тужливий, гнівний, але справедливий, безсторонній, об'єктивний.

Збірка „Тіни забутих предків“ — се протест супроти брідот сучасної культури, що знищує красу первісного існування й розвиває з того самі тільки звірячі інстинкти. „Ти скрізь, — звертаєть ся письменник до культурної людини. — Се ти одягла землю в камінь і залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дишаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітре пилом та димом, ревеш від болю, з радости, злости. Як звірина... Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце.. Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незлічених „треба“, у безконечних „мусиш“. В постійнім шуканню краси, в гонитві за нею усюди, де тільки є хоч найменший натяк на неї, художник зупиняє свій зір на карпатських верхогір'ях, стежить напів-дикунське життя карпатських верховинців. Яка краса! скільки поезії, простої, безпосередньої, нештучної... скільки барв, згуків, сонця! скільки сили, незачепленности, суцільности в людині!.. І з-під пера захопленого письменника дужим потоком рине натхнена поема во славу сих тіней забутих предків, сих відгуків дикої, але чарівної давнини. Ви відчуваєте, як раює, спочиваючи, намучена душа поетова, поринаючи в хвилях блискучої поезії гір, близької до природи, а тому містичної, загадкової. Свіжа барвіста мова гірських тубильців, як найкраще придала ся Коцюбинському для змалювання у вищій мірі цікавих, як на сучасну культурну людину, побуту, звичаїв, вірувань, світогляду верховинців-настухів. Автор, взявши просту, безпретензійну, але дуже зручну, фабулу, широко розгортає перед нами картини гуцульського життя, що, захищене горами, не піддало ся сливе новій культурі і зберегло свою первісну простоту й примітивність, природність відно-

снн. Особливо оригінальні картини пробування на зелених полонинах гуцульських пастухів, од ранньої весни й до пізньої осені, і плекання ними тієї „маржинки“ під охороною священної „ватри“ (негаснущого огнища). Свою повість закінчує Коцюбинський картиною дикої орґії круг домовини героя, і од тієї картина, як і од усієї повісти, віє на вас глибиною віків.

Усіх, хто бажав би пережити з художником радість і муки буття, возведені в перл творіння, одсилаю до чарівної поеми: ні цитованне уривків з неї, ні розмови про неї не дадуть і приблизного розуміння всієї краси твору. Я підкреслюю тільки велике значінне сієї гірської епопеї Коцюбинського, яке має вона для зрозуміння його відношення до того, що є душою й метою мистецтва — до краси. Під всеруйнуючим впливом соціального безладдя й розвиненої ним міщанської бридоти, від що-раз більшого віддалення од природи—в людині вмірає радість буття, занепадає чуття краси, потреба в ній, ізвічна туга за нею. В безупинній метушливій буденщині атрофуєть ся несвідома, стихійна жадоба радощів духа. Коли хто має надто розвинене чуття краси, той задихаєть ся в такій атмосфері й шукає рятунку на лоні природи („Intermezzo“). „Чом не живу я, вища істота, — гукає художник розпачливо, — як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?“ („У тома“). Чи дивно-ж, що з-під пера його феєричним водоспадом рине дужий гімн природі й тіням забутих предків?

Все, що є в людині, має свій початок в далекій давнині, все од наших прапращурів. Глибокий психолоґ, що знає найінтімніші таємниці духа, Коцюбинський не міг не спостерегти, як під ріжними впливами спотворюєть ся в людині чуття прекрасного, суцільність і первісна простота відносин. Ось, напр., прадавня потреба в реліґійних екстазах, в молитві й службі Великому Духови, початкови всього, що є. В що вона обернулась? — „Чорне озеро ярмарку, — пише Коцюбинський в оповіданню „Як ми їздили до Крилиці“, — вливаєть ся струмочок в каплицю; одні йдуть, другі виходять. Се та знаменита Крилиця, до якої зїздять ся люди з далеких сел навіть і стають табором в ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, манастирі й каплиці в найкращих, диких місцях: вони знають, що роблять, — вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви“. Так, вони знають, що жива ще в людині жадоба краси, захоплення, екстазу, що її ще надить орґіазм духа, й бридотно використовують тее все в своїх цілях, тим самим спотворюючи.

Маємо ще жахливе оповіданне „Що записано в книгу життя“. Перед вами у весь свій зріст стають тіни забутих предків з їхнім

простим, але суцільним світоглядом, поламаним, перекрученим умовами сучасного економічного життя й відносин. „Він (син) гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче на перекір, виринали з пам'яті напів забуте, про що чув він од мами або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс, або на поле, і там покидали, поки не прийде смерть. На що життю старому? Старе мусить вмірати, молоде жити. Так все на світі. Старе листе спадає, молоде наростає. Зіма гине, як надходить весна, зерно гниє в землі, випускаючи парость. Так все ведеть ся, відколи світ. Нажилась стара, а вмерти не може. Прохає смерти — не дає Бог. Хіба гріх помогти?“ Він би перечекав, поки мати сама вмере, поховав би, справив би традиційні бучні поминки, свято смерти, як роблять ще й тепер карпатські верховинці й наші селяне, — так звичай велить. Але жахаєть ся непосильних видатків і везе неню помірати в ліс. Та не в силі побороти спокуси бенкету, тому покладає продати частину горбда й круто завертає коняку назад за старою. Вільна по природі людина борсаєть ся в стисках сучасних умовин життя, що переплутали, перекрутили в ній її гарні й погані інстинкти та розуміння.

І багато підмічає художник всяких пережитків давноминулого, знівечених, спотворених брехливою культурою, що вміє використати собі на потребу погані й гарні інстинкти й душить усе, що брешить в людині красою, що дає радість духа й квітчає життю. Як безмірно далеко стоять картини сучасного од поетичних іділлій ізольованих горами гуцулів. Хто вони, ті носителі сучасної культури, ми вже бачили: се ті, що примушували нашого художника тікати в степи й „широкошумныя дубравы“, мовляв поет, за самотністю й сонцем.

Ми вже знаємо, що ніщо не обурювало так письменника, ніщо не постачало йому стільки страждань, ніщо не викликало в нім такої болючої туги за красою, як бридотна ситість і спокій міщанства. По багатьох оповіданнях його бачимо, з якою огидою ставив ся він до філістерських гараздів. Але найхарактернішим для світогляду художника в сім напрямку є прекрасне оповідання „Сон“. Відзначаємо його ще тому, що з нього найяскравіш виступає відношення письменника до жінчини, як такої, і ті ознаки, які він хотів би бачити в ній. В останніх творах своїх він дав нам кілька цікавих жіночих типів, негативних і позитивних, і всюди в нього в мальованню жіночих фігур помітна якась мрійна, лагідна м'якість, повита легким смутком. Жінчина для нашого художника — вищий прояв краси на землі. Буденщина, буденна обстановка для неї смерть: зникає поезія й лишаєть ся — людина, звичайна людина, од якої так трудно художникови. Він воліє краще дивитись на неї оддалік, воліє викликати образ її в уяві, ніж зблизька спостережли-

вим і глибоковидющим оком руйнувати ілюзію. Як прекрасно він може висловити найменші прояви ніжнього почуття й відносин до жінки! „На прощання я дістаю од неї в дар сірі очі, а їй даю чорні — і ми розстаємся“. „Вона йшла перед нього свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла, і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісі вона сідала десь на галузку й гоїдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка“. „І от без слів, без намови, очі їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простягли ся до уст“. „Біжить назустріч дівча. Щоки пащать, очі горять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданнем, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались навіки. І сей роман на мент — гарний і короткий, немов летюча зірка. Я тобі вдячний. Ти кинула квітку у моє серце, а я піймав її і понесу може до самого гробу“. „Я знову стрів ся із нею. З тою, що кинула квітку у моє серце. Зирнула на мене таким привітним, ніжно-цікавим оком, що квітка ожила й запахла. І настала відразу весна, ожило сонце, радість і сміх.. Я хотів схопити отак в обійми якусь людину, що йшла назустріч з суворим обличчям, і притиснути до серця: брате“!.. Або ще отсе—з оповідання „Сон“: „По дорозі стрічались дівчата, провінціяльні кози з блиском вохогого ока, з свіжим овалом обличчя, елястичними рухами тіла. Щось лишалось од них у повітрі, як після весняного грому, будило й освіжало. Хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов бя нові слова, не ті, що листем осіннім шелестіли попід ногами, а повні, багаті і дзвінкі“... і т. д., і т. д. Жадного грубого, бридотного мазка навіть до несимпатичного жіночого образу.

Туга за красою вічно жива в душі художника. Дійсність дає мало, й прагнучі її герої письменника снять нею, викликають її в своїй уяві, щоб стишити, затамувати страждання од розладдя між життям і красою. Герой оповідання „Сон“ вертаєть ся додому. „На нього війнуло, як з гнилого ботота у літку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпареним жіночим тілом і котом, що вічно валявсь на канапі. Леговищем людини, ситим спокоем, який до вподоби був жінці і дратував Антона... Марта розчервонілась, розімліла уся і пашіла теплом через одкритий комір та широкі рукава... Вона пішла за ним навіть у його кімнату, і коли він нагинав ся та збірав із стільців її спідниці, що ще ховали в собі повні жінчині форми і тепло тіла, вона механічно кидала вічне „ах, вибачай“ та спокійно приймала з рук чоловіка одєжу... Мертвий спокій калюжи не могла скаламутить сильнійша хвиля, і се так дратувало Антона, що йому хотіло ся крикнуть, чимсь пожбурнути або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату чисте по-

вітре". І він кидає їй в лице жорстоке, колюче слово протесту: „Я був чистий і свіжий, ти розумієш, — я був молодий, не чув своїх літ і свого тіла, того лепу брудного життя, я міг би летіти... Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула“?.. Живе мріями, живе снами, дивними, чарівними снами, творить сам джерело краси й жадібно пє з того джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі. Трагедія художника, що викликає в найтяжчі хвилини розпачу повний неприязни й призирає докір людині, яка свідомо занедбує красу, сю єдину радість життя. Хіба не протестом віє од таких оповідань Коцюбинського, як „Intermezzo“, „Persona grata“, „Сміх“, „В дорозі“, „Подарунок на іменини“?..

Що сказати про манеру писання і стиль Коцюбинського? Мимохідь нами кинуте було кілька уваг про се, та й ті, може занадто часті, але необхідні цитати з його творів дають приблизне розуміння його художницької манери. Коцюбинський останнього періоду своєї творчості є чистої води імпресіоністом без тих чудернацьких і потворних нахилів, що утворили про імпресіоністів серед широкого загалу непевну славу якихось кривляк. Щаслива здібність нашого художника гостро відчувати найменшу фальш, непевний образ, неправдиве уподоблення, невідповідне порівняння дала йому змогу виробити свій власний правдиво-граціозний, свіжо-барвистий елястичний, блискучий і чистий стиль і мову. В сьому бачимо роботу великого майстра, вперту, настерну, може часом дрібну, як у майстра-мозаїка. За довгі роки праці такої над удосконаленням свого стилю, художник досяг величезної його виразності й змістовності. Часом однією фразою, порівнянням Коцюбинський малює цілу розкішну картину, образ, тип. Се було найвиразнішою й найкращою відзнакою його між іншими українськими художниками. Молоді письменники ще довго-довго матимуть його за свого вчителя стилю й мови, що за життя не мав собі суперників, та й довго після смерти не матиме.

ГР. ЧУПРИНКА.*Холод і жар.*

I.

Заїла душу пекуча туга
 Та мрій веселих неждана втрата;
 В юрбі сумливій немає друга,
 Палкого серця, міцного брата.
 Такі нещирі та неправдиві
 Найкращі люди, найближчі друзі,
 Мов божевільні та юродиві,
 Мов позростали в одній нарузі.
 Палає сонце і світять зорі,
 Та кволим людям того не треба,
 Вони в болоті будують нори
 І їхні очі не бачать неба.
 Над їхнім полем нависли будні
 Такі гнітучі і завше хмарні,
 І їхні справи такі облудні,
 Як їх закони „утілітарні“.
 Так зайва втрата і зайва туга,
 Живи довічно, як жив—самотний;
 З раба ніколи не зробить друга
 Твій вільний настрій високольт-
 ний.

Минуло щастя, пройшло, пропало,
 Немов отруйний, похмільний солод;
 Юнацьке серце життє приспало,
 В душі панує зімовий холод.

II.

З юним серцем перемінним
 Я сміюся і живу,
 Вільним льотом соколиним
 Лину в дачеч житеву.
 Я забув про всі умови,
 Я не знав ніяких зрад;
 Власні вигадки чудові
 Лю я в дзвони серенад.
 Я не кличу оборонця
 І не маю смертних ран,
 Біль душі при сході сонця
 Я розвію, як туман.

Що метелику фіялка,
 Що троянда соловю,
 Так і я кохаю палко
 Власну вигадку свою.
 Все я сам перетворюю,
 Що зносило ся в мені;
 Я горю, та не згораю
 Салямандрою в огні.
 Найціннійші квіти травня
 Буду рвати, як вандал,—
 То-ж мої переживання
 І горючий матеріал.
 Я забув про всі умови,
 Я почув живий закон;
 Бють ся вигадки чудові,
 Став живим юнацький сон.
 Сходить сонце! Швидко зрадить
 Соловей свої квітки;
 Творчу силу манить, надить
 Безупинний льот прудкий.

III.

Десь далеко бють удари,
 Свище степом буровій;
 Чорним клоччам сунуть хмари
 В небезпеці громовій.
 Як зловістно тихо... Темно.
 Хтось великий дасть удар!
 Розгорів ся бій надземний,
 Звив ся вихорем пожар.

Повна чар,
 Чар зловістних,
 Диких, грізних
 Чорна буря загула.
 Лине степом холод-жар;
 То водою, то огнем
 Бе стихія повна зла,
 Повна дикої тривоги,
 Повна палу перемоги,
 Зливши темряву із днем.

ІВ. СТЕШЕНКО.

Українське письменство і читач.

I.

Не встигла замовкнути трохи справа з нашою літературною мовою, як знялась нова, ще гострійша, про внутрішню вартість нашого сучасного письменства.

Зняв її де-хто д. Н. Новицький, співробітник „Дніпрових хвиль“, знайомий, як він дума про себе, з тими вимогами до письменства, „що звичайно підносять ся читачами всіх в світі літератур“.

Зняв її не в тих же „Дніпрових хвилях“, а в російській „Южній Зарі“ (№№ 2002—3), певно, думаючи, що від піднесеної в російській пресі ганьби нашому сучасному письменству останне набуде собі нової сили.

Але з давайськими дарами і для нас і для чужих пішов д. Новицький до їх хати...

Таку виявив наївність і нерозумінне справи про письменство, що можна тільки дивуватись редакції, яка помістила дрібні думки про ту справу. І вибаченням не може навіть слугувати те, що наш земляк говорив про українське письменство,—річ для російської редакції, може, й невідому.

В статті земляка є загальні питання, що розвязують ся зовсім иншим побитом всіма, хто хоч трохи знайомий з теоретичними і иншими даними з сфери поетичної творчости і історії всесвітнього письменства.

Всі ці дані стосують ся виключно до красного письменства, до літератури, як белетристики, мистецтва,—бо про се власне або головно і говорить д. Новицький. Що ж се за дані?

Перш за все—розумінне талану. Талан, що творить світ образів, ідей, почувань, є стихійна сила. Вона вириваєть ся з душі творця, не вважаючи на всі перепони. Правда, талан можна вбити, як і все в душі, але доки мають ся від нього хоч крихти, він буде рватись з душі до втілення в творі.

Талан є стихійна сила, але сього мало. Він є сила специфічної, часом дуже дрібної фарби, відповідно індивідуальности творця. І ся сила панує і вириваєть ся з душі насамперед в тих фарбах, що талану належні. Думливий, сумний, радий, веселий і тисяча инших прикмет характеризують індивідуальний талан,—і ся індивідуальність єсть його основа, єсть його істота. Зламайте її, пригнітіть її, і нема творчости, бо

нема оригінальності, бо нема природної форми духовних сил м^і. Розмалюйте всі квітки в одну фарбу — се буде теж саме.

Людам недосвідченим вказівка на індивідуальність, як душу мистецтва, здаєть ся може, чимсь неясним або неважливим,—припускаю. Але хто знакомий з питанням про свободу творчости і її спеціалізацію, мусить пригадати, що свобода творчости—насамперед в вияві свого духа в своїх же індивідуальних формах. Се в творчости альфа і омега. Але сих одних літер мало.

І справді,—що таке індивідуальне, оригінальне?

Се насамперед різна комбінація однак одного психофізичного матеріялу: ріжні квітки, птахи, риби і т. п. — се тільки ріжне сполученне одного матеріялу—природи. І вже один сей факт нагадує про те, що від оригінального, особливого, дуже близько до колективного, спільного всім зявам.

Що оригінальне є тільки инший ступень одного простого або инше сполученне кількох простих елементів.

Се відносить ся до всіх зявищ світа, так само і до письменства.

Взяти, напр., юмористів Стерна, Дікенса, Гоголя, і других—всі вони одзначають ся один від другого, але всі вони, тим часом, — юмористи. Кожний з них індивідуальність, але навіть в своїй специфічності вони мають багато спільного.

Так індивідуальність не дуже врешті далека від спільного, загального.

Але коли оригінальний митець, навіть в своїй специфічній частині, не зовсім, сказав би я, оригінальний,—то в инших своїх частинах він є таким особливо. Найбільш оригінальним може бути лише природна прикмета талану, що взагалі не міняєть ся, а проходить червоною ниткою через всі твори митця. Се, головно, порив до змалювання тої чи иншої сфери життя і ріжні емоціональні та образні барви малюнку. Але в діяльності митця є цілком загальні мотиви—сюди належать літературні, соціяльні, філософські і др. напрями, — що складають з митців окремі школи.

Загальні мотиви не тільки є, а й повинні бути, бо сього вимагає мистецтво і загально-людські інтереси. Та чи в мистецтві єсть які-небудь завдання?

Мистецтво є стихійна сила, і через те свідомих завдань у нього не може бути. Яке завдання може бути в річки, що йде до моря, або в вітра, що жене хвилі?

Маляр малює, бо не може не малювати; музика творить, бо не може не творити, бо стихійна сила примушує його до сього. Процес

творчості є в великій мірі несвідомий. Але митець не вітер і не вода,— він є людина, істота свідомо, що має свої завдання. В тої людини, як би не була вона індивідуальна, є спільні з другими потреби, спільні вимоги. Митець є також людина, і загально-людські скарби не повинні бути для нього чужими. З сього виникає, що мистецтво може ставити собі загально-людські завдання,—не повинно, а тільки може. Може тоді, коли звертаєть ся до розуміння життя і його змалювання,—для сього митець мусить опанувати загальними скарбами знання. Може не ставити собі загальних завдань, коли малює тільки свою душу або природу...

Але хіба й для змалювання своєї душі не треба інтелігентности? Хіба й для змалювання природи не треба високої техніки, що є загально-людським придбаннем? От через що дійсно-мистецькими ліриками являють ся не народні, а більш інтелігентні творці. От через що й дійсними малярами природи або навіть музиками являють ся ті, що перейшли поважну спеціальну школу.

З сього ясний вивід теоретичний, що практикою доводить ся зовсім.

Цілком оригінальної творчості нема, цілком оригінальної творчості не може і не повино бути.

Оригінальне містить ся в сполученню матеріала, загальне в матеріалі, і се особливо має вагу для письменства.

Єсть багато ідей, багато почувань обовязкових для митця, і до яких митці згодом приходять,—а відкіля ті ідеї беруть ся, як не з загальної скарбниці, або не творять ся самими митцями во імя загальних інтересів людей?

Але перейманне тими ідеями або навіть формами внішніми се ж позичанне, наслідуванне? Так воно й є, і нічого тут поганого нема,—питанне тільки в його межах.

І межі наслідування вийдуть такі широкі, що їх сливе й не побачиш. В творах різних письменств може бути однакова провідна думка, однакові емоції, типи і т. д., і крім сюжету, мови, не знаєш, що своє, оригінальне. І все ж таки і сї не зовсім оригінальні твори свою вагу мають. Яку? Як нові по ідеях, чи почуттях для рідного краю; як єдино можливі придбання на той час, байдуже навіть про їх невелику цінність. Без них бо, тих кроків наслідування, не можливо і більш оригінальне.

Прикладів для ілюстрації нашої думки безліч,—наведу кілька типічних. З наслідувань мало користної вдачі можна згадати псевдо-класицизм, що облетів весь культурний світ і спричинив ся до піднесення письменства.

З прикладів користної вдачі нагадаємо Лермонтова, що одбив у своїх творах дух Байрона. А хіба й Байрон та Шіллер не були в деяких кращих своїх творах під впливом Гете?

Хіба Пушкін не був під впливом Шекспіра, а Достоевський під впливом Гоголя, а Ніцше під впливом Достоевського? І хіба все придбане, все не своє, але гарне, зменчило вартість творів наслідувачів? Ні трохи! Досить, аби в творі забреніла хоч одна риса свого, і все инше не звертає вже на себе негативної уваги.

Факт наслідування є звичайна річ в європейській і иншій культурі; кожна національна культура складається з сили чужого, і в національному творі часом дуже трудно одрізнити, що є свого, а що чужого, виключивши, звичайно, сюжет або мову.

Таким чином вимагання повної оригінальності твору—цілковите нерозумінне справи; без наслідування обійти ся не можна і в ньому в великій мірі є рятунок оригінального духу. „Ми всі вийшли з гоголевської піanelі“—сказав Достоевський про блискуче коло російських письменників.

І ця фраза має всесвітнє значіння, і над сією фразою, жаль, що думають мало. Утішають ся своєю неясною і непевною часом псевдооригінальністю. І не бачуть, що часом „своє“, „оригінальне“ не вартє ти-сячної частини чужого.

Визнання факта складності якогось твору, участь в ньому багатьох позичених елементів, доводить до нового висновку. З чого б не було зложено твір, він одначе розглядається ся як прояв індивідуальности, і для вияву його повинна існувати повна свобода. Критика твору мусить зазначити лише одно—чи мистецький він у дійсному смислі слова, або чи мистецький він по формі та не ложний по змісту. Коли сі умови додержано, критиці нема чого робити.

Вказувати на чужі впливи діло історії письменства, і вказанне на них так же мало знизжує цінність і навіть оригінальність твору, як і визнання того, що прекрасне тіло або прекрасна квітка складається з таких-то простих елементів.

Се треба добре пам'ятати всім, що ставлять звичні для них форми над усе і мало думали про те, як же зложились оті самі, на їх думку, вельми оригінальні зяви.

Досі всі виясняли взаємини між індивідуальним та спільним, колективним. Ми прийшли до висновку, що неоригінальне займає в творах однаково почесне місце, а дуже часто навіть підвисшує цінність оригінального. Через те, все разом, скупчене в творі одиниці, має повне право, при умові мистецтва, на розвій.

Тепер виникає питання, де може брати митець матеріал для своїх

творів? З попереднього ясно: може брати де хоче і що хоче і перетворювати матеріал як хоче.

Чи є в сьому напрямі межі? Крім основної вимоги—мистецтва та істинности—ніяких. Звісно, національний письменник мусить знати свою мову, але ні з життям, ні з думками своєї нації, тим паче якоїсь її класи, може не рахуватись. Звісно й те, що класове чи якесь інше походження письменника на його творі одібеться, але часто в таких не-виразних рисах, що одшукати їх вельми трудно.

Митець може писати про чужі народи або ні про який нарід. Може створити собі свій власний фантастичний світ образів. Може не рахувати ся ні з чим народним, іти проти нього,—і все ж таки, яко творець-митець, він має повну свободу вияву. Бо мистецтво се такий світ, що має свої особливі, занадто радикальні вимоги.

Закони етики дуже часто не мають що робити з різними персонажами творів і навіть з самими авторами, і одначе такі твори, яко мистецькі, мають право жити.

Тому-то і юридична практика часом буває в трудному становищі, і так трудно прикласти карну мірку до творів усякого мистецтва.

Власне через те, що й при змальованню погавого воно чарує нас красою змальовання.

Звісно, всі ми, що маємо якісь духовні напрями, можемо й повинні критикувати такі ж напрями творчости, але мусимо пам'ятати одно: коли твір носить характер не етнографічний чи реалістичний, явась класова, народня, національна основа критики до діла не підходить. Можлива тоді тільки одна—критика чисто-мистецька, естетична, бо згадані твори од всіх тих культурно-соціальних груп дуже далекі і разом з тим прекрасні.

Згадаймо деякі твори Данте, Гете, Байрона, Метерлінка й других, які цілком часом позбуті барв реальних. З всього сказаного можемо зробити вивод новий: Письменник може писати про все, навіть неоригінальне, і під впливом мистецької обробки воно перевернеться в оригінальне.

Письменник і устами своїх героїв і од себе може висловлювати все, що він хоче, аби говорив щиро. Митець може помилятися,—наше діло його поправляти, але, при всіх поправках, лишиться мистецька вага твору в намальованих образах, типах, картинах.

Так стоїть справа з мистецтвом і, коли б вона стояла инакше, тоді треба було б викинути насамперед всіх наслідувачів—се б то цілий ряд геніїв, а вдруге—попалити безліч великих творів, що не ладнають з чиймись естетичними або етичними переконаннями.

Але на щастє, ми бачимо не те. Ріжні людські кодекси і критерії міняють ся, а дійсно мистецькі твори живуть, і доси нам сяють і світи-

тимуть надалі невмирущим світлом. Така вага талану, а критикам лишається одне,—більш придивляться до законів творчості і тільки на підставі них творити закони критики.

II.

Не вважаючи на те, що твір мистецтва береться з різних джерел, як береться мед бджілкою з різних рослин, він врешті вдає з себе єдине ціле, окремий маленький світ.

Для кого митцем призначається він? Насамперед тільки для себе. Твір митця, яко процес, є перш за все вдоволення власної потреби: втілити у внішніх формах внутрішні переживання.

Митець не може не творити,—звичайно, в ріжній мірі. Але є митці, що творять і для чогось,—щоб показати якесь життя, щоб счарувати красою малюнку, щоб звабити думкою, почуттем.

В обох випадках твір стає власністю публіки, і тут-то відбувається новий процес—взаємини між творцем і громадянством, по теперішньому, читачами. Колись ці взаємини були дуже прості. Особа не виділялась з маси, і все окреме, що відходило від останньої стиралось у вжитку громади.

З появою сталої індивідуальності почалися непорозуміння між колективом і одиницею через обопільне нерозуміння. І чим далі, тим більше.

З'явилися окремі людські групи, класи, стани, нації, окремі особи, що ставали за межі всяких груп, і тоді індивідуальність розвилася надзвичайно.

Виросли також науки, розцвіли в техніці мистецтва, і окремі твори можуть часом з'являти з себе неприступні для маси дворці, які треба брати довгою облогою саморозвою.

З таким фактом ми стриваємось уже давно; стриваємось з ним і нині.

В межах мистецтва відбулось надзвичайне відокремлення, де часом один напрям одкидає другий. І теж саме відбулось і між читачами.

Говорити тепер про одноманітного читача буде анахронізмом. По ступню їх смаків і взагалі розвою можна зробити величезну драбину з силою щаблів.

Таким чином і письменство і читач розбилися на ріжні групи, але між тим і другим, з ріжних причин, маєть ся прірва.

Та прірва—нерозуміння. Нерозуміння, головно, з двох причин—ріжного природнього смаку і ріжної освіти, з яких важливіша друга.

Читач може бути реалістом і не любити символічних творів—се один смак, що ніякою освітою не змінить ся, і тут уже часом нічого не

поробиш... Хоча широчінь естетичного почуття тут не велика і її можна й треба збільшувати.

Може бути, одначе, й другий смак, цілком звязаний з ступнем освіти читача. В даному разі смак відносить ся і до форми і до змісту твору і за життя читача, з його розвоєм, може цілком мінятись. На початку нам можуть подобатись легенькі речі, звернені переважно на околний бік явиш; потім зацікавлює нас щось внутрішнє, складніше, глибше. Але доки се станеть ся, між твором і читачем стоїть незасипана безодня.

Що з нею робити? Знаючи причину лиха, можна його попробувати й загоїти.

Як же його нищити? Невизнання дійсно-мистецького твору через природне естетичне почуття вимагає поліпшення естетичного розвитку читача.

Невизнання ж через нерозуміння, звязане з неосвітою, лагодить ся через знищення останньої. Таким чином діло тут не в творі, а в самому читачеві.

Щоб розуміти і відчувати красу мистецтва, теж треба стояти на відповідній високості розвитку.

А раз сього нема, між письменником і читачем лежатиме безодня, і чим більша нерозвиненість читача, тим більше й довше незрозумілий для неї письменник.

А коли „читач“ навіть не вміє читати, то найпростіші твори можуть бути йому неприступні.

Найблизша вина за таке непорозуміння між письменником і читачем лежить таким чином на читачеві.

Але може бути ще инший вихід: рости не читачеві до письменника, а навпаки — останньому пристосовуватись до першого. Чи можливо се „опрощення“?

З усього попереднього ясно, що ні в якому разі. Сказати геніям слова, щоб вони стояли на рівні маси, се неможливо і беглуздо й злочинно. Нemoжливо через те, що пориву мистецького духу цілком не спиниш. Великий і мусить заявити себе великим.

Беглуздо, бо принижуєш митця до рівня маси, злочинно, бо вбиваєш творчий дух митця і затримуєш масу на її вбогім рівні. В орла одбираєш крила, в орлят їх не розвиваєш.

От через що навіть найбільші проповідники „опрощення“ Руссо і Л. Толстой, особливо другий, виливали свою творчість все-ж таки в народніх формах.

Де-кому хочеть ся подібний присуд звати аристократизмом,— проти слова змагатись не будем; річ в істоті справи. А істота ясна: ми

хочемо розцвіту геніїв мистецтва в найглибшій їх вияві; і хочемо такого розвою народу, щоб він міг зрозуміти найглибші мистецькі твори.

Як се зробити, ми вже в другому місці писали: одкрийте перед народом вищу школу.

Інший же рецепт—вдовольняти народ уламками і обрізками культури — є дійсно вузький і антидемократичний.

Трудящі маси мають повне право пити з справжнього джерела творчости, що збудовано на їх праці, але не для них.

Се мусить розуміти кожний демократ і мусить дбати про зріст народньої свідомости, а не про те, щоб затамовувати її суррогатом.

І не треба народови тих його добродійників, що маніловським спочуттем тільки руйнують народню справу, відчужують народ від великого чужого і годують його тільки своїм, хоч в відомій мірі часом і гарним, але однобічним.

Така годівля, може, комусь здасть ся і високопатріотичною і високодемократичною, але в істоті, мало користна.

От через то, щиро пересвідчені, ми бажаємо всім письменникам світа найширшого розвою техніки й змісту, а всім народам такого ж духовного розвою для їх розуміння.

Тільки таким чином між читачем і письменством не буде безодні... Тільки тоді буде для кого писати, буде кому читати і не будуть письменники умирати з бідности, а читачі про них навіть не знати.

III.

Такі думки роїлись у мене в голові при читанню статті д. Новицького: але крім думок, ще й різні почуття. І найперші з них — жаль та здивованне. Жаль, що російські строчки д. Новицького зайвим камінем впали на ниву нашого письменства. Дивованне, що й доси можуть істнувати подібні думки в людини, яка береть ся до розмов про письменство. Що ж власне в тих розмовах звертає сумну нашу увагу?

Ганьба, виставлена нашому сучасному новішому письменству, що викликає в критика ряд жорстоких присудів.

Він не визнає змісту нашого письменства, вважає, що воно одхило ся од правдивих стежок, говорить казна що і не зрозуміло масам.

Він протиставить сучасному — старе письменство і визнає його нашим золотим віком, зразком для нащадків.

В чім же діло? Яка провинність наших молодих талантів? Які незрівняні скарби у нашого старшого письменства? Розміркуємо.

Ціле XIX століття наше письменство представляло цікаву яву: воно було народницьким або народним. Ціле століття воно головно балакало про селянські маси, про народ. Згадаймо Котляревського, Квітку, Сторожен-

ка, М. Вовчка, Шевченка, Ів. Левицького, П. Мирного, Старицького, Кропивницького, Карпенка і др.

Сей факт поясняють ся багатьма причинами: браком або невідомістю української інтелігенції, особливою любовю письменників до народу; почасти, ізвійше, навіть цензурою і др. Але ніяке письменство одним народом в своїх сюжетах обмежуватись не може.

Уже в таких народників, як Ів. Левицький, видко бажання малювати інтелігенцію з її пориваннями, неприступними темним селянським масам.

Видко той намір і в Кониського, Старицького, Олени Пчілки і др. До кінця віку, а особливо на початку 2-ого, сей нахил виростає особливо. На кін виступає український інтелігент з усім змістом його душі, — і письменство її одсвічує. Український інтелігент досягає вищого ступня розвою — зацікавлення иншими націями, всією людськістю, — і письменство одсвічує й сей нахил і таким чином робить ся вселюдським.

І тільки при сьому стані, коли письменство стає широким морем, що вміщає в собі всі струмні душі людської, — воно може рости й розцвітати.

Звичайно, коли воно разом з тим має риси мистецтва. І тільки тоді могли зайняти цілий світ сини невеличких народів—Норвежець Ібсен, Бельгієць Метерлінк і др., коли вони в своїх творах вмістили всю людськість.

І проти сього повстає наш земляк д. Новицький. Він завважає порив наших таланів „поставити українську літературу в рівень з все-світною“ — і зневажливо зве се „мелочной завистливою мыслишкой“, „позглядываньемъ къ сосѣду“, „унизительнымъ стремленіемъ“!

Його дратує, що Леся Українка пише „під Байрона і Гавптмана“, Олесь перекладає Лонгфелло, Чупринка, Філянський і другі пишуть під російського інтелігента взагалі“...

Читаєш подібні стрічки і спиняєш ся з сумом... Скільки тут необачности, скільки необміркованности! Висловлювати свої радощі й болі, думи й поривання — значить писати під російського інтелігента! Цікавитись всесвітніми сюжетами і вкладати в них риси нової обробки — значить писати під Байрона та Гавптмана.

Для д. Новицького, очевидно, не існує спільних точок в Українця з російським інтелігентом, Байроном, Гавптманом, з цілим світом?

Мати однакові радощі й болі, — після д. Новицького, значить писати під когось...

А хоч би врешті й так? Хоч би й писати „під“? Що тут дивного, що тут поганого? Се ж звичайні взаємини між народами!

В сих взаєминах надibuєть ся дійсно велике, а коли разом приплутуєть ся й дійсно невелике, подібне російському Каменському — то

що-ж робити? Поступ не творить ся без неприемностей, офір; але щоб знищити небажану яву часткову, досить обуритись тільки на неї, а не повставати проти цілого напрямку, в якому ті Каменські — тільки дрібна частина.

Одбивання в своїх творах мотивів всесвітнього життя й творчости се ж головний чинник національного оживлення, головний чинник єднання народів, духовного злиття в велику щасливу людскість.

Повставати проти такого руху, що ним ішов на щастє всім і собі, кожен народ, — се значить бути обмеженим, вузьким, спиняти великий поступ нації... Се ненауково, хоч може і вельми „патріотично“. Але що ненауково — те й не патріотично.

А якою кольосальною ненауковістю, незвісно де викопаною, зявляеть ся твердження д. Новицького, „всесвітні літератури всі оригінальні“. Треба цілком не знати всесвітніх літератур і рахувати на повне неучтво своїх читачів, щоб з таким анлобмом підносити подібні „факти“.

Оригінальних всесвітніх літератур в повному смислі слова нема, коли тільки вони дійсно всесвітні, — се б то стоять на високому ступні людського розвою і мають зносини з письменствами других народів. Се азбука науки так званої всесвітньої історії літератури.

І для сього досить тільки проглянути історію творчости всесвітніх письменників.

Геніальний Італіанець Данте розвив ся від впливом умбрійської та фльорентійської лірики. Остання під впливом сицілійської, а ся — під впливом провансальської лірики. Крім того на Данте вплинула французська та латинська творчість.

Новелі Бокаччіо — переробка народніх сюжетів, а останні — часто східно-азійського та иншого походження. Великий Шекспір уславив ся неоригінальністю своїх сюжетів і був під впливом античної творчости.

Під впливом Італіанців і античної творчости розвинув ся знаменитий французський псевдоклясицизм, що облетів всю Европу і заснував доби неоригінальності письменств. Таким неоригінальним був кінець 17-го віку в Англії, 17-й в Германії, 18-й в Росії.

Під впливом італіанської і античної творчости розвив ся і знаменитий Мільтон.

Від впливом французської Гете і т. д. Теж спостерігаеть ся і в 19 в. і буде завважати ся все більше з розвоєм зносин націй. Оригінальних всесвітніх письменників в повному смислі слова нема, не може і не повинно бути: сього вимагають інтереси нації і всього світа.

Факт обопільного і часто користного впливу всесвітніх літератур — се азбука відповідної науки... Чим же зясувати протилежне твердження

д. Н-кого? Очевидно, незнанням сеї науки, незнанням сили вказівок, що всяку думку про самобутність національних творів підтинають дуже.

Замість знання фактів всевітної історії літератури у д. Н-ого загальні міркування — вартости, додаю я, дуже малої.

„Всесвітні літератури—всі оригінальні“, каже д. Н—ий,—і замість фактів дає для доказу своєї думки. Всі літератури, каже він, „впливають з життя“... Хіба все, що впливає з життя, є неодмінно оригінальне? Хіба російські залізниці, що впливають з життя, є оригінальні?

І, потім, про яке життя йде мова? Про соціальне? Але хіба ним обмежується і життя і відповідна творчість?

Геніальні мрії поета або філософа—се життя, чи ні? А мрії, втілені в геніальне слово, будуть всевітнім твором чи ні? Звичайно, будуть.

А те життя, та й всяке життя, хіба неодмінно оригінальне, самобутне? Зовсім ні, чи брати на розгляд масу чи окрему людину...

Тому вказівка автора про вплив творчости з життя, та ще й непевна вказівка, про оригінальність такої „життєвої“ творчости нічого не говорить.

Теж нічого не говорить і той не зовсім вірний факт, що „всесвітні літератури... впливають з „здорового, могутнього, повного творчих сил національного організму“.

Ми давно вже вступили в ту добу історії, коли слово „нація“ часом нічого не говорить і не значить, а натомість впливають класи або їх окремі групи. Так і в даному випадку.

Сказати нині, що якісь твори впливають з „національного організму“ та ще й „здорового“, се нічого не сказати, се фраза.

З давних давен нації ділять ся на класи, що мають свою ідеологію, часто вельми протилежну...

Якої-ж класи творчість буде визнана „національною“, „здоровою“? Одповісти на се не так легко, як здається д. Новицькому. Взяти, напр., знаменитих французських псевдокласиків Корнеля та Расіна з їх аристократизмом, антінаціоналізмом... Хіба їх можна назвати проявом „здорового національного організму“? Ні в якому разі! Се прояв нездорової дворянської класи і, при тому, не тільки національно-французької. Той же напрям став ідеологією англійських дворян часів реставрації, ідеологією російського дворянства 18 в.

А взяти, напр., сентиментальний або слезний напрям 18 в., розвинений спочатку в Англії, а потім перейнятий Францією та Германією. Напрямок, сотворений буржуазією Англії і підхоплений тою же класою інших націй. З погляду історичної неминучости можна навіть обидва напрями визнати гідними, але ясно і звісно з історії всякому, що ті напрями були для різних класів одної нації обопільно немилі, а для однакових класів різних націй (буржуазії), однаково милі...

При чому ж тут впливання літератури з національного організму, коли цілком ясно класове і в більшій чи меншій мірі неоригінальне її походження!

Д. Новицький мало представляє собі той предмет, що про нього говорить.

І після всього нами сказаного дивовижним здається новий „факт“ д. Новицького.

„Мисль, — каже він, — виношена, вистраждана народом, стає за підвалину коштовного літературного твору“.

Перш за все автор, на жаль, не каже, що він розуміє під назвою народу? Чи рівняє його з нацією, яко збіркою клас, чи називає ним тільки низшу, трудящу класу?

Коли він народ рівняє з нацією, то говорити з ним далі не приходигь ся: однаковість творчости можна визнати тільки для часів доісторичних, часів єдності люду. Тепер же творчість має класову вдачу і, як ми бачили, чиї думи звати дійсно національними, чи по термінології д. Новицького, народніми, — вирішити представляється неможливим.

Коли ж д. Новицький зве народом більшість нації, її трудящі маси, то думку його про народність творчости треба прийняти тільки частинно. А прийнявши, навіть замінити або розпросторити поняття класовости.

А навіть так розпросторивши, треба пам'ятати, що цінними творами можуть бути не тільки овочі народної класи.

І, справді, чи в історичні часи, напр., в західних всевітніх літературах, лежить народня мисль в основі творів? В творах народної класи лежить, а в творах інших клас? Ні в якому разі, або тільки тоді, коли вони свідомо йдуть до народу.

Пригадаймо, напр. провансальську панську лірику; пригадаймо й романтиків, особливо з їх містицизмом, як се зазначено в німецькій школі (Новаліс).

Візьмім сучасний символізм, візьмім індивідуальність Ібсена... При чому тут народня мисль, з якою часто названі напрями суперечні?

То, може, тоді викинути геть визначі всім світом коштовні твори?

Такі страшні виводи одержують ся при хибній думці автора, виданій ним за факт, ніби в підвалину цінних творів неодмінно лягає „мисль, виношена, вистраждана народом“... При чому й сам народ, яко класа, знов розуміється ним ненауково... Ніби сільська буржуазія, ремесництво, пролетаріят, що обіймають ся словом „народ“, — не проти-лежні в своїх багатьох інтересах?

А коли почати для оцінки творів розглядати їх соціальне походження, то тут зайдемо у такі нетри, що з них часом і не вийдемо.

Народність твору таким чином не може служити критерієм його коштовности. Яка би кляса його не сотворила, однаково твір високо або низько ставить ся в залежності тільки від того, чи мистецьки його виконано, чи широко, глибоко і високо його розроблено. Коли думка твору одчига „народу“, прекрасно, коли ні, теж прекрасно, аби тільки в творі було мистецтво, яко влучна творча фантазія, аби в творі було загально-людське.

Яку народню думку покладено в основу „Гамлета“ Шекспіра, або „Фауста“ Гете?.. Се-ж твори типічно інтелігентські і се не шкочить їм бути не тільки цінними, але й без-цінними. А після д. Новицького сї твори треба визнати непорозумінням, а тих, хто пише „під“ Гамлета, або „Фауста“, треба визнати ворогами розвою мистецтва! Напр., Турґенева, що написав „Гамлета Щігровського уїзда“, або Байрона, що написав „Манфреда“.

Незадоволений д. Новицький і Дон-Жуаном Лесі Українки; то, може, викинути й Молієра, Байрона, Пушкіна, Ол. Толстого, що вславились теж розробкою „Дон-Жуана“?

І сміх і горе розбирає від подібної „фільософії“ наших самобутників а la д. Новицький,—від сього „здорового“ націоналізму!

І жаль робить ся за читача, що повірить запевненням подібних самобутників.

Ганючи всесвітній напрям у нашому письменстві, д. Новицький вказує й причину сього „лиха“. Вона в тому, що „пишуча українська інтелігенція живе в містах і з народною масою сливе зовсім розріжнена... Занепад духа, що стихійною хвилею охопив інтелігенцію 80-х — 90 х років минулого віку, зробив безодню ще ширше“.

Така „фільософія“ нашої історії, нашого письменства! Житте по містах і розріженість з народом, а через те й неписанне про народ—се все речі в д. Новицького тісно звязані до купи... А чи є між ними такий необхідний звязок,—чи для всесвітнього напрямку на Україні нема иншого пояснення? Все є, тільки не в дусі д. Новицького; і вказанне дійсних причин така елементарна річ, що навіть сором про них нагадувати. Чому писав про вищі кляси Л. Толстой,—мабуть, не через розєднання з народом?

Чому писали не тільки про село знавці його Коцюбинський, Грінченко, Франко й инші?

Чому писали вони й про инші народи, як напр., особлизо Коцюбинський?

Чому не тільки про село, не тільки про народ і свою націю писав і Шевченко?

Тому, що одними інтересами народу, яко кляси, не проживеш; то-

му, що є щось глибше елементарної психіки народу: се духовні скорби виворені геніями всього світу...,— правда, в повному обсягу неприступні нерозвиненому народови.

Сі скорби тягнуть кожну інтелігенту людину, як магніт і коли нам кажуть д-ї Новицькі: не лийте до нього, не поривайтесь в глибини та високости,— то що можна їм на се сказати?

Попробувати їх переконати, а як не пощастить, то йти своїм шляхом і звернутись до народа, який так невлучно подібні добродії заступають. Озброюючись проти нахилу Українців до всесвітньої культури, проти вияву своєї душі інтелігентом,— д. Новицький бере під захист „зневажені“ „оповідання про попів, дячків та мужиків, що підносять старо-народницького заповіту письменник І. Левицький і другі йому подібні“.

Зовсім даремна оборона! Одно не шкодить другому, і коли якийсь критик одкидає вартість народовських писань про дячків, мужиків і т. д., то з сього не виникає одкидання д. Новицьким інтелігентської літератури — Дон-Жуанів, Гамлетів, Дон-Кіхотів,— вічної вартости яких не розуміють д-ї Новицькі.

В письменстві мусить одбиватись все життя — і дячки і королі, і темнота і мудрість генія і освіти...

Але хто розуміє мистецтво, той скаже, що дячка можна так змалювати, як не змалюють короля... Що дячок дячку ріжниця, в залежности від загально людських рис, вложених у „дяківський“ образ... Що можна малювати етнографічно, можна й філософічно, — і другому малююкови кожна розвинена людина віддасть перевагу...

Хіба Тартюф Молієра, або Санхо-Пансо Сервантеса, або Пімен Пушкіна не такіж „дячки“, що набули вагу всесвітню?

Значить, в змалюванні навіть народніх, дрібно-соціяльних образів береться на увагу їх загально-людська, філософська цінність. Зрозуміло, що ще більшу цінність набудуть твори, де вища дума буває в своїй чистоті вигляді. От через що всім світом шанується „Фауст“ Гете., шанують ся мистецько-філософські твори Л. Толстого.

А через що таким посіхом користують ся в нас часом зовсім не мистецькі твори Винниченка, як не через його інтелігентську сміливу думку, хоч вона буває не оригінальною, а відгуком ідей Достоевського, Ніцше... Одно слово, скільки тут не говори, а істиною, цілком математичної точности, буде таке: мистецтво про інтелігента є інтелектуально вище від мистецтва про неосвічений люд, коли в останньому даєть ся навіть не одна етнографія. В мистецтві першого типу малюють ся переживання, житє, висловлене в самих складних формах; в мистецтві другого типу — вони дають ся в формах менш складних, більш елементарних.

Перше мистецтво так же вище від другого, як розвинена людина вище нерозвиненої, як вища освіта вище низшої, як спеціальна наука вище популярної...

Одно слово, цінність мистецьких творів може розкладатись в такому порядку: твори побутові, що малюють внішність; твори елементарно внутрішнього життя і ще вищі—солідного-внутрішнього життя.

Самі ж вищі будуть ті, що можуть малювати і побут і дух і не інтелігентної і найінтелігентнішої людини.

Рідким зразком такої творчости є Л. Толстой.

До таких висновків, що ні трохи не знищують ні національної, ні особистої творчости, доводить нас цілком об'єктивне міркованне.

Д-ій Н-й видимо иншої думки. Він вважає періодом розцвіту української літератури 60—70 роки, — період старого народництва. Не будемо змагатись, що ся доба була в нашому письменстві, як і життю, видатною. Змальованне народнього життя на довгі часи буде почесним завданням для наших митців-письменників, але хіба сього досить? Писати тільки про народ се ж однобічно... Таку хибу чули й рапійші народники і не марно вдавались до змальовання життя інтелігенції. Пригадаймо ще, крім инших, „Хмари“ Ів. Левицького, що відносять ся до тих же старих років... Але те, що було винятком в ті часи, мусіло стати звичайною зявою тепер в часи нашого більшого культурного розвою. Инші часи, инші й пісні... В творах своїх письменників ми хочемо бачити відбиток всього складного сучасного життя людини, і коли не бачимо сього в нас, то йдемо без міри до письменства чужого.

То, може, се для д-їв Н-цьких приємнійше?

Очевидно... Ми хочемо стати, „какъ больше“; вважаємо, що тільки тоді й наш народ оживе, — але д-ю Н-ому се смішно... Він з сього кепкує...

І нам жаль його, бо не розуміє він, якого великого глуму, а ще більшого жалю варті його мірковання й бажання... Бажання бути „малими“, бажання замикатись в межі, пропоновані колись нам Костомаровим і другими українофілами, — в межі „домашнього обіходу“.

Історія і наш народ ідуть не тим шляхом... Вони і йшли дорогою иншою. Говорючи про наших старих письменників, д. Н-кий каже вірно, що „народницький рух,—ствердив правильність пути, по якій йшло українське відродженне“. Жаль тільки, що він не зовсім розуміє смисл і процес останнього, яке далеко не замикаєть ся в межах самотности і одної народньої кляси України.

В тих старих уже фазах нашої літератури ми бачимо й писання „під Байрона“ і „під російського інтелігента“.

„Енеїда“ Котляревського—великий одбиток російського і західного

впливів. Також і його „Москаль Чарівник“. Гулак, Квітка і взагалі харківські письменники початку 19-го віку теж були під постійним впливом Заходу,—досить тільки розгорнути сторінки „Українського Вѣстника“ за ті часи. А хіба ж не ті чужоземні, хоч і посередні впливи, і в Шевченка?

Наше письменство весь час хотіло зробити нас „большими“ і се єдино нормальний шлях, яким йшло кожне всесвітнє письменство.

Але шлях розвою вищої культури трудний і тернистий... Чим творчість складніша, тим вона менше приступна народнім масам...

Між високим по думці, складним по вислову письменством і неосвіченим читачем виростає безодня. „Все се і по формам і по вислову чути чуже для української читальницької маси“. Через се „звичайний письменний Українець, зморщивши носа від сієї „стрипні“, з зітханнем іде купувати Бог зна яке видання „Кобзаря“, байок Глібова і двадцятилітньої „Енеїди“.

Так малює д. Новицький картину одвертання „звичайних“ читачів од нашого вищого письменства, яке вельми культурно він зве „стрипнею“.

Факт частинно вірний але чи виводи з нього ті, що робить д. Новицький? Ні в якому разі.

Я навіть його продовжу... Був час, коли наші читачі, напр. люде з народа, про Шевченка і других письменників і не знали. Є й тепер мільйони таких „читачів“, — та який же з того вивод?

Зупинитись писати по-українському і вдатись до російської мови, як радять нам різні „друзі“?

Очевидно, ні, скаже д. Новицький на таку раду, і те ж мусимо сказати й ми на його раду.

Що неосвічений читач не розуміє вищого письменства, се природно, але невже через незрозуміле для маси треба кидати вищу й глибшу думку?

Ясно, що ні. Треба народ культурно піднести, і він все зрозуміє. Дивно давати гімназисту четвертого класа „Фауста“ або „Гамлета“, але коли він виросте і розвіється, то його може счарувати той „Гамлет“.

Дивно вимагати, щоб темний народ розумів того ж „Гамлета“, але народ освічений його зрозуміє... Як освітити народ, ми і д. Новицький, певно, трохи знаєм, — ото ж і треба до сього прагнути. А воювати з вищим письменством се—воювати з дон-кихотськими млинами.

Д. Новицькому жалко, що на сотвореннє вищого письменства йде „гігантська“ праця... Се дуже приємно. Але де-кому жаль, що й на освіту і щастє народа віддають ідеалісти навіть життє, а не тільки гігантську працю... То ж на всіх недогодиш... Ясно тільки одно, — хто

хоче повного розвою нашого народу, мусить дбати, щоб в нашій мові були в сі скарби всесвітньої культури.

Се комусь хочеть ся звати аристократизмом,—звіть, се діло вашої совісти, а ми знаємо одно: від сього „аристократизму“ тільки й може роздвісти людина або нація.

Але сотворенне вищої національної культури се тільки один бік ідеалів народолобця. Другий бік — приєднання трудящих мас то тої культури. А воно може йти шляхом не тільки популяризації, яка в містечтві дуже трудна, бо не можна ж Гете пускати в популярному вигляді і казати, що се дійсно Гете.

Се приєднання йтиме головню шляхом широкої університетської освіти народу, — про що написано давно і про що я писав уже в статті про нашу літературну мову.

Тільки такими паралельними заходами й можна підвисшити нашу національність і наш народ.

Але доки се буде, народ чи „звичайний письменний Українець“ купуватиме Глібова, Котляревського, Шевченка, — не то загрсжує, не то радіє д. Новицький.

То що ж, і прекрасно... Хай купує та читає... В Шевченка особливо він знайде багацько навчительного. Знайде дозвіл і „чужому навчатись“, як навчав ся й сам Шевченко.

А від Шевченка та інших старих письменників він може перейти й до новітших. Коли він не зрозуміє там яких слів, видайте їх словничок. Коли не зрозуміє змісту, пишть популярне поясненне письменника... Але не робіть правдовбивчої роботи... Не озброюйте народ проти його друзів, що хотять для нього кращого, хоч може й не завжди влучно се роблять.

Не озброюйте його проти творців нової української культури, що хотять ліпше чужоземне перенести на рідну виву.

Між „звичайним письменним Українцем“ і творчістю Гете або Данте стоїть справді прірва, але зблизити обидва табори можна: тільки вказуймо на вартість вищої культури, хоч би вона передавалася і в тяжких для „звичайного“ читача формах.

Д-я Новицького лякають і зміст і форми нашого нового письменства. Я не дивуюсь переляку „звичайного письменного Українця“, але дивуюсь страхам людини, що виступає з статєю про письменство. Потреба пояснити письменників се річ звичайна і також звичайна річ ріжнього розуміння геніїв слова. Людині хоч трошки фаховій мусить бути відомо, що ріжні твори геніїв, напр. „Гамлет“, не має єдиного спільного тлумачення й досі. Мусить бути відомо, що геніального Данте читати без коментаріїв неможливо, і що навіть в часи близькі від нього у Фльо-

ренції засновано було й доручено Бокаччіо катедру для пояснення Данте.

Часове незрозумінне письменника річ природна не тільки для „звичайного“, але й фахового читача, і громадянство нема чого сим залякувати.

Краще вжити все, щоб твори мистецтва пояснити і народ до нього наблизити.

Треба душу читача сповнити різними науковими знаннями, тоді й виросте в нього інтерес до незрозумілих для нього творів.

З психології відомо, що інтерес до речі в великій мірі залежить від психіки особи, від схожості або знайомства її з духовним світом твору.

А який може бути інтерес у звичайного читача до „Фауста“ Гете, сеї ілюстрації критичної філософії Канта, коли сей читач з філософськими питаннями ніколи не мав діла?..

Інтерес треба будити, а залякувати письменників, що їх незрозумілі твори не матимуть попиту, се річ даремна. Талановиті письменники однаково творитимуть, а загубить багато насамперед громадянство. Звісно ж, що „нема пророка в батьківщині своїй“; але прийде час і невмирущим світлом засяють слова пророчі.

Такого роду непорозуміння між читачами і письменством речі стереотипні й давні.. Вони завжди виникають при зяві чогось сміливого, нового.

Всім звісно, як відносились рідні читачі до бунтівників—Байрона, Шеллі, Ібсена, що мусіли проживати далеко від рідного краю; і хіба не такі ж стосунки до сучасного українського письменства з боку д-їв Новицьких?

Але — дивного в д-їя Новицького не перелічити. І на кінець — новий його сюрприз, типічний для людей даного світогляду.

З ґрунту теоретичного він переходить на практичний і заявляє, що не згодні з його думками — „аристократи“ не зважають на погляди читачів, одно слово, мають вигляд невідповідний.

Самий легкий спосіб поалагодження справи!

Після того, як д. Новицький не зрозумів ні моїх уваг, ні чужих про причини і характер незважання на думку всякого читача, не варто було б далі про се з ним і розмовляти.

Але пишу не для д. Новицького, а в інтересах справи. Тому ще раз, те саме, хоч і з другого приводу, поясняю.

Незважання на думку читача буває різне. Одно — з причин погорди, друге — з пізнання його помилок.

Люде погордливі — чи з приводу клясового, чи якогось иншого, — навіть не послухають заяв або претензій своїх читачів, — се одна, дуже сумна річ.

ЛНВістник 1913, кн. V.

22

Люде певні, що вірний шлях, істина, хоч приблизно, в їх руках, слухають всякі претензії і заяви, але не всі їх приймають.

В основу неприймання поставлено ненауковість тих претензій... Людину чи, навіть цілий народ можна любити й бажати йому щастя, до його думок прислухатись і, все-ж таки, можна й не зробити того, про що говорить народ.

Народ не є непомильний філософ; народ не є одноманітна маса; тим паче не є ними „читач“. І дивно було б приймати не до свідомости, а для керування, всі ухвали й бажання, які висловлює сей читач. Вволюючи його волю, можна дійти і до тих наслідків, що їх бажає д. Новицький: замкнути нашу націю в межі „домашнього обіходу“.

А коли сього хтось не бажає, то він не є демократ!

Ні, вже коли придивитись пильнійше, то не демократами будуть ті відсталі народники, що не хочуть вищої для нас культури.

При такому псевдodemократизмі український національний рух обертаєть ся дійсно в якийсь вузький провінціалізм.

У д. Новицьких сей рух тратить свою істоту — підвисненне народу до загально-людських інтересів, до єднання з другими людьми, до здійснення ідеалів людини.

Таким загально-людським наш рух мусить бути, є й тепер і буде ще більше, але при одній умові. Хай зрозуміють, що твір митця є вінець думки; є зорею на далекому небі. Близина читальника до неї — близина астрономічного титану. Має читальник гострі, далекоглядні очі — він упереть ся красою зорі. Має короткі очі — він не побачить, крім світлого туману, нічого.

Хай же „читач“ не лає блискучої зорі, хай бере телескоп освіти, мистецького виховання і тоді все, що треба, побачить.

А не робити сього і ганити вищу заяву людського духа, може, на перший погляд, дуже патріотично і демократично, — але не науково... А що не науково, то й не патріотично і не демократично, а тільки й для нації і для всеї людскости шкідливо.

МИКОЛА ВОРОНИЙ.

Ш у м к а.

(З циклю: Пісні молодости).

— „Гей, дівчино чорнобрива,
Будь здорова, будь здорова!

Подиви ся,
Усміхни ся,
Любо привітай!

Маєш серце до любови,
До коханої розмови—

Як стемніє,
Звечоріє,
То виходь у гай!“

— „Ой, козаче-небораче,
В тебе думка зла неначе...

Постидай ся,
Не чидай ся,—
З серцем не жартуй!

Ти питаєш: чи кохаю?

Ба, який!—або я знаю...

Оступи ся,
Не вяжи ся,
Ну-бо, не пустуй!“

.....

Темна нічка, рідна мати,

Вміє добре колисати—

Повкривала

І приспала

Все село і гай.

Тільки в гаї аж до рання

Чути ніби цілування...

Гаю-гаю,

Мій розмаю,

Тайни не зражай!

Ох, які-ж вони хороші

Тії любові-роскóші,

Як воркоче

Те дівоче

Серце молоде!

Ох, які-ж вони гарячі

Тії пестощі козачі!

Хай чарують,

Хай милують—

Молодість не жде!

О. АНДРІЙВА.

I.

Місяць сіяє, зорі іскрять ся,
 В місячнім сляві хати сріблять ся.
 Гай над водою тихо дримає,
 Ниви широкі сон повиває...
 Довкола глянеш — краса якая!
 Й кінця і краю її немає.
 Усе навколо чарівно-пишне...
 Чого-ж ти, серце, тужиш, невтїшне?
 Чого ти, серце, плачеш-ридаєш,
 Чого снокою в сю ніч не маєш?
 — Того я плачу, того ридаю,
 Того спокою в сю ніч не маю, —
 Що зійде сонце, ранок настане —
 Люд не спочивши до праці стане.
 Жито, шпеницю піде косити,
 Ниви широкі потом росити.
 Ниви широкі — оком не скинуть...
 А дема діти з голоду гинуть...
 Жита високі, жита буйнії,
 Ниви широкі — ниви чужії...
 Тяжка робота — потерили руки,
 А що зароблять, те візьмуть дуки...
 Тяжка робота — ние все тіло,
 А відпочинок — сира могила...
 Довкола гарно, довкола пишно...
 А серце тужить, тужить невтїшно.

II.

Тяжко матусю мені, —
 Тягнуть ся довгії дні,
 Тягнуть ся ночі безкраї —
 Душу журба розриває,
 Думи гнітять навісні...
 Радо-б у землю лягла,
 Руки-б на себе зняла, —
 Тільки тебе я жалію,
 Муки завдати не смію
 Тій, що на світ привела...
 Мамо, навчи, що робити!
 Як мені душу зцілити?!
 Сили терпіти нема...
 Вабить могила німа,
 Вабить від мук відпочити.

НАТ. РОМАНОВИЧ.

Мандрівниця.

(ПОВІСТЬ).

Дні юности.

(Далі).

XXVI.

Кімната Катрі ні в яким разі не виглядала як кімната молодій дівчини, що приїхала вчити ся музики. П'яніно, правда, було тут, але якось воно не кидало ся в вічі. Кидав ся ж в очі спартанський стиль кімнати. Десь поділо ся велике гарне дзеркало, що стояло у Катрі, як вона ще в гімназії вчила ся, зникла десь і пушиста тигрова шкіра перед ліжком. Коло вікна в кутку стояв великий стіл до писання, на стінках різні портрети, на двох полицях вздовж обох стінок стояли книги. На низенькій полиці стояли бюст Лясаля, Бебеля й Маркса. На-право від столу, вздовж стінки, поруч полиці з книгами стояла софа. На столі було багато паперу, списаного чистого і лежала розкрита книга.

І сама Катря, коли скинула своє елегантне оксамитове пальто, вповні гармоніювала з стилем своєї кімнати. На ній була чорна проста сукня, незграбного фасону, стягнута потертим шкіряним поясом, така груба і так злевшита, що навіть Надя, яка мало звертала уваги на поверховність, здивувала ся.

Се убранне і недбало зачесане волосся старило Катрю, надавало їй строгости, солідности, майже суворости.

— Ну, серце моє, — говорила Катря, ходячи великими кроками по кімнаті із схрещеними на грудях руками, — поговоримо тепер як слід. Та що ти так мене розглядаєш?

— Змінила ся ти, Катрися, дуже. Така спартанка...

— Чого ж спартанка? Ти ж прецінь мало чим від мене відрізняєш ся.

— Ну,... я? Я така вже по природі своїй. А ти ж була така „естетка“, любила гарно одягати ся, любила де-які вигоди.

— Минув той час нашого дитинства... Тепер праця, праця й праця...

— І рахметовщина... — зауважила Надя, переводячи очі з Катриного ліжка на її постать.

— Нехай може трохи й рахметовщина. Та бач, багато є праці,

серйозної праці, а часу мало. Жити коротке. На що ж той час буду теряти на прикрашення своєї особи? На що буду я висипляти ся в мягких подушках, коли праця не жде? Просто економія часу. Що ж до мого неестетичного вигляду, то буваю я тепер виключно в таких колах, де саме відповідний такий вигляд.

— Коли ж се ти встигла в „колах“ бувати?

— Я вже два дні у Києві і поновила звязки.

Уважно, з захопленням спостережала Надя свою товаришку Катрю, яка впевнено, рішучими кроками ходила з кутка в куток.

— Ось музику не закинула й не закину,—почала знов Катря.— Я спочиваю, коли граю; музика заносить мене в чарівний світ. Багато грала тепер вдома. Знаєш, як я там жила; першу зиму (мене ж випустили в осени) читала, студіювала західних матеріалістів, економістів, і грала. А літом рибу ловила, в ліс ходила, пам'ятаєш, той дубовий чудовий ліс? І теж читала, грала; писала ще програми ріжні, конспекти. А сеї зими так стало тягнути до активної роботи. Теоретично вже багато знаю, світогляд маю сталий і тільки хочеть ся до праці, до людей! Ну ось тепер маю вже де працювати. Я, серце моє, член великої пролетарської родини. Вся історична сила в нас. Ми боротимемо ся! Ми усунемо несправедливости теперішнього люду! Ми поведемо людство до світа правди і до щасливого житя. Ми боротимемо ся і сотворимо на руїнах буржуазного світу царство свободи, краси і справедливости!

Надя зітхнула. Хотіла-б бути такою, як Катря.

— Ну щож, моє серце, — присіла до неї Катря і обняла її,— хочу про тебе вже чути. Як ти тут? Що робиш? Ну, кажи все, все.. Ще від того часу, як мене арештовано, починай.

— Ах, Катрусю, я тоді налякала ся і тужила за тобою. А потім... треба було багато вчити ся і в гуртку працювати...

— Я ще тоді прислала тобі свого учня Василя, пам'ятаєш, такий хороший юнак, такий здібний...

Надя почервоніла.

— Еге... А потім іспити. Ну, літом спочивала. А от знаєш в осени цікаво було: і своє вченне і гуртки і недільна школа...

— Недільна школа! О, як се цікаво! Я-б хотіла в недільній школі працювати...

— ...Лекції ріжні, знайомства... Гарно було... Чом ти, Катрусю не обізвала ся до мене, не писала, де ти?

— Не можна було. Не можна було мені звязків ні з тобою ні з ким мати, се неконспіративно. Ну, а тепер? Тепер? Ти цілком увійшла в партійне жите? Багато працюєш? Тут же у вас такі

речи робили ся, демонстрації, арешти. Між иншим, я випадково довідалась, що Василь сидить...

— Катрусю, як би ти знала, якби ти знала...—тужно дивлячись на товаришку, прошептала Надя. — Я зовсім не те, що ти думаєш... І не роблю я нічого і не знаю, що робить. Потім Василь... Я і Василь... ми давно вже любимо ся... Жили разом. І я... я тільки ним була занята, більше нічим.

Катря схопила Надю за руки.

— То ось воно що, Надюню. А я думаю, чого ти розкисла. А се ти за Василем тужиш. І як воно так у вас стало ся? З якого часу почало ся?

— З того самого дня, як ми побачили ся...

— Ну, знала-б я, то не присилала-б Василя до тебе... Хто-ж думав, що ви коханнем будете займати ся! Ех, Надю, Надю! Найгірше те, що рано тобі бути жінкою. Рано! Ще маєш час, ще вчити ся треба, працювати треба, поки сили молоді, поки ми багаті на енергію. А любов, коханне, полове коханне не втіче від нас, коли так вже його треба. Любов до всіх, праця для всіх, братерство і солідарність, ось що нам потрібне тепер. А свої особисті почування, свої особисті щастя ми можемо і занедбати. Ти думаєш — я камінь? Серце моє, я старша від тебе, мені вже вісімнадцять років, і в мені прокидають ся різні почування. Але я не даю їм розвинути ся, придушую їх...

— Ще не прийшов твій час, Катрусю,—схвильовано прошептала Надя.

— А твій прийшов? Прийшов... Які ви діти, з твоїм Василем! Краще було-б, між иншими, щоб він був зостав ся моїм учеником, а не переходив в твої руки... Які діти! Зв'язуєте ся нерозважно, ще може й жите одно другому поусте... Вам товаришами треба було-б зоставати ся і працювати укупі. А то покохали ся — і певне не працюєте!

— Я... тепер ні, а Василь працював...

— І ти йому заважала, правда? Хотіла, щоб біля тебе сидів? Ех, деморалізує нас, жінок, коханне! Треба берегти ся його. Або треба так себе виховати, щоб не розкисати в коханню. Ну бач, яка ти була ранійше? Гаряча, палка, самостійна, смілива дівчина. А тепер млява, сумна, кисла. Надюню моя любя, як се трапило ся?

— Хто його знає як... отак покохали ся та й годі...

— Але ти дуже щось сумна. Так за Василем сумуєш, чи що?

— Бач, Катрусю, я й сама себе не знаю. Так, сумую за Василем, але як він на волі був, теж за ним сумувала. Якось мало

він мені віддаєть ся... А я в нього всю душу вклала. Знаєш, так взяла всю себе, всю і віддала йому, якого без міри любила.

— Надю, Надю! Хіба можна в всю себе віддати! Невже справді для нас жінок кохання — усе, і мужчина заступає нам світ цілий? Ні, я протестую проти такого кохання, — і Катря встала з софи в запалі, — я б сказала словами Надсона:

„Не весь я твой, меня зоветь иная жизнь, иныя грезы...“

— Катрися, се власне улюблені слова Василя...

— Вони й твоїми повинні бути.

— Так, Катре, повинні, і я б так хотіла, але...

— Але що?

— Але Василь взяв все моє серце, всю мою душу, всю мою істоту. Я мучила ся тим, що ніщо на світі не існує для мене, крім його. Та щож-ж я пороблю?

— Ех, любачи ти моя, ти й гарна і розумна, тільки молода й не вихована як слід, і рано тобі жінкою бути. Ну годі про се поки що... А ось погана справа, що Василь сидить. З нього гарний робітник може бути, та й з тебе також... Чекай-но візьму ся я затебе...

— Ти за мене візьмеш ся... Ні, мабуть не візьмеш ся, Катрися... Ось чекай, я тобі щось скажу...

— Знов перелякаєш мене чимсь? Здаєть ся, вже більше нічим.

— Ось побачиш... слухай... тільки я й сама ще не все зясувала собі і не можу все ясно тобі...

— То кажи неясно.

— Ну, одним словом, сумніви, нема віри, і все на світі не те..

— Все на світі не те, я згожую ся, але іменно тому ми й працюємо, щоб все стало инакше.

— А ось мені здаєть ся, Катре, що й не можна нічого зробити з людьми, що є щось в людській природі таке, поруч з чим всі гарні слова про рівність, про братерство — порожній згук.

— Що се з тобою, Надю? Звідки ти сього набрала ся, — здивовано й трохи перелякано дивила ся Катря на Надю.

— Ось як набрала ся, власне. Вражає мене дуже те, що і ті люди, які хочуть перебудувати світ, які говорять гарні слова про справедливість, про спільність у всім, про все словом гарне, самі живуть все ж таки не в згоді з словами своїми. Говорять напр., що проституція — суспільне лихо, і самі ж піддержують її, своє особисте жите значить відділяють від своїх ідеалів суспільних. Потім те—чому все молодь працює над перебудованнем світу? Вже ж було багато поколінь тої молоді, а де ж вона? Значить, вирости з віку „молоди“ сі люде скинули з себе і всі свої ідеали?

Значить, ідеал, поривання до нього—се привилей молоді? Тоді й ми колись, як перестанем бути „молодою“, будемо собі тихенько животіти—дбаючи про тепле кубелечко?.. І ось таке взагалі... Сумніви головне... І все неясне. А ранійше було все ясне й зрозуміле. Ранійше було так, наче хтось, хто все знає, взяв мене за руку і вів до праці на щасте людей; і хотіло ся все зробити, за все вхопити ся—і від сього мало стати щасте на землі. А тепер—наче втрьяла я сього „когось“, хто вів мене, мого внутрішнього „когось“ і опинила ся в темряві...

Надя закрила лице руками.

— Так в темряві сумнівів і розчаровань. Та й отсе ще: бачу я, се наче штучне єднання нашої молоді з робітниками... Не можемо ми злити ся з пролетаріяттом, не можу я гукати „ми, пролетарі“ і т. и.

— А ось я навпаки, і не я одна!—озвала ся серіозно Катря.

— Знаю, Катрю! Але чому ж я не така?

— Ну, не така! Напустила на себе рефлексію якусь, якісь аналізованія. Ні, се не годить ся! Тим більше треба взяти ся за тебе...

— Ну, поки там візьмеш ся (та се мабуть невдячна праця), кажи про себе.

— Ти мені обіцяла розповісти якісь такі речі, що навчать мене більш обережною бути.

— А, се про мій арешт і допити. І про те, як треба оберегати ся людей, як не можна вірити! — тихо мовила Катря і додала з болем: а так хотіло ся б всім вірити.

Вона відійшла від Наді і стала ходити по хаті.

XXVII.

„Було се в ночі, як звичайно. Різкий дзвінок і переляк тьоті Мані. Трус в моїй хаті, потім у всіх кімнатах. В коридорі в стіні знайдено книжочки. Як „вони“ знали, що там сховано книжочки? Отсе мене мучило найбільше — як вони знали? Потім все розкрило ся. Памятаєш, колись ми їздили великою компанією до Видубецького, і був з нами хлопець в брилі, Івась, що на нашім човні сидів і дав мені папіросу... В нього такий гарний голос... Ну та про нього пізнійше. Так ось, як мене вже арештували і везли, мене мучило питання: звідки знали про схованку в стіні? Тільки двоє з товаришів, з якими я саме в той час працювала, знали про неї. Привезли мене в участок, посадили в камеру. Камера велика, але брудна й вохка; віконечко під стелею. І я одна. Знаєш, був ранок, світало, і чомусь мені пригадало ся, що саме того дня (се було в середу) мене мав вчитель літератури читати. І от пригадала ся

гімназія, ти, і так сумно стало. Але я швидко взяла себе в руки і стала обдумувати своє становище. Мене будуть запитувати, де я взяла книжочки, може про знайомства питатимуть, і я обдумувала, що їй як відповідатиму. У всякім разі рішила, що ні одного зайвого слова з мене не видобудуть.

Так сиділа я одна цілий тиждень. Одна була, але не можна було ні на хвилю почувати себе одною. Завжди чиесь око дивилося крізь дірочку в дверях, і се було дуже, дуже неприємно.

Нарешті якось в ночі будять мене.

На допит. Іду.

Привели мене у велику кімнату, скупо освітлену. Біля великого, вкритого зеленим сукном столу, сиділо кілька чоловіка, може вісім, може десять, майже всі в блискучій з блакитними ковнірами формі. Посередині сидів якийсь важний, з сивою бородою, генерал. Його чорні очі під навислими сивими бровами гостро пронизували мене. Серед столу стояло дві свічки, лежала купа паперів.

— Катерина Степова, — мовив один з офіцерів, — підійдіть ближше.

Я стала перед столом і глянула на весь ареопаг. „Держись“, казала я собі, „се ж перший виступ“..

— Туди ж, революцією займати ся... — прогремів бас генерала. Потім він звернув ся просто до мене:

— Хто вам передав книги?

— Які книги?

— Отсі книги, — вказав він, беручи подані кимсь йому книжочки, ті, що в мене взяли.

— Сього я не можу сказати, — твердо вимовила я, а серце колотило ся.

— Ага, не можете сказати, — гримнув генерал. — Запишіть се в протокол, — звернув ся він до офіцера, що над паперами сидів.

— А може ви все таки сказали-б... — почув ся мягкий, лагідний голос. Се говорив полковник старий, приємний, з добрими очима. — Знаєте, зараз би ми вас до дому одвезли б, до мами, яка приїхала і чекає вас. Ми навіть обіцяли їй, що привеземо вас сьогодні, як ви нам все скажете. Ви ще дитина, вам вчити ся треба. Хтось там дав вам книги, при чому ж ви тут... Тільки імя скажіть, і будете вільні.

Я мовчала.

— А може ви можете сказати, що робили в домі № 43 по Миколаєвській улиці? — знов питає генерал.

— Такого дому не знаю, не була там..

— Ага, сього не знаєте. Пишіть: не знає — каже до офіцера і блискавицями очей обкидає мене.

— То може знаєте, хто допомагав товаришеви Івасеви друкувати?

Хвилину мовчу. Івась.. невже й його арештовано. Ну, щож. А треба завжди заперечати знайомства. Се правило на допитах.

— Не знаю навіть того Івася..

— А він вас знає.. Ще й каже, що разом працювали..

Се підступ, думаю. Часто вживають підступів на допитах.

— Не вірю, — кажу спокійно.

— Як не вірите? — розлютився генерал. — Як не вірите? — І звернув ся до адютанта, щось приказуючи. Але полковник вмішав ся в розмову, пошепки щось доводив йому і генерал згодив ся.

— Одвести в камеру, — звелів він.

Я змучена, повалилась в камері на ліжку, та спати не могла. Думала й думала. Ввечорі тільки заснула, а серед ночі знов будять.

Знов на допит. Так неприємно, коли серед солодкого сну тебе будять, вертають до дійсности.

Не могли-б до ранку почекати, думаю я. Вже пізнійше я зрозуміла, що се навмисне мене будять в ночі, навмисне такий ареопаг збирають, таку таємничу обстановку творять, щоб налякати мене, малу гімназисточку, щоб нерви мої не витримали нарешті і щоб я сказала все, чого вони хочуть.

Сеї другої ночі полковник, приємний з добрими очима, перший почав. Генерал сидів поруч його мовчки.

— Може ви сьогодні маєте охоту сказати нам, хто вам книги дав, -- лагідно спитав мене полковник.

— Ні, не можу.

— А шкода. Вас шкода. Ви ще дитина і вас мама чекає. Приходила сьогодні, питає, чому не випустили дочки? Та завзята ваша дочка, кажу, не хоче, щоб її випустили.

В мене сльози на очах були від згадки про маму. Але я пригадала Якова, мого брата Якова, і сили мої зміцнішали.

А полковник своє:

— Одне тільки слово — і ви вільні. Жаль бере, що ви не розумієте, що ви робите. В мене самого є дочка, така як ви, і я як батько вам говорю: скажіть, хто дав книги—і ні хвилинки вас не задержимо. А там за дверима вас чекають мамина радість... мамині ласки. Ех.. — і він зітхнув.

— Не можу, — кажу я, рознервована в край.

Мовчить полковник.

— Так Івася не знаєте! — кричить раптом сердито генерал, якому не сидить ся спокійно. — Не знаєте?

— Ні.

— А він вас чудово знає. Хочете побачити його?

— Хочу.

Сказала та й думаю: що Івась буде говорити? Повинен говорити, що й не знає мене і ніколи не бачив.

— Привести! — велить генерал.

За хвилю входить хтось високий, в темних окулярах... Івась...

— Можете сказати, хто се? — вказує йому генерал на мене.

— Можу. Катерина Степова.

— Та сама, яка з вами друкувала в № 43 по Миколаєвській вулиці?

— Та сама Катерина Степова, яка друкувала зо мною в № 43 по Миколаєвській вулиці.

Сього я зовсім не сподівала ся. Я вірила, всім хотіла вірити... А Івась, той самий Івась, з котрим я у купі працювала, *наш* Івась—зрадник.

Катря на хвилю замовкла і закрила лице руками. Потім оповідала далі:

„Я одвернулась від нього і ледви стояла на ногах.

Івася одвели. Мене теж.

Слідуюча ніч минула спокійно, хоч я й чекала, що прийдуть по мене. А на другу ніч я вже не чекала й заснула. Але щось опівночи мене збудили й повели.

Знов той ареопаг. Генерал нахмурений, кричить:

— Тепер вибачте, ви в наших руках. Ми знаємо, що ви і книги переховували і друкуванням займали ся. Се вам не жарти! Хочете себе урятувати, скажіть, хто вам дав книжочки. Инакше вам тюрма, заслання...

Мовчу.

— Ми-ж вам самого добра бажаємо, — розляг ся солодкий голос полковника. — Ви самі не розумієте, на що ви йдете, в яку безодню ви готові впасти... одумайтесь!

Мовчу.

— Що се таке, вона думає, що ми будемо з нею панькатись! — загремів грізний генеральський бас. — Скажете, чи ні? — кричить він на мене. — Як ні, то йдїть собі, а я вас в тюрму одправлю, в Сибір зажену!

Мене відводять. А другого ранку одвозять в тюрму“.

Катря замовкла.

— Смілива ти, Катрусю! — заговорила Надя.

— А чого-ж бояти ся? Бороти ся з ними треба.

— Таке се все надзвичайне, і сі допити в ночі, і сей Івась.

— Так, надзвичайне. Але треба до всього привикати, треба всьому дивити ся сміливо в очі.

Ну, тепер ми поговоримо про наші справи, про те, що ти робила, що думаєш робити. Може ти все-ж таки розповіси мені про ваше спільне жите з Василем, про роботу. Поговоримо а потім я тобі заграю. Добре, Надюню? — сіла Катря коло Наді і обняла за шию.

— Добре, Катрусю, добре! Ах, як гарно що ми знов разом, укупі...

— Чи надовго, Надю?

До пізньої ночі сиділи подруги дільчись тим, що пережили за сей час своєї розлуки і своїми плянами на будуче.

XXVIII.

Другого дня, о третій рівно пішла Надя по адресі, що Остап їй дав. Там її дожидав Кость. Він їй показав, що треба робити, і вони мовчки просиділи три години кожний за своєю працею. Часом Надя підіймала голову від своєї роботи або випадково обертала ся і тоді зустрічала ся поглядом з Костем. Він, збентежений, опускав і ховав свої очі. І зацікавилась чомусь Надя ним і подобав ся він їй. Кожний день вони сходили ся. Приємно було довгі години сидіти і працювати з сим мовчазним, скромним, тихим юнаком.

„Який він приємний“ — думала Надя.— „Куди кращий за Микола“ . З Павлом та Остапом вона не рівняла. Ті обоє як рідні брати їй були; часто бачила ся з ними і зблизили ся швидко. А ось Кость був якийсь таємничий, загадковий; щось тягне її до нього... щось. Мовчить він все, мовчить, тільки очі промовляють.

Двічі на тиждень їздила Надя до в'язниці з Павлом або Костем передати щось Василеві й товаришам Павла. І Кость завжди смутний ставав, як підїздили до в'язниці і щось думав. І Надя смутнійшала і думала про Василя, уявляла його собі, хотіла побачити, але одночасово почувала, ніби віддаляеть ся від нього, стає чужою. Так ніби того палкого, радісного, щасливого кохання, що колись зєднало їх, вже нема; розбило ся воно й черепки з нього склеїти хочеть ся.

З в'язниці повертали ся до міста. Надя або до Павла заходи-

ла й слухала його співів в мелянхолійній задумі. Або до неї весь гурт приходив в такі вечори, розповідали про жите в'язниці, читали записки від в'язнів.

Одного такого „тюремного“ дня вернула ся Надя до дому одна й дуже знервовава. З нею їздив Кость; і чомусь вона почуває велике змішання, коли їздить з Костем до в'язниці. Думає там про Василя, уявляє його, часом трапляється побачити його крізь фіртку в брамі.. а тут чомусь Кость... Чомусь? Павло просить його одвезти де що товаришам, от він і їде. Ну й нехай собі!

Надя схвильовано заходила по кімнаті. Зупиняла ся біля вікна і дивила ся в небо, в сніг. І знов ходила. Потім сіла і заридала, закривши обличчя руками.

— Василечку, Василечку, — кликала вона плачучи, мов мала дитина шукаючи порятунку.

— Та вернуть тобі твого Василя, — раптом почула за собою голос і злякала ся.

Се була Катря, якій Надя при зустрічі дала ключ від свого помешкання (два ключі було: один для Василя, другий для Наді), щоб та завжди і без неї могла увійти.

— Ах, Катрусю, се ти! — кинулась Надя до неї. — А се хто? — запитала вона, бачучи якусь постать поруч Катрі і в сутінках не пізнаючи обличчя.

— Ну, ну, придиви ся добре, хто се. Бач я кілька днів усього тут і вже всіх знайшла.

— Оля! — скрикнула Надя.

— Еге, Оля, — відповів тихий, низький голос.

Так, се була Оля Камнева. Тиха, скромна, непомітна, але тверда в своїх переконаннях. Надя вдоволена була, що побачила її.

— Чекайте, лампу засвічу, щоб роздивити ся гаразд, — засуетилась Надя.

— Світи, світи, а я подивлю ся на вас обох. Ось ти тут рікою розливалася, а в сеї небоги теж таке горе, та вона собі нічоґи-сенько... Справжня революціонерка. Дивись, — Катря притягла Олю до світла.

Так, та сама вона, ся скромна, працююча Оля. Волосе гладко зачісане, заплетене в коси, весь вигляд поважний, солідний, хоч біля червоних свіжих уст привабні ямочки.

Надя й Оля розцілувались.

— Довго ми не бачились... з самих іспитів. Ну як же ти? як Андрій?

Сиділи всі три на софі, притулившись до себе.

— Андрія взяли на вулиці. Ми йшли вдвох, весь час удвох, близенько від прапору. Та десь в юрбі мене відсунули від нього. Хвилина — і нема його коло мене; бачу — його вже ведуть.

— Так і Андрія забрали, як Василя...

— Ну, і ви дві вдовиці і розкисніть зараз... — Катря похитала головою.

— Не такі вже ми кислі, як ти думаєш, — спокійно відповіла Оля.

— Як же ти, Олю? Як живеш? Як гурток? Я вже в ньому давно не була...

— Що-ж гурток? Прибуло багато „младенців“ — шостикласників, а ми „старики“, що вже вийшли з гімназії навчаємо їх, поки ще не вийшли з гуртка. А вийдемо, бо в нас є важніша праця...

— Є, Олю? — Надя сумно й допитливо глянула їй в очі.

— Є, Надю, — серйозно відповіла Оля. — І чого се ти мене про се питаєш? Адже і в тебе є...

— Бач, Олю, вона так тепер удає, ніби нічого нема в неї, — добродушно зауважила Катря.

— Удає.. Не удаю, а дійсно нема. І я все шукаю... Так мені здається, що все шукаю і нічого не знахожу. Так ніби мандрую я шляхами, мандрую манівцями, і все мандрую... все чогось шукаю.

Надя встала, пройшлась схвильовано по кімнаті і знов стала перед софою. Обидві товаришки дивилися на неї чекаючи.

— І сама я не знаю, що в мені є, чого нема. Не знаю, чого треба мені. Ось раніше, рік тому і перед тим ще я повна була віри й запалу, рвалася до праці. А той весь час, що з Василем укупі жила, чомусь все для мене перестало існувати, крім його.

— Ну, Надю се просто тому, що ти занадто вже віддаєшся почуттю; виходить, що коханне для тебе все. І нічого більше на світі не існує для тебе, — гаряче вимовляла їй Катря.

— Ні, Катре, се не так... А може се я тільки хочу, щоб се не так було... Мені гармонії хочеться. Ось я думала, аналізувала сі всі дні себе, свої почування, переконання...

— А ти не аналізуй, — палко зауважила Оля. — Почувай, роби без аналізу, без рефлексії.—

„Безь борьбы, безь думы роковой“, — нервово засміялася Надя. — Здається, як би коханне дало мені те, чого хочу, я заспокоїлась би і увійшла-б в працю. Як би я і Василь могли себе поділити гармонійно між працею й коханням, між коханням і працею.

— Се ересь, Надічко, се ересь — навчаюче обірвала її Катря. —

Не гармонії ми повинні шукати, не гармонії в особистім житю, а боротьби. Боротьба — наша гармонія. Нехай особистого життя не буде й зовсім... Перед нами людскість, перед нами поневолений нарід, біля нас сотки тисяч вмірають з голоду.

— Я так думаю, що всеж таки ся боротьба повинна мати наслідком гармонію. Так мені хочеть ся, щоб все колись на світі було лагідне, нормальне, природне і не буде насильств, голодування, несправедливости, як в Надсона: „мірзь устанеть отъ слезь, захлебнется въ крови утомится безумной борьбой и подыметъ къ любви, къ безконечной любви, очи полныя скорбной мольбой“ !.. Тільки треба, щоб люде стали инакшими для сього. А які люде! Видирають один у одного шматок хліба, вбивають. Нема любови, самий егоїзм. Ну, ось як задумаеш ся над сим, то не віриш ні в що, не можеш як Чехов, сказати, „я вірю, що через яких 200 літ настане щастє на землі (се я своїми словами передаю). Треба перевиховати людей. І ось зачароване коло: коли світ настане краший, люде будуть краші; але щоб той світ став краший, треба, щоб люде були краші!

— Може... Отже треба бороти ся... Стихія наша — боротьба, а не гармонія.

— Мета—гармонія...

— І, Надю, мені здаеть ся, що й твоя стихія — боротьба. Пригадай все твоє житє, твої протести проти міщанського життя, проти всіх сих умовностей. Протест душі твоєї проти несправедливостей сучасного життя. А навіть те, що ти любиш в бурю човном плисти, бороти ся з вітром, як се робила тоді літом, памятаеш? Правда, се в тебе просто стихійний протест проти всього існуючого, бажанне все знищити.. Але стережись, дитино, не можна руйнувати, не маючи чого побудувати замість того. Треба раніше мати в собі нове, тоді ламати старе. Треба мати певний, сталий світогляд, а тобі його бракує.

— Може й треба мати світогляд, так, — ствердила Оля. — Але я за те, щоб все ламати, ламати... а тоді нове прекрасне будувати...

— А в тебе не світогляд, а протест, самий тільки протест — продовжала навчаюче Катря.

— Що-ж, тепер ви будете агітувати мене: одна в свою віру, друга в свою.

— Се дивно: ми, три товаришки, не одної віри, а ти, Надю, й зовсім невіруюча, — вмішалась Оля.

— Песимістка, — всміхнулась Надя.

— Язичниця... Ось ми щось тепер з тобою зробимо. Ти-ж тепер нічого не робиш...

— Три години в день я занята, але се конспірація...

— Конспірація? — здивовано запитала Катря. — То значить, ти щось робиш. Ну, ну, я не розпитую, нехай і так. Все таки багато вільного часу. Краще ніж плакати за Василем, ти учи ся. Познайомиш ся гаразд і з марксизмом і з есерською літературою. Я і Оля поможемо тобі. Може і до практичної діяльності станеш ближше. Придивиш ся і вибереш. Бачиш, я тебе не намовляю марксисткою зробити ся, хочу, щоб ти вільно вибрала...

— Так як князеви Володимирови давало ся на вибір кілька релігій, так і тобі: подивись і вибери, — добродушно пожартувала Оля.

— Боюсь, що я вже всього того забагато бачила і не тягне мене нікуди... в партію.

— Ну, що ти бачила? У Василя базар якийсь. Товкли ся, товкли ся люде, більше без толку. Ти серйозної роботи ще не мала.

— Боюсь я, що не для мене се. Так ніби ніщо мене не вдовольняє... Мабуть я дуже порожня поверхова людина. Так ось об'єктивно себе розглядаю і бачу всі свої хиби і знаю, якою-б хотіла бути. Хотіла-б бути сильною, сміливою, відважною і головне віруючою. А я щож? Хочу тільки, щоб все на світі краще було, ну й нічого не роблю. Якось так не вірю, щоб я могла щось помогти тут.

— Ні, моє серце, не здасть ся мені, щоб ти поверхова була або порожня... „Мандрівниця“ ти, і не знайшла свого шляху. Ну щож? як вибереш який шлях, то вже свідомо й на віки.

— А може вже й ніякого не знайду... — Ну, як же ти живеш з своїм Андрієм? — раптом звернула ся Надя до Олі. — Що вийшло у вас із злуки нерозважно відважної та безмежно обережного? — всміхнулась вона.

— Очевидно, се справедливо, що протилежні вдачі найкраще зливають ся, бо нам чудово жило ся. Кожне з нас заняте з ранку до обіду, потім на обід сходимо ся в столовку. Далі дома читаємо, з літературою партійною знайомимо ся. А там знов розходимо ся „на роботу“ — окремо працюємо. Ввечорі, втомлені знов укупі...

— Есеровське родинне щасте, — добродушно-іронічно вставила Катря.

— Да, так гарно, — зауважила Надя.

— Отсе тільки, що його взяли, — зітхнула Оля.

— Ну взяли, взяли... всіх нас візьмуть колись і нехай візьмуть, — з запалом вигукнула Катря — А ти не сумуй.

Небагато Оля сумувала. Вона мала рішучу вдачу, і добре взяла себе в руки.

Андрія взяли, але лишили ся справи. Вона оселила ся з Надею, в кімнаті Василя.

— Гарно тут у тебе, сніг перед вікнами, простір. Почекаємо тут кращих часів. А тепер праця, праця.

Оля мало сиділа дома; все справи у неї — і там і там, на різних кінцях міста. Андрієва робота лишилась, треба було її робити. Вона вертала ся до дому пізно увечорі втомлена, оживлена, вдоволена, зрівноважена. Надя менш була занята: три години Костеві помагала, години дві читала. А решту часу думала, мріяла. Схвильовано ходила по кімнаті, зупиняла ся біля вікна і дивила ся в небо, в сніг і знов ходила задумана, сумна.

Часом в розпуці падала на софу і до нестями ридала. Кликкала „Василечку, Василечку“, наче порятунку в нього шукаючи.

Він заступив їй світ цілий. Але тепер наче одходив поволі від неї, і нарешті зовсім відійшов. Страшно їй ставало: наче лишив ся перед нею *обовязок* вірности, вірности одному коханню... Саме палке *бажанне кохати* одного, все його одного, кохати. *А коханне...* де ж воно палке, ніжне, всемогутне?

Ні, воно є! Воно мусить бути... Вона ж так любила свого Василя, свого брата, своє все... Любила, любить і любитиме.

Так. Але була невдоволена з себе: якась вона не така, якою-б хотіла бути. Часом сама не знає, на що те або те робить. Ну ось напр., на що їй помагати Костеві? На що їй що дня туди ходити? А ходить...

Вертала ся Оля і знайшовши її на софі в сльозах говорила:

— Так далі не може бути, Надю! Ну, вернуть тобі твого Василя, і не можна ж так розпускати ся. Треба взяти себе в руки, треба увійти з головою в працю.

Надя брала себе в руки і заспокоювала ся; але в куточках душі її ховав ся неспокій і сум.

Два рази на тиждень, у прийомні дні, Надя й Оля їздили „на дачу“ передати де що Василеві і Андрієві. Зустрічали там часом Павла і вертались разом у трьох.

Павло й Остап часом заходили до двох приятельок; подобало ся їм сидіти тут, розмовляти. Оля й Остап все провадили дебати про українську („хохлацьку“, як говорила Оля) мову і націю, а Надя охитнійше слухала Павлових співів та дуетів його з Остапом...

Які тут дебати? — Вона — Українка, почуває се. Се почула з

самого того дня, як у Павла у перше побувала, свідомо відчула. І тоді ж здалось їй, що одну маленьку частинку себе вона почала знаходити. І як—можна змагати ся, чи може бути мова українська, коли вона є,—чи дати їй розвивати ся, коли вона вже розвиваєть ся стихійно й невпинно.

Иноді, дуже рідко, приходили Кость і Микола заохочені товаришами.

А часом зявляла ся і Катря.

(Далі буде).

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

* * *

В душі бреньять тихенькі співи,
На серці — спокій і любов,
І знов надія в щастє вірить,
І оживає мрія знов...

Замилувать тебе я хочу
Отими співами душі,
Моїми піжними піснями,
Моїми мріями в тиші.

Тобі сказать, що я шаслива,
Тебе примусити забудь
Думки, що серце полохливе
Гіркими споминами рвуть.

Тебе зробить від зор яснійшим,
Тебе поставить вище гір,
І в шастю кращім, найшовнійшим,
Те щастє славить згуком лір!..

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

Мумія.

I.

Небо чакнуло на себе важкий, олов'яний плащ і дрімало. Вітер зривав із дерев пожовкле листе, робив із них човенця й пускав по брудних ковб'яках. А холодний осінній дощ сів ся маком.

Хоч не було ще пізно, сумерк заглядав до вікон і викликував світло. А на душу сів мелянхолійний смуток.

Під таку пору заїхали два бородаті Жиди з „меблями“ перед стару каменіцю. Один із них задзвонив і небавом вийшов сторож, проклинаючи непрошених гостей.

— Чи тут має мешкати пані Оленецька? — спитав рудий носильник.

— А де-ж би? На даху?.. Тут! — буркотів сторож. Потім подивився на „меблі“, усміхнувся згідно і сплюнув.

— Ну, де? Не жартуйте пане резидент... Скажіть правду! Покажіть! За обшивку налило ся, холодно, а ви жартуете...

— Не мав би з ким та з пейсачами! Брати на плечі тай гайда!..

— Зараз, зараз! Не будьте такі гострі...

— А де льокаторка?

— Ну, вона вже йде, щойно не видно її.. Шльомку, бери річі! Пан резидент уже ведуть нас...

Сторож пішов по ключі й за хвилинку повів носильників до офіцин, в яких мала мешкати нова льокаторка.

Кімната Оленецької була маленька й півтемна. Віконце, що виходило на мале трикутне подвіре було прислонене старою липою. В кутку стояла піч із кухонькою.

Жиди засвітили ліхтарню, повісили її на гаку, що сторчав серед стелі, й зносили „меблі“.

Незабаром кімната була умебльована й чекала на свою паню.

Коли носильники хотіли відходити, надійшла Оленецька.

Вона була стара, низька, згорблена, з поморщеним пергаминовим лицем і довгим носом. Дала Жидам „на пиво“, попрощала їх, пішла до кімнати й замкнула ся на ключ.

Сторожиха побігла зараз під вікно й хотіла підглянути, що робитиме нова льокаторка, але віконце було вже закрите грубою хусткою й вона не побачила нічого.

* * *

Чи літо, чи зима, Оленецька ходила в шовковій вилинялій блюзці та в короткій, рябій, перкалевій спідничині. На голові носила старомодний, чорний капелюх із білим струсовим пером. На плечі закидувала сіру, старанно позашивану пелерину, а шию обв'язувала червоною хустиною в той спосіб, що з-заду телепав ся довгий, огняний язик.

Скільки вона мала літ — не знав ніхто. Один сивий купець говорив, що затамив її такою, коли ще був малим хлопцем. Чи вона панна, чи вдова, — не знав ніхто. Загалом говорили, що стара панна.

Відки брала гроші на житте — теж не знав ніхто.

Від часу до часу з'являлась черниця й стукала до її дверей. Вона говорила з нею пару хвилин у снігах і черниця зникала.

Оленецька не мала ліжка; спала на старій поломаній софі й накривала ся подіравленим коцом. Якась душа змилосердила ся була над нею й справила їй залізне ліжко й гарну постіль. Але вона сей дарунок продала й далі спала на своїй старій поломаній софі та далі накривала ся подіравленим коцом.

Раз на день, у полудне, вона виходила з кімнати, щоб купити собі їжу. Тоді замикала двері на ключ, робила над ними знак хреста й між одвірки вбивала шпильку.

Коли стрітив її хто в дорозі, буркотіла щось під носом і порскала слиною.

Жителі камениці, в якій мешкала Оленецька, особливо жінки, незвичайно живо займали ся нею. Але вона була для них темною загадкою, яку не могли розв'язати ніяким робом. Се й було причиною, що довкола її особи творили ся різні, суперечні, фантастичні казки. Для одних вона була героїнею сенсаційного роману, для інших жертвою монаших інтриг, покутницею за якісь важкі гріхи, для ще інших марнотратницею, старою дивачкою, або просто божевільною, про яку не варто тратити марного слова.

А Оленецька мовчала й не показувала своєї душі нікому.

* * *

По двох роках свого проживання в офіцинах захоріла Оленецька. Два дні вона не виходила зі своєї кімнати й жителі камениці були певні, що вона померла. Тоді сторож прикликав слюсаря й сей витрихом відчинив двері.

Оленецька лежала на софі майже не жива. Віддих був у неї короткий. Серце било слабо. Уста були зварені гарячкою.

Сторожиха — на імя Ксеня — принесла чашечку чорної кави

й силоміць напоїла її. На лікаря не було грошей й Оленецьку взяла ся лічити Ксеня. Се була старша досвідна жінка й знала ся на зелах. У неї не було дітей і кожду вільну хвилину вона присвячувала хорій самітницї. Що-дня вона варила для неї ромен, шалвію, мяту й ще якісь чудотворні корінці й давала їй пити сю мішанину. Золоте серце Ксені та її солодкий голос і лагідні, добрі очі зеднали собі хмарну душу недужої. Вона слухала її та приймала з її рук ліки й поживу. Зрештою вона не допускала до себе нікого. А коли хто зявив ся в її кімнатї, зривала ся зі своєї поломаної софи, плювала й кидала на нього незрозумілі слова, так, що сей мусїв зараз відходити.

По трьох тижнях Оленецька видужала. В неї грошей було скупо й вона просто не знала, як має віддячити ся своїй лікарці. Купувала проте ласощі, парила чай, і вечорами запрошувала до себе Ксеню. Ранійше хмарна й мовчазна, як сфінкс, тепер почала усміхати ся до неї й несміло, мов слимак ріжки, показувати їй кінчики своєї закровавленої душі.

II.

Був чудовий маєвий вечір...

Місяць сипав через одкрите віконце малої кімнати срібло на сиве волосє Оленецької. Цвіти посилали їй у дарунок свої пахощі. Стара липа скрипіла під віконцем й оповідала їй якусь веселу казку, бо усміх снував ся по її обличю. А соловей співав у садку любовну пісню...

На долівці шумів самовар. Стара парила чай, була весела й сама говорила з собою:

— Де ж моя Ксеня? Чому не приходить? А є пахучий чай! Є солодкі тісточка! Нектар! Амброзія!.. Гей, служба!..

Оленецька сплеснула в долоні, підскачила й почала виконувати якісь танечні рухи. Але швидко отямилася й засоромилася.

— Чи я збожеволіла? Ну, бачите, чого старій забажаєть ся...

Але ніхто не бачив її в танечних підскоках, вона заспокоїлася ся, заслонила вікно й засвітила свічку.

Небавом скрипнули двері й непомітно увійшла Ксеня.

— Вєякоє диханіє хвалит Господа Бога! — скрикнула удано Оленецька.

— І я хвалю! — відповіла Ксеня.

— А-а!.. Прошу, прошу ближше! Високоповажана пані зволять заняти місце! Може на отсей фотель?..

Оленецька ніби протирала очі й з вишуканою чемністю підставляла Ксені деревляний стільчик.

Ксеня не сідала, лише дивувала ся:

— Фі-фі-фі! Що я бачу?.. У пані балы! Тісточка з кремом... фляшечка коняку..

— Таки так, що балы! Раз козі смерть! Їж, пий і весели ся!

— Цісар був у пані?

— Що цісар?! Молодий королевич, — як мальованийий...

Оленецька була сьогодні в незвичайно веселім настрою. Ксеня ще не бачила її такою.

— Але що тут балакати дурно! Ліпше пити чай, бо вистине!..

Оленецька поставила на стіл дві чашки й налила чаю.

Дві приятельки посідали й пили чайок з коняком та їли тісточка. А добрий, гарячий напиток робив жінкам збитки та малював на їх обличчях червоні камелії та кресав з очей іскри.

— Гей, гей, коли-б вернула ся моя молодість! Коли-б заграла кров молода! Та що-ж? Не вернеть ся молодість. Пропало!.. Смерть клепає косу! — зітхала Оленецька по пару чашках чаю з коняком.

— Певне, мали гарну молодість, коли так бануєте за нею. Розкажіть, пані, я так люблю слухати, коли хто оповідає про свою молодість! — просила несміло Ксеня.

Оленецька мовчала. Але, коли Ксеня стала просити її своїм солодким голосом та гладити своєю теплою рукою її худі руки, вона промовила:

— Ви не думайте, що я все була така бідна, така дуже бідна, така одна саміська! Я не все була така стара, помята, пожовкла, мов осінній листочок, битий слотою... Я була красива, з темно-синіми очима, з блискучим чорним волосем, завше замаєна пахучими, багровими рожами... Ех, і сама-ж я була рожею, дикою, колючою рожею!..

Колись молодою дівчиною я жила у своїх родичів, мов безжурна птаха, мов мотиль барвистий. Гуляла, веселила ся... Та на однім балю закохав ся в мені один молодий панич, Богдан Лелін. Стрункий, красивий, гордий... Божеволів за мною. Молив ся до мене й тратив розум, коли бачив мене...

А знаєте ви, Ксеню, що таке кохання?

Ксеня застидала ся й не відповідала нічого.

— Я вам скажу! Кохання—се огонь, що диким полум'ям обхоплює ціле тіло. Се непоборима сила, що один пол кидає в обійми другого. Се голод цілого тіла! Закоханий чоловік не бачить нічого, не чує нічого, не тямить нічого,—він тратить розум! Його душа кричить і шукає заспокоєння голоду. І заспокоює сю жадобу—тільки в сполуді двох ріжних полів, що віднайшли себе силою

таємничого споріднення. Таким правдивим коханням кохав мене Богдан! А я? — Я була горда на його палке кохання і розпалювала довкола себе огонь, але сама була холодна. І се пімстило ся на мені!

Коли раз на балконі, в тихий, зоряний вечір, Богдан тремтливими устами благав мене, щоб я на все віддала йому своє серце, я — відмовила йому. Чому? Або я знаю?.. Він зблід, бо не сподівався сього й вийшов мовчки до саду. За хвилику мені зробило ся його жалко, я побігла за ним, але не застала його в саді. Слуги оповідали мені, що він сів на свого карого верхівця, натис на очі крисаню і помчав кудись. Я чим швидше післала до нього гінця з листом, але він не застав його дома. Що діяло ся тоді в моім серці — годі описати. В мене було вражіння, немов грім ударив у моє серце й розшматував його на двоє. Я довідувала ся про Богдана листовно й устно, але всякі сліди загинули за ним.

І чому те кохання так пізно зацвило в моім серці? Чому?.. Мій розум не в силі зясувати собі сього!..

Оленецька захлипала гірко, але швидко обтерла сльози й говорила далі.

— Я не могла зрозуміти, щоб я мала втратити Богдана на віки, і все мала надію віднайти його і відплатити ся йому за серце серцем. Я тужила за ним і бажала побачити його бодай у сонній уяві. Та моє бажання довго не сповняло ся. Аж раз він зявив ся мені у сні.

Десь їду я темним, густим бором і захотіло ся мені пити. Дивлю ся. Стоїть скеля а з неї бе вода. Зближаю ся, щоб напитись тої води. Протираю очі: таж се не скеля—се Богдан. Стоїть, він, блідий, сумний, у чорнім убранню й тримаєть ся за серце. Богдане!—питаю—а деж скеля, де вода? Спрага спалила мені уста, хочеть ся страшно пити...—Я скеля!—відповідає Богдан—з мого серця тече вода й до кінця світа тектиме. Пий!

Тут зняв він свою білу руку зі серця й з нього пустила ся вода. Ні, не вода, а кров. І тече та кров, тече-тече... Далі зробила ся з неї ріка. Я потопаю, кричу, і вже-вже маю втопити ся, аж тут хтось схопив мене за руку і посадив у човен. Дивлю ся: — біля мене сидить Богдан. Срібний човен тягнуть білі лебеді, а десь далеко-далеко грають дзвони. Жах обняв мене. Хочу кричати—так не можу. Пливемо мовчки далі. Пливемо... Богдан узяв ся знов за серце, кров перестала текти з нього, і ми причадили до пристані. А червона ріка, срібний човен і білі лебеді десь діли ся. Богдан узяв мене за руку і веде... На небі ані одної зірки.

Темно і лячно. Довкола нас літають чорві мотилі. Перед нами біжуть босоногі дівчатка в білих шатах, з міртовими віночками на кучерявих головках, і одні з них присвічують нам смолоскипами, а другі кидають нам під ноги багрові рожі, сині блавати й білі лелії. Так зайшли ми до якогось монастиря. Напроти нас вийшов зараз чернець сивий, мов голуб, і повів нас до церкви. Тут провів нам шлюбну присягу й говорив про подружжі обовязки. А коли ми вже відходили, я побачила перед собою велику срібну домовину.—Що се має значити?—я поспитала Богдана з острахом.

— Не бій ся!—відповів він—се наша полюбна палата!—і хотів втрутити мене до домовини, але я почала шарпати ся, кричати і пробудила ся в гарячці...

Сей сон мучив мене через три дні. Страшне прочутте не давало мені супокою. Аж надійшов четвертий день, а се була неділя. Тямлю, як нині... Старенька церков кликала срібними дзвонами на богослуженнє. Весняний вітер приносив через відчинені готицькі вікна запах ірисів та лелій. Убираю капелюх і чую стукіт кінських копит. Серце беть ся неспокійно в грудях. Що-ж знову? Адже хіба нічого нового?... Хлопець привіз пошту. Вибігаю на ганок.—Є що до мене?—питаю хлопця.—Є листи!—відповідає. Беру від нього торбу й судорожно висипаю листи. Дивлю ся: — є до мене лист із Корфу. Від кого-ж би то? Розкриваю нервово конверту—читаю... Ах, краще було втратити зір, запасти ся в глибоку могилу, як читати такий лист. Читаю і не вірю своїм очам. Чернець із бастурі писав коротко: „Всевишньому сподобало ся покликати Богдана Лелїна до своєї хвали. Просив вас, щоб ви простили йому, коли чим прогрішив ся проти вас, та змовили за його душу Отченаш. о. Аркадій“.

Слова о. Аркадія вразили моє серце і я впала мов мертва на долівку. Батько на власних руках занїс мене до ліжка й сам занедужав із жури. Лікарі сказали, що я дістала запаленнє мозку і стратили надїю на моє одужаннє. Мати оповїдала мені, що я часто зривала ся з ліжка і з відкритими очима, кричала несамовито: „О-о!.. Богдан!.. Смієть ся... Танцює... О-о!.. кров соктить з його серця. . Давайте збанок, той великий, срібний!.. Наточимо крові!.. Справимо весїлле!.. Берїть його геть!.. Ловїть!.. Ратуйте!.. О-о!.. Дусить мене“!..

Коли я трохи подужала, взяла від батьків гроші й поїхала до гастурі, села, що лежить на острофі Корфу. Там, недалеко від славної палати цїсарєвої Єлисавети, що зветь ся „Ахілейон“, стоїть на горбку монастир. У тім монастирі я відшукала старенького о.

Аркадія й просила його, щоб він розповів мені дещо про Богдана. Але о. Аркадій не багато вмів сказати мені про нього. Він рідко ходив до села й у перше побачив Богдана, коли братчики принесли його полумертвим до монастиря. Черці гарячо бажали вратувати молоде жите, але се не вдало ся їм. Рана, яку завдав собі Богдан револьверовою кулею, була смертельна. Серце було нарушене й він мусів померти. По смерті о. Аркадій знайшов у нього в кешені білет з просьбою, яку й виповнив, піславши мені лист, про який я згадувала.

Кілька місяців я майже прожила на могилі Богдана. Довкола мене цвіли помаранчі й міддали, а в моєму серці цвів чорний цвіт смутку. Я плакала, молила ся, але все було за пізно. Я поставила на гробі Богдана величавий обеліск з білого мармору, посадила смутні кипариси, щоб плакали над його долею, але все було за пізно, за пізно...

Тимчасом довідала ся родина, де я пробуваю. Приїхав батько до гасури й силоміць забрав мене відти. Але дома я не могла жити й вештала ся по світі. Як довго жили батьки посилали мені гроші, а коли вони померли й я дістала спадок,—я тратила його. Рідня взяла мене в курателю. Літа йшли й я постаріла ся на чужині. Мій маєток меншав і куратор писав мені, що коли не поверну, то незабаром не буду мати з чого жити. Я вернула ся, але краще було перервати нитку свого нужденного життя! Я застала руїну. Після обрахунку оставав ся мені невеличкий капіталік. Сей примістив куратор при одному монастирі, мені дали келію, й я мала жити черницею. Але там я не могла довго витримати і—втекла. Гроші як би пропали!.. Черниця, що приходить до мене що місяця, дає мені з мого капіталіку стільки, щоб не згинуть з голоду... І так доживаю я свій вік!.. Остання жебрачка живе краще від мене!

Оленецька скінчила своє оповідання й попала у важку задуму. Її обличчя замерзло раптово й було жовте, мов віск.

Ксеня не знала, що має робити з собою. Їй було якось ніяково... Вона закрила своє бліде лице руками і відійшла мовчки.

А свічка догарала. .

III.

Так говорив раз рабін Сімеон: „Що за дбайливість показав Всевишній при сотворенню орудя мови! Всякі інші визначні члени тіла лежать свобідно зверху й ідуть просто в гору, або звисають у низ. Лише язик сидить у ямі, покладений плоско, аби все міг лежати спокійно й тихо. А щоб усе міг оставати в тих природних границях, Господь обмуровав його двома стїнами. Одна—зі слове-

вої кости; друга—з м'якої матерії. Аби мірковати його начальний огонь, Єгова обвів його навіть вічно текучим потічком. І що-ж з того? Язик усе таки коїть багато лиха! Скільки-ж то через нього горя, скільки знищення“!

Сі слова Сімеона читала колись Оленецька, вони пригадали са їй тепер, і пекли її мозок мов розтоплене олово.

Стільки літ вона не дозволяла свому язикови переступати „природних границь“ і добре було їй з тим. А тепер дозволила йому свобідно погуляти і що вийшло з того?.. Пониження і нестерта пляма сорому на чолі! І на віщо-ж було їй розкривати кроваві рани свого серця? Адже тайна, що вона так старанно берегла її в своїм серці, стала публичною власністю. Кожному вільно тепер заглянути в середину її серця з близька й оплювати його.. Ох, яка огида... яка огида!..

Холодний піт виступив на чоло Оленецької. Розп'юка загнала пазурі в її серце й немилосердно шарпала його.

Вона впала в безодню і не бачила виходу з неї. Озирнула ся і привиділи ся їй гадюки. Вони виповзали з усіх кутків кімнати, простягали свої страшні пащеки до неї й хотіли проглинати її.

Оленецька скрикнула божевільно. Кинула ся до столика, вийняла свічку й засвітила її.

Гадюки поховали ся по кутках.

Зашелестіла стара липа.

Оленецькій здавало ся, що хтось кличе її. Вона відслонила вікно й побачила трупячо-блїду голову Богдана, привязану за волосе до галузи липи.

Оленецька швидко заслонила вікно, очи закрила руками, сіла на софу й довго трусилася мов у лихорадці.

Потім відкрила очи й трівожно розглядала ся довкола. Але, не побачивши нічого замїтного, прижмурила очи й бажала заснути. Та сон не приходив..

Встала й хотіла ходити по кімнаті. Але втома й гарячка пугали їй ноги. А очи бачили ріжнобарвні цятки, які мішали ся з собою, й творили дивоглядні великі плями.

Сіла знову на софу й шептала щось ніби молитву. Перехрестила ся й усміхнула ся. Якась гадка, наче огонь, блиснула в її замраченім мозку. Зірвала ся зі софи, вхопила обіруч столик, поставила його на середину кімнати й вискочила на нього. Тут зірвала зі шиї червону хустинку, зробила з неї петлю, закинула ту петлю на шию, кінці її привязала до гака, що сторчав серед стелі, і відтрутила столик ногою.

М. ЄВШАН.

Літературні замітки.

„Тіни забутих предків“.

Кілька днів перед смертю Коцюбинського вийшла остання збірка його оповідань — „Тіни забутих предків“. Хотіло ся писати про ту збірку як про останній етап його творчої думки, освітлити її критично в звязку з попередніми етапами, установити той пункт, на якому спинив ся письменник в своїй дорозі. Несподівано прийшла смерть — Коцюбинського Україна поховала, — „Тіни забутих предків“ — лебедина його пісня...

І тепер, над свіжою могилою не можна вже писати про останню збірку Коцюбинського як про „літературну новину“. Мимоволі стає перед очима весь чоловік і артист, бачиш його цілого і всю його творчість, мимоволі всі вражіння скупчують ся довкола одного моменту: він умер! І тут вже немає місця для критики: тут, де мимоволі бачиш по смертну маску чоловіка.

На могилі автора „Тіней забутих предків“ певно вже засіяла ся трава. Подумаєш се і страшно стає. Тож та сама рука не напише вже „На камені“, „Цвіту яблуні“. Тож українська література мала одного тільки Коцюбинського! І не можна увільнити ся від тої сумної рефлексії: Коцюбинські сходять з поля нашої літератури — а де на їх місце нові Коцюбинські, — де молодіж, яка би після сумних похоронів перебила тишину, принесла багато радості, свіжих сил, розмаху? Де молода літературна генерація, свіжі, дужі таланти?!

Коли се пишу — то нехочу тим ватакнути про який небудь антагонізм поміж поколінням молодим а покійним автором. Навпаки. Антагонізму не було, і з поміж письменників старшої генерації Коцюбинський був чи не одинокий, який не тратив від того, що старів ся літами. Він був „сучасний“ так само на початку своєї літературної діяльності, коли перекладав Потапенка і писав „Хо“ або „Задля загального добра“ — половина 90-их рр. — і в 1912 році, коли друкував „Тіни забутих предків“. „Дух часу“ нічо не вдіяв йому, нові генерації літератів, хоч більше галасливі, не могли зіпхнути його на другий плян, він йшов рівною лнією весь час, давав твори щораз більше зрівноважені та артистичні і був загально шанований і почитуваний як талант. Критика українська не виписувала йому пеанів, то правда, довкола його не було одначе ніяких полемік, за весь час не було двох суперечних думок про його творчість; він не кидав ся в вир літературного життя, його імя не було боевою сурмою до нападу на старі традиції і пережитки літера-

турні, від його виступу на ниві української літератури не починаєть ся новий період, — але його постава в українській літературі була достойна, і Коцюбинського всі називали гордістю нової української літератури, за життя він був признаний клясиком. І от такого власне автора нам треба було, а найбільше треба було тепер, в найновіші роки.

Леся Українка, Ольга Кобилянська і Михайло Коцюбинський — се наш літературний ареопаг, найвисша інстанція. І добре, що вони єсть. Треба, щоби хтось був висший понад всякі спори, понад гурти, гуртки і кліки літератів, критиків, рецензентів, понад вічні спори, зависть, понад весь той хаос, який лежить в основі літературного життя. Тут люди себе за чуби водять, здобувають собі місце всякими можливими способами — ті слухають тільки свого внутрішнього голосу і дають твори, які приносять правдиву насолоду та духовий відпочинок для кожного, хто хоче покріпити свою душу мистецтвом. Тому вони — ареопаг. На доливі хаос, і поки з того хаосу народить ся новий геній, поки зійде „tańcząca gwiazda“ — як каже Пшибишевський — поки сформуєть ся талант — вони вже подбали і годні дбати про те, щоб в скарбниці рідної літератури не було пустки. Вони на те, щоби література могла перебути час формовання, не одну остру і небезпечну кризу талантів, вони регулюють літературний дух і життя, серед розбиття та зневіри дають приклади монументальної сили, високих артистичних змагань та духової культури.

І коли вмирає такий талант, як Коцюбинський — ціла генерація молодих талантів лишаєть ся сиротами. Нема кому стояти тоді з боку і спокійно, безпристрастно дивити ся на їх працю, нема кому бути ареопагом. А щоб не було розгардіяшу, щоби ефемериди не проголошували себе творчими геніями і не захоплювали в свої руки власть люди недостойні — треба ареопагу, авторитета.

Очевидно — не сам тільки талант творчий ставовить ту силу авторитета, завдяки якій письменник чи артист може бути безапеляційною інстанцією, до котрої можуть вдавати ся дві противні і ворожі собі сторони. Тут треба високої, мудрої душі, такту великого і характеру. Винниченко теж великий талант, з сучасних літератів найбільше читаний і популярний, але він не буде ніколи судією, ніхто не піде до него за рішенням в спорі, він сам ще не готовий, сам мусить ще бити ся; не натрапив ва той пункт, який ставовить рівновагу і дає внутрішню силу характеру. А Коцюбинський був знайшов ту рівновагу, йшов певною та непохитною дорогою, рівно, спокійно... Вся творчість Коцюбинського закруглена, гармонійна.

II.

В сучасній літературі багато гамору, багато темпераменту, істерики, навіть „чревовіщання“. Тому так легко пізнати „пана по холявах“.

Письменники не знають ніякої дискреції і дуже багато балакають про тайни людської душі, але так, що болять нерви у читача. Тим зраджують не раз і голосні автори своє походження. Занадто багато стукають кулаком по столі.

У Коцюбинського тихо — так тихо, що не знаєш, відкіля починаєти „критику“, на що звернути свою увагу поперед усього, як дібрати ся до психології того мовчаливого таланту, перечитуєш цілий ряд оповідань, ніде удару кулака в стіл, ніде ніякої недискреції про самого себе, здається ані оден нерв не дрожить самовільно і зрадливо, коли він творить. Ох, то страшно так над собою панувати! Сеж фізично мусить руйнувати творця — так зовсім стати паном самого себе і своїх нервів, які в творчості такі збиточні і так легко обдурюють автора, підсуваючи йому за патхнення свої химери... А Коцюбинський все таки був паном над собою над цілим своїм духовим організмом. В творчості він затрачував себе самого — ставав німим свідком того, що творив. Він входив весь, без останку в матеріал, з якого творив, і ніхто не смів бути свідком його таємних дрожань душі, його внутрішньої радості творення, німих схлипувань задля людського горя, досади, гніву. Всі афекти були неваче вбиті на той час. І не можна знати, що діяло ся в його душі, коли він списував страшні картини революційної доби, картини погромів та насильства: він в них живе тільки як артист, не зраджує ані одним натяком своїх людських почувань. Герой, кат, святий чи кровопійця, погром чи торжество ідеалу — яке йому діло! І ката і героя він любить як артист. Зриває з них останню заслону, всі сили напружує, щоб заглянути в безодню їх душ, побачити їх нагими, такими, якими вони є перед самими собою і своїм сумлінням—а позатим нехай жите їх судить. Він артист — чоловіка тоді нема.

В результаті виходили перлини української новелі, твори неваче виточені з одного куска мармору, чисті, шляхотні в своїх лініях. Се так неваче хто відкриває перед нашими очима заслону з білих, пишних монументів і ми бачимо їх відразу готовими, чистими, без одної кази. Цілий ряд таких фігур. Але в свою робітню нас артист не впускає ніколи, не починає варити страв вже тоді, як ми прийшли на пир, всякі приготування дискретно закриті перед нами.

III.

А всеж таки бачимо весь час, як він працює. Творчість його не елементарна, не береть ся тільки з надвижки духових сил і не вибухає несвідомо, помимо його волі. Вона йому дає ся коштом великого напруження нервів, великого пановання над собою і над своїми змислами. Творчість Коцюбинського починаєть ся там, де він себе належи-

то пригостив, вишколив себе, коли певний, що серед дороги не заломить ся і віддиху вистане на весь час... Здасть ся, ні в одного українського письменника не було такої строгої субординації творчих сил засобів...

Се, очевидно, могло бути трагедією письменника, бо приводило до боротьби дві ворожі собі сили. Аби давати тільки те, що виходило з найвисшої гармонії та рівноваги, Коцюбинський мусів, що так скажу, втинати сам себе, ставати ворогом своїх змислів. Він за багато діставав вражінь а малу тільки частину репродукував їх в своїх творах... Змисли його були до певної міри його ворогами. Вони вічно голодні, вічно потребують чогось нового; витончені, артистичні змисли відкривають для себе поживу скрізь по дорозі, вони як автомат відбирають вражіння з зовнішнього і внутрішнього світа — се постійна обсерваторія, яка не дає відпочинку чоловікови, робить його перечуленим, уважним на все, безсонним. Найбільша втома, мука, глибокі трагічні переживання — і вони мусять бути зареєстровані в тій обсерваторії, артист мусить про все пам'ятати, знати те все. Так постійно мусиш чувати, бачити, слухати і відчувати все — в той час, як хочеть ся просто віддихнути повною грудю. Для письменника-артиста се радість носити в собі стільки матеріялу, але організм не все може витримати таку горі. Найперше все стає „матеріялом“ і трудно тоді стримати ся від експлоатації самого себе. Остаточно не можна дивити ся на світ і на людей тільки, як на матеріял. А потому мучиш ся тим, коли за багато матеріялу... Горою тяжить на плечах, а сконсумувати його таки не можна... Те все хоче знов ожити, засяяти пишними картинами, а не стає віддиху і не має тепла, щоб можна тому всему повернути житє... Чуєш утому і безсильність.

Змисловий апарат Коцюбинського занадто інтензивно функціонував і він не міг подолати весь зібраний матеріял. Чуєть ся се виразно в останні роки його творчости, коли він найбільше писав. Тут стиль його вже не такий спокійний, а більше горячковий, уриваний. Автор неначе бажає, щоб більше вражінь нараз захопити, і вже нервами починає приспішувати творчу працю. Разом з тим відкривають ся в тих творах перспективи на його, досі заховану дискретно, психіку... Віддих скорший але коротший, втома, нема сили за одним разом — aus einem quass — сотворити образу...

З останньої збірки се найбільше видно.

IV.

В творах Коцюбинського багато світла, широкого, вільного простору. З його творів можна навчити ся любити житє, природу і людей. I

се великий, внутрішній зміст його творчості. Він живе бачить таким, яким воно єсть і не скриває картин нужди, горя та упадку чоловіка. Але понад тим всім багато сонця, буйна природа, радість живого сотворіння. Коцюбинський солідаризуєть ся з тою радістю і співає хвалу життю. На руїнах Мессіни він усвідомив собі, чому. „Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади по горбах“, — коли він оглядав „сірий труп міста, колись пишної Мессіни... Він розуміє, що мусіло діяти ся в ту страшну ніч землетрусу, він тепер ще вичитує страшний, божевільний жах очей, розхитані стіни, вогонь, трупи. Але тепер, по році, життя пішло дальше як перед тим, люди ті самі, не змінились, нічо не змінилось на руїнах... „Я раптом побачив далекі, зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитнього моря, і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю“...

Так він любив житє, сонце, природу і співав йому хвалу. І тоді, як був вже зломаний фізично, не переставав йому співати. Ave mare, morituri te salutant! — Над гробом стоячи посилав привіт морю.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

З українського життя.

Національне горе.— Російський лібералізм під імперіялістичним народом.— Д. Старосельський в обіймах лікаря Щоголіва.— „Мотня“ д. Відлі з „Русского Слова“.— Харківська студентська молодь.— Подільські „залежи“ російських книжок і лікари.— Розумне, добрей вічне учителів — „общероссовъ“.— Діяльність адміністрації.— Прояви українського життя.— Втрати.

Останній місяць українського громадського життя, й без того не вельми відрадного, охмарив ся тяжким нещастем — смертю славетного художника рідного слова, незабутнього Михайла Коцюбинського. Втрата першорядного письменника і для народу з великою культурою, з широкою, міцною й розвиненою громадсько-політичною самосвідомістю та бадьоро-бурхливим, інтензійним житєм не минає непомітно, одбиваючись у серці земляків гострим болем і викликаючи вибух народньої печалі. Що-ж до нас, Українців, то незамінимої втрати одного з найвизначніших діячів на ниві рідного письменства (сього ще й досі найбільшого чинника нашого відродження) і тих наслідків, що вона тягне за собою, і не збагнути одразу. В особі Коцюбинського українство втратило творця високих культурних цінностей, се-б-то творця того, чим з загальнолюдського погляду оцінюєть ся здібність і гідність нації і її місце серед великої семі народів. Сього досить, щоб зрозуміти, яке тяжке національне

горе впало несподівано на Україну. Докладний розгляд творчої діяльності небіжчика і її значіння для рідного краю маємо в іншій місці нашого журналу, тому переходимо до обмірковання вищих подій і фактів, що стали ся на протязі місяця в нашій життю, або торкають ся його.

В попереднім огляді мені припало відзначити кілька українських Америк, одкритих де-ким з благодушно до нас настроєних сусідів. Я не поділяю патріотичних гордощів де-яких з наших земляків з приводу такого одкриття, бо глибоко переконаний, що наша справа й те чи инше закінченне її залежить не од того, як хто думає про нас, а тільки од нас самих. Скільки не доводь, скільки не переконуй, як не роспинай ся про право на вільний розвиток національного українського життя, все одно з нами рахуватимуть ся остільки, оскільки українство виявлятиме себе реальною силою. Що-ж до того, що комусь там з Росіян у голові розвиднилось, то се, на мою думку, не має для нас великого значіння. Між Росіянами є цілі групи і партії, про яких конечність розв'язання національних питань є абетною істиною, але які конкретні наслідки сього для нас? Поки-що ніяких; вони й самі в отчизні своїй посідають становище якихось „инородців“, бо мислять инакше ніж ті, що тримають у руках своїх владу. Що-ж до новітніх колюмбів, то чи один же раз ми мали нагоду впевнитись, що ходовим вітром для своїх кораблів вони мають імперіалістичний норд, під який здебільшого й надувають вітрила свого лібералізму. А надто коли справа торкнеть ся українського питання. Я вже говорив про те, що й у найдобрійших з них приязнь до нас не сягає далі дозволу нам учитись рідною мовою по початкових школах. Чогось більшого над се вони просто органічно не здатні уявити собі; та й сю дрібницю великодушно дозволяють нам, щоб урятувати од цілковитого пошматовання свій прапор: ще ступінь, се-б-то переступи й початкову школу, то як раз бухнеш ся в обійми савенкової братії. Та сей власне поріг давно вже переступлено д. П. Струве й ріжними Кашкаровими, Днестровими то-що. За сими завзяттями йдуть инші, і за сей місяць маємо кілька випадків спроби затерти межу між лібералізмом і російським націоналізмом. Найвизначнійший з них -- се виступ д. Старосельського з „Русской Мысли“, сього гнізда д. Струве. Грунтовні тези д. Старосельського такі: д. Щоголів написав справжню енциклопедію українства, і вона варта уваги не тільки блакитних благодітелів російського громадянина, а і всякого, кому в печівках сидить оте осоружне українське питання, се-б-то і йому, д. Старосельському, російському лібералови; варта уваги, бо, маючи „енциклопедію“ під руками, не треба їздити, як д. Обнинський, по Україні й усіх-усюдах, щоб одкрити Америку українства: сидиш любенько за столом, перегортаєш знічевя „енциклопедію“ й бачиш усе, як

на долоні. А головне — все тут до душі, не так, як в д. Обнинського: і обурення на потурання російського громадянства „крайностями и увлечениями представителей украинства“, і неможливе „разнообразие малорусских диалектов“, і чудернацький, обурюючий правопис, і шкодливість українізації початкових шкіл для культури, і обдурювання хитрим хохлом поступової частини російського громадянства і т. д., і т. д. Не поділяє д. Старосельський тільки тієї думки лікаря С. Щоголіва, що в боротьбі з українським рухом потрібні урядові карі й репресії, не поділяє, бо... се, бачте, зробило-б з Українців мучеників за ідею. Публіцист Старосельський, як бачимо, обстоює за ідейну боротьбу з нами. Що й казати, — ідейна боротьба є річю дуже гарною навіть тоді, коли провадить ся без отих „двусмысленностей и побряжек“; але що може бути курйознішим за отсі заклики представників російського лібералізму боротись ідейно супроти проведення в житті одного з пунктів своєї програми, супроти самовизначення нації. Мені зроблять закид, що не всі-ж, мовляв, ліберали російські ступають у ногу з дд. Струве та Старосельським, що є такі котрі... й т. д. Можливо. Але ніхто не переконає мене в тім, що найхарактернішою рисою російського лібералізму є нахил збиватись з тону, виходячи з тісних рамок програми в широке море життєське. Чимало бачили тому прикладів, і найяскравішим з них колишній виступ у Державній Думі в нашу „оборону“ радикала з радикалів, д. Родічева, який пропонував не ставити нам перешкод, бо, мовляв, перейшовши до реальної роботи, ми самі наочно довідаємо ся, що весь наш рух і домагання є кумедною бріднею. Хіба ся оборона нашої справи не варта „мученичества за идею“ д. Старосельського? . Маємо й свіжий приклад з газети „Русское Слово“. Ся вельми популярна в Росії ліберальна московська проскурниця не раз і не два частувала своїх численних читачів інформаціями про українство, схожими на клясичну капусту з горохом; але не раз також і не два подавала про нас і наших закордонних братів і певні відомости та ще й під підлевою приязні до нас. Одно слово все як слід по-ліберальному: ділковите неучтво в національних питаннях, прикрите од зайвих нарікань серпанком гарного, прихильного відношення до пригноблених націй. Та пила в мішку не заховаєш: воно візьме та й виткнеть ся з „благжелательнаго“ мішка яким-небудь придуркуватим писакою. Передо мною лежить фелетон якогось д. Віллі — „Пиагорова теорема“ („Русское Слово“ за 27 квітня). Фелетон сей остільки безглуздий, безпардонний, що можна напевне говорити, що автора його десь з-за угла мішком телепнуто, бо „ляпати“ отаке, як він у популярній великій газеті, личить хіба тільки відомому мудрієви з печі. Проте я все-ж таки звертаю на нього увагу читачів, бо красномовнішого покажчика щирости відносин

до нас російського лібералізму годі й шукати. Д. Віллі, бачте, мав нагоду розмовляти з одним українським письменником і, щоб виразнійш уявити собі різницю мов московської й української, спитав його: як сказати українською мовою — „квадрат гіпотенузы равняется суммѣ квадратовъ катетовъ?“ Письменник ніби-то відповів йому: „квадратъ хыпотенузы равняется суммѣ квадратовъ катетовъ“. Нареготавшись добре з такої „окремої“ мови, д. Віллі знов запитав: а як же по вашому сказати — „пифагорова теорема?“ Письменник, не вагаючись, бовкнув: „Пихвагорова мотня“. Далі д. Віллі наводить низку власних коментарів на тему — дозвольте їм усе, нехай побавлять ся, а ми порегочемось. „Кіевская администрація, — вигукує він наприкінці, — заражена українофільствомъ!.. Ея ухо улавливаетъ въ „Пихвагоровой матнѣ“ музыкальную украинскую „хыпотенузу.“ Примите мѣры!..“ Що д. Віллі всю свою розмову з „извѣстнымъ украинскимъ писателемъ и знатокомъ украинской литературы“ просто вигадав, про се нема що й казати. Коли щось і трапилось у нього з дискусій на українські теми, то безперечно з „извѣстнымъ“ його приятелем і одиодумом Стецьком із „Сватання на Гончарівці“, і треба признатись, що в сій суперечці д. Віллі перевершив безглуздем навіть Стецька, бо виявив себе дурнійшим улюбленим „мотни“: навіть його Стецько зміркував, що слова — Піфагор, теорема, квадрат, гіпотенуза, сума, катет — зовсім не московські слова й переклав фразу на українську мову сливе правильно, се-б-то так, як воно є й у всіх культурних мовах; для добродія-ж Віллі, що в простоті сердечній всі ті слова вважав московськими, така, приступна й Стецькови, істина здалась не під силу. А чому? Тому, що д. Віллі — російський ліберал і, коли трапляеться йому наразитись на українське питання, то раптом з глибин його мізерної душі випливає наверх захований московський шовінізм і макітриє і без того блаженку голову. Не маючи через своє неуцтво аргументів хоч таких, як у д. Старосельського, він простісенько регоче сміхом „извѣстнаго украинскаго“ Стецька. Що лишаєть ся сказати на се? Цікаво тільки було-б глянути після сього у вічі тим нашим землякам, що часом раділи, походяючи з пихою, коли читали на сторінках „Р. Слова“ прихильні до українства замітки. Не дуже весело, певне, їм. Нехай: матимуть „опит і практику“, мовляв Банавентура, й таким робом одучать ся потроху запобігати ласки в чужинців, коли на часі власної спішної роботи багато. Ні, я вже волю краще мати діло з Савенками та Щоголевими, ніж з російськими лібералами; тут принаймні все ясно, як Божий день: вони хворіють російським націоналізмом, бо з того кусень хліба мають; вони відчують зростаючу силу українства й небезпеку націоналізмови, се-б-то й собі, і „категоряють“ теє українство, не прикриваючись і не загорта-

ючись у тогу з гарних ліберальних слів. Отже всі ми й тямимо, що се наші запеклі вороги й не кохаємо що до них жадних ілюзій. Рятуй нас Боже від таких „приятелів!“.

А наплодило ся їх, тих приятелів, за часи російського лихоліття, як сарани — і між громадянством, і між учителями, і між молодю. Про ворожий до українства настрій серед поступової російської молоді й про його причини мені вже доводилось говорити на сторінках „Л.-Н.-Вістника“. Відтоді щось не траплялось нічого видатного з цієї сфери. Але нещодавно в українській пресі з'явив ся дуже красномовний лист студентів-Українців Харківського Технологічного Інституту, який свідчить, що поганому роду нема переводу, і російське ліберальне студенство ані трохи не ліше за своїх ліберальних батьків. Студенти-Українці Харківського Інституту висловили бажання мати в інститутській студентській бібліотеці й українські книжки, але наразились на вороже відношення до цього „з боку правління, що складаєть ся з людей поступового, навіть партійного напрямку“. Надзвичайно цікавий мотив ворожості: се — „небажанне націоналізувати книгозбірню“. Прошу читача вдуматись у сей мотив. „Зявище, — пишуть у своїй скарзі студенти-Українці, — досить характерне для наших Росіян-поступовців“. Не тільки „досить“, — додаю од себе, — а навіть і зовсім характерне. І тут, у сім мотиві, російський ліберал — як на долоні. Німецькі, французські, англійські й інші книжки, звичайно, не підлягають сумнівам у шкідливості, а українські — чомусь раптом знаціоналізують книгозбірню. Крім того, харківські родичі по духови д. Віллі й не підозрівають того простого й очевидного факту, що, не пускаючи до бібліотеки книжок іншою мовою, ніж московська, друкованих, вони тим самим націоналізують її. Говоріть після цього, що харківська ліберальна молодь у своїх міркуваннях виходить не од „мотни“ д. Віллі! Та сама стецькова аргументація й льогіка, та сама безтямність орієнтуватись навіть у найпростійших національних питаннях, що походить од часом може несвідомого засліплення шовінізмом.

Для більшого освітлення питання про відношення до нас російських поступовців варто ще навести звістку з „Ради“ (96) про засідання подільських лікарів-епідеміологів. Знято було питання про те, як зарадити лихови небажання селянського читати російські книжечки про боротьбу з пошестями. Небажанне се виявилось рішучо досить, бо, як посвідчив лікар Фіялковський, зустрічають ся цілі „залежи“ нерозданих книжок. Лікар Іваницький пояснив, що се через незрозумілість мови, якою написано оті „популярні“ книжки, бо коли-б подавати відомости тією мовою якою розмовляє й яку одну тільки й розуміє людність губернії,

то з того була-б велика користь і книжечки читали ся б залюбки. Таку заяву свого колеги лікар Ушаков прийняв за особисту образу й почав присягати ся, що не було випадків, коли-б його не розуміли, а як ще до того упорядковано буде лекції й читання, то все буде гаразд. Член земської управи, п. Красовський, додав, що він докладно знає, як письменні селяне цурають ся українських книжок і вимагають тільки російських. Хоч така заява шановних епідеміологів трохи суперечила „залежам“, проте на се ніхто не звернув уваги: засідання скінчили, добалакавшись до того, що все одно даремні заходи, бо адміністрація не дозволить ні лекцій, ні читань, якою-б мовою їх не захожувались провадити. Характеристично, що п. Ушаков запевняв, ніби його краще розуміють, коли він звертаєть ся до селян московською мовою, а п. Красовський — навпаки — що з селянами краще розмовляти українською мовою, що ж до книжки, то — се ще питання. Виходить, не сподівали ся, що буде знято питання про мову, й не порозумілись заздалегідь, щоб у одно... казати. Теж не втікли через те далеко од „мотни“ д. Віллї.

Спустимо ся ще низше в ті „тихія заводи“ народнього життя, в яких навіть д. Струве дозволив вживати рідну мову. Тут сіє своє розумне, добре й вічне, ратай на просвітній ниві — народній вчитель. Чорносотенство між учителями зявище рідке: здебільшого наші педагоги поділяють ся на Українців і „общероссовъ“, се-б-то лібералів російських. Як сі останні ставлять ся до українського національного руху, бачимо хоча-б з отсих кореспонденцій:

„Народня освіта поміж селянами, — пишуть „Радї“ (№ 71) з м. Ясногородки (Київщина), — стоїть дуже низько; два роки усього як тут одкрито земську двохкласову школу. При земській школі єсть бібліотека, але селяне не цікавлять ся, бо вони не привчені до читання й мало знаходять цікавих книжок московською мовою, а своєю рідною там книжок таких було вписано, і селяне зразу їх усі перечитали; але завідуючий школою Орленко, який теж величає себе малоросом (до-речи: й Савенко в Думі проти свого прізвїща, в графі — національність, написав: „малороссь“ С. Ч.), подав на се доноса, і начальство виписувати книжки заборонило. Крім того, воно покварало і вчителя, що завідував бібліотекою, скинувши його з посади та перевівши в другу школу“.

Так сіє розумне, добре, вічне народній вчитель, д. Орленко, прищеплюючи рідному (як і сам признаєть ся) народови те, що тому непотрібне, й викоріняючи насущне.

„Учитель 2-х класової земської школи, К. Скрижановський, — пишуть „Радї“ (№ 76) з Самородка (Київщина), — забороняє уч-

ням тієї школи читати українські книжки та газети. Робить він се через те, що, на його думку, се все вигадка. Один учень підчас гулянки десь дістав газету „Маяк“ і став читати. Учитель наглядівши, що коло нього зібралось кілька учнів, потайки підкрався, видер з рук газету і став гримати на учнів. При сьому він пегарно висловився про видавців газети та про поета Т. Шевченка. Після сього вчитель заявив, що як побачить в учня газету на рідній мові, то вижене з школи. Не задовольняючись учнями, вчитель відшукує по селу людей, що передплачують рідні часописи і ганьбить їх за се“.

Сей вже справді поводить ся „безь послабленій и поблажек“, і вболіваюча за долю загальноросійської культури душа д. Струве може тільки тішитись. Коли-ж та до діяльности панів лібералів додати ще діяльність російської адміністрації в напрямку викорінення українського духу з Українців, то матимемо картину просто зворушуючу: добрі бажання лібералів, обперті на Щоголівську „енциклопедію“, і проведення тих бажань у дійсність органами, до яких мимоволі лине ліберальне серце, як до прадавніх варягів, що наведуть таки на „богату и обильную“ землю любий ліберальному серцю „порядок“.

А порядок наводять ся досить енергійно, і я по звичаю занотую всі випадки приборкання українства, які тільки знайшли місце на протязі місяця в українській пресі. Триматимусь роспорядку хронологічного.

Гурток гімназистів у Лебедині (на Харківщині) впорядив літературну вечірку присвячену памяти Т. Шевченка. На вечірці, крім реферата, читало ся поезії Кобзаря. Директор гімназії, довідавшись про „незаконное сборище“ й читанне „нелегальной литературы“, доніс про се в округу. Упорядчикам вечора й усім учасникам загрожує кара.

Київська адміністрація не дозволила д. Дмитренкови прочитати в Клюбі „Родина“ реферат українською мовою на тему „Суть поступу“.

З наказу губернської жандармської поліції в Курську одбуло ся багато трусів у тамтешніх Українців. Труси мають характер масовий. Поліція пильно переглядала все, що є в кватирях і забірала листи, українські листовні картки, евангеліє українською мовою, українські газети й інші легальні річи.

На Курінівці (передм. Київ) в чайній товариства тверезости не дозволено впорядкувати вечірку, бо в програму вміщено твори Т. Шевченка. Досі такі вечірки дозволяло ся.

В Одесі градоначальник Сосновський заборонив Клюбам „Українська Хата“ читати на вечірці памяти Т. Шевченка реферат українською мовою.

У Вороніжі поліцмейстер заборонив літературно-вокальну вечірку памяти Т. Шевченка, нічим того не мотивуючи.

В Умані так само справник заборонив вечірку пам'яті Т. Шевченка, мотивуючи заборону тим, що дозволу треба прохати в губернатора.

У Полтаві учням де-яких середніх шкіл було заборонено бувати на концертах, присвячених Шевченкови та Лисенкови.

9-го квітня з наказу київської адміністрації конфісковано по книгарнях число 3 українського місячника „Дзвін“. Редактора Ф. Преподобного тягнуть до відповідальности по 129 ст.

У Максимівці, борзеньк. повіту, п. пристав звелів урядникови замазати на вивісці споживчого т-ва слово „крамниця“, мотивуючи, що він сам малорос, а сього слова не розуміє.

В Осієвці (на Поділю) поліція не дозволила аматорам виставити навіть „Пана Штукаревича“.

У с. Поташні (на Поділлю) сільський староста заборонив дівчатам біля церкви Великодні гри й співи.

На підставі останнього циркуляру п. Кассо про народні бібліотеки з земських шкіл на Харківщині забрано між иншими „Катерину“, „Невольника“ й „Назара Стодолю“ Т. Шевченка.

Прилуцька бібліотека українських книжок і часописів не передплачує, бо комісія, що нею завідує, складається з малосвідомих людей і чорносотенців. Інспектор народніх шкіл, зауваживши, що слухачі педагогічних курсів читають рідні книжки й розмовляють рідною мовою, заборонив їм брати книжки у сій бібліотеці (де-що з українського лишило ся в бібліотеці з минулих часів) і частенько ходить на ревізію.

Се поки-що й усьо, що я назбирав з адміністраційної практики на українських спинах. Од Шевченкового „Кобзаря“ до знаменитого „Пана Штукаревича“ гостре око російського вартового знайшло крамолу. Чи не небезнека!.. Цікавий ще виступ депутата 5-ої Державної Думи, відомого п. А. Савенка, в оборону Шевченкової могили. Сим разом наш давній приятель виступив у ролі Грінченкового вовка, що задавивши ягня, проливав над ним свої вовчі сльози. Помандрувавши язиком на петербургським бенкеті „всеславян“ через Карпати до Константинополю, и. Савенко вже навспражки побував між иншим і на могилі співця України. Побував і обурив ся.

„Повинен сказати, — зазначив він у своїх „думахъ и настроєніяхъ“ („Кієвлянинъ“, № 113), — що за могилою доглядають дуже погано. Скрізь занехаянність і недбайливість. Ті, що шанують пам'ять поета, не подбали навіть упорядити більш-менш зручну дорогу на могилу, бо по теперішній не кожен здолає видрататись“.

Сердега! Як то тяжко дістається тая іскра людського почуття. Але... пригадуємо, що колись, ще й не так давно, мало ся зорганізува-

ти товариство догляду за могилою Шевченка, та адміністрація того товариства не дозволила, злякавшись київлянських брехень, в яких не останню участь брав і п. Савенко. У числі 115-му „Кіевск. Мысли“ безсоромному землякови дає належну відповідь д. Гр. Сьогобочний, нагадуючи йому, що в № 318 свого „Кіевлянина“ за 1911 р. Савенко здіймав страшений лемент з проводу подорожи на могилу тих, що шанують пам'ять поета. І виходить, як у того вовка: сам задавив, сам і слюзи проливає. Список випадків скакання націоналістичних і всяких інших російських кіз на похиле дерево українства скінчу цікавим винаходом далекої владивостоцької газетки „Далекая Окраина“. Д-ій Віллі з „Русск. Слова“ запевняє, що ніякої української мови, крім „хыпотенузы“, нема; а „Далекая Окраина“ землю їсть, присягаючись, що є, тільки вигадав її австрійський уряд на шкоду московській; а вигадав так: взяв потрібну кількість німецьких, латинських, польських слів, перемішав і звелів галичанам вивчити на пам'ять; од галичан сю мішку перехошили й ми, російські Українці. Прочитавши таку „історію“ мови, не самохіть подумаєш, чи не піфагорова часом „мотня“ спричинилась і до сієї теорії з „Далекою Окраиною“?.. І дивує не сама нісенітниця, яку верзуть сі всі новітні українознавці, а те, що й у такому, на край світа закиненому, місті, як Владивосток, теж цвенькає якась мізерія про наші змагання. Дивує те, що все так швидко могло переплутатись: Струве, Щоголів, Старосельський, Савенко, Віллі, Кашкаров, „Русское Слово“, „Утро Россіи“, „Московскія Вѣдомости“, „Далекая Окраина“ і т. д. Ще рік-другий і з сієї мішки вийде, сподіваюсь, пречудова одноманітна маса, в якій уже зовсім не одрізниш і не вирізниш нікого: зітруть ся всі межі, всі боки, всі ріжниці. А може... може й ні: занадто вже спритний російський ліберал, занадто тямить він науку принатурення, і занадто запеклий російський націоналіст та чорносотенець. Повіє новим вітром (як що повіє!) і ліберал знову опинить ся в передніх таборах. Всяко буває.. Щасти-ж йому, доле, на все добре, а наше діло, повторюю знов, не зважати на їх та працювати над збільшенням нашої реальної сили, яка єдина тільки й примусить знайти своє місце всякого дурноголового, але зарозумілого україножера.

За минулий місяць одбули ся загальні збори Миколаївської та Подільської „Просвіт“, загальні збори Харківського Т-ва імени Квітки, два засідання Наукового товариства в Києві одно з яких було присвячено пам'яті незабутнього М. Коцюбинського, що упокоїв ся 12-го квітня; 23-го березня в Клюбі „Родина“ одбули ся установчі збори т-ва „Український Технік“, що має на меті видавати й продавати книжки, брошури, журнали та інші видання по технічним і промисловим питанням, а також удержувати технічне бюро, відкривати склади,

магазини, організувати контори і всякі промислово-технічні підприємства, одкривати філії й т. и.; одержано звістку про організацію у Вороніжі українського літературно-драматичного т-ва; одбуло ся засідання Об'єднаного Комітету по зборі жертв на пам'ятник Шевченкови, — вирішено на ній запропонувати скульпторам Андрееву, Волнухіну, Гаврилкови й Шервудови подати свої проекти пам'ятника а також намічено членів журі сього іменного конкурсу. Як відгук минулих шевченківських роковин, увесь час то тут, то там, упорядковувались вечірки пам'яті поета — в Ризі, Нижне-Дніпровську, Полтаві, Прилуках, в Іркутську, Одесі, Саратові й т. д.; в Полтаві, крім того, одбув ся концерт, присвячений пам'яті М. Лисенка й упоряджений т-вом „Боян“, в Москві — т-вом „Кобзар“. Рясно улаштовувались аматорські спектаклі: розвага дуже користна, але невадило-б д.д. аматорам залишити всяких „Душогубок“ та „Панів Штукаревичів“ і перейти на більш добірний репертуар. У минулому-ж таки місяці святковано було земляками 25-літній ювілей літературно артистичної діяльності Тетяни Сулими — в Катеринославі (4-го квітня) і 30-літній ювілей артистичної діяльності Ганни Затиркевич-Карпинської у Петербурзі (26-го квітня).

Крім М. Коцюбинського, на протязі останнього місяця українство втратило ще таких своїх діячів: І. Туркевича, одного з фундаторів дорпатського університетського українського т-ва; помер в Оренбурзі, де дістав посаду, скінчивши університет; І. Дворниченка, одного із співробітників першої постійної української трупи М. Старицького; помер у Феодосії; І. Науменка, відомого українського артиста; помер у Харкові; О. Рубця, колишнього професора петербургської консерваторії; з українських праць небіжчика маємо: „216 укр. народніх пісень“, „Збірник укр. нар. пісень“ (5 вип.), „60 народн. пісень“ (на 3 й 4 години), „3 народн. пісні“ для мішаного хору і збірник народніх танків; помер О. Рубець у г. Стародубі.

Бібліографія.

Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Книга XI. Київ. 1913, ст. 162+(2), ціна 1 руб. 50 коп.

Книжка присвячена безсмертній пам'яті Великого музики України. Відкриває її гарна промова проф. Мих. Грушевського „Пам'яті Миколи Лисенка“ (5—12), виголошена на зборах товариства у грудні мин. року, в якій дана коротка характеристика життя й діяльності покійного Кобзаря і передового громадянина України. Не на місці лише друга промова — слово „Над труною Миколи Лисенка“ (ст. 13—14) д. Ів. Степенка. Вона повна чути, але їй місце на сторінках загальнолітературного, а не наукового органу, для котрого вона нічого не дає.

Третя стаття, присвячена Миколі Виталієвичу, — се О. Русова „Лисенко науковий дослідник законів української музики“ (ст. 15—24). Се не теоретична розвідка, а ніби сторінка з споминів. Шановний Олександр Олександрович оповідає ряд цікавих моментів з музичної діяльності Великого покійника, живих ілюстрацій його наукових заслуг на полі нашої національної музики, першим і досі не перевищеним орачем котрого був незабутній Микола Виталієвич. Лисенко, кінчить шановний автор свою інтересну статтю, був основоположником науки про українську музику, тим вищим від інших дослідників у сій сфері, як Ларош, Стасов, Сокальський, Серов, Кюї, що здобуті науковим аналізом закони втілює у свої безсмертні твори.

Далі йдуть наукові розвідки на інші теми. Д-ій Л. Добровольський в статі „Михайло і Золоті ворота“ (ст. 25—52) переглядає всю дотеперішню літературу про українську легенду про Михайлика й Золоті ворота. Сей екскурс лише перша частина статі. Подає його автор для улегшення орієнтації в тих текстах легенди, які лишилися невідомими для дослідників, та в натяках на значне розповсюдження її в старовину. Дальше обіцяє д. Добровольський зайняти ся сими текстами й натяками і каже, що його вказівки сприятимуть бодай більшій релефності, більшій кольоритності тої картини, яка малювала ся попереднім дослідникам на підставі знайомости з двома-трьома лише варіантами сеї легенди.

Поза сею чисто підрядною цілю має екскурс д. Добровольського й самостійний інтерес, як совістний огляд цілого ряду праць присвячених цікавому питанню і ми радимо всім інтересованим, а надто молодим, початкуючим фольклористам познайомити ся з працею шан. автора.

Інтересна також стаття д. Ів. Каманіна „Українські богатирі козацької доби“ (53—74), в котрій, послугуючи ся матеріалом дум і переказів про богатирів, освітлюючи його історичними коментарем, оповідає нам заслужений історик нашої бувальщини про наше старосвіцьке лицарство, що виявляло ся в богатирстві й козаччині, явищах одного і того самого порядку, двох періодах одної і тої самої дії, перерваних лише татарським нападом.

Питання про генезу різдвяних та великодних бурлескних віршів торкаєть ся д. С. Гаєвський в статі під заг. „Різдвяні та великодні

вірші“ (ст. 75—106). В додатку подає автор вісім новозаписаних віршів. В кінці маємо продовження солідної статистичної розвідки Миколи Порша „Робітництво України“ (ст. 106—162), кінець котрої обіцяє шан автор подати в слід. книжці „Записок“. В поміщеній тут частині його праці маємо такі розділи: Поділ робітництва України по походженню, (розд. IX), Скільки було в 1897 р. на Україні робітництва українського (X). Скільки робітництва на Україні по „Матеріалам комісії 1901 року (XI), Концентрація праці в промисловості України (XII) і Поділ фабричної промисловості по містах і повітах України (XIII). Як бачимо, питання незвичайно інтересні. З нетерпливістю дожидаємо кінця цілої роботи.

Вол. Дорошенко.

Французська преса про український нарід. Les Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des Nationalités. Nummeros consacres à l'etude de l'Ukraine ч. 3—4.

В Парижі вже другий рік виходить місячник, присвячений інтересам пригноблених націй — *Les Annales des Nationalités* — під редакцією Пеліссе, видатного літератора й Габриса — щирого оборонця національної справи, який не тільки присвячує сьому виданню чимало часу й роботи, але ще й дає на його упорядкування свої власні гроші. *Аннали* обслуговують справу, яка тепер дуже цікавить взагалі західну Европу; національне питання стає тепер лозунгом пассіфістів — бо гніт нації викликає вибухи проти гнобителів, дає ґрунт задля війни. Поки будуть на різних державах нації, які не мають жадної волі розвивати свою національну культуру, вживати свою мову й жити хоча в якій небудь автономії, в такому ладі, де усякі національні змагання мали-б своє задоволення, доти війна буде повсяк час загрожувати Европі. Той рік — 1912-й *Аннали* обмежували ся коротенькими звістками про прояви культурного життя, та про всякі утиски різних націй. Тепер, розпочавши другий рік свого життя *Аннали* поширили зміст своїх книжок й присвячуючи окремі свої числа тим або другим націям дають значно більше відомостей про культурний розвій, історію й сучасне становище націй. Перші дві книжки були цілком присвячені славянським народам, що тільки що закінчили славну боротьбу за свою національну незалежність від давнього їх гнобителя Турції. Третя й четверга знайомить західну Европу з нашою Україною. Передне слово належить відомому вченому історичу — Сецьобосу. Він звертає увагу на те, що такий численний народ — 30 мільонів Українців — досі був невідомий культурному світові, а між тим він має свою славетну історію, свій національний період страждання, веде боротьбу за свою культуру й має своє літературно-артистичне відродження. В сьому числі *Анналів* можна досить ясно уявити собі дійсне становище нашого краю. Нам присвячено 11 поодиноких статей, з яких три писані невідомими авторами, а сім замовлено редакцією в наших видатних письменників проф. Грушевського, Єфремова, Вороного, Ольги Коссаж, одна стаття — *Les desiderata des Ukrainiens en Autriche* — написана членом австрійського парламенту Др. Л. Цегельським й одна належить д. Федорчуку. В першому географічному огляді подають ся цифри % розселення Українців на території південної Росії; до

сього додана карта, але дуже кепсько виконана, по якій дуже трудно уявити собі, де саме живе більшість Українців. В історичному огляді проф. Грушевський подає дуже стислий але гарно скомпонований конспект української історії; в другій статі висловлює ті змагання, бажання, які живуть в сучасному українському громадянстві, з боку національно-політичного й культурного становища українського народу. Стаття д. Єфремова — *Oppressions séculaires* — Вікові утиски — яскраво виявляє, як усі культурні українські змагання душилися московським урядом, як загинула під утисками українська література, але в кінці кінців духовна сила українська перемагає ці утиски, витворює видатну літературу але громадянське життя калічить ся й досі. В статті Єфремова й в окремій статті *Les Ecoles Ukrainiennes* — (Українські школи — без автора) — голосно поясняє ся вбоге становище української освіти без рідної школи, без читалень та книгозбірень з українськими книжками, як усі змагання до рідної школи й до освіти придушуеть ся чужомовним навчанням. Обік з сими статтями, де можна зрозуміти страшну недолю українського життя, виступає все те, що утворив український народ по літературі — *Aperçu historique de la Litterature ukrainienne* — історичний огляд української літератури, — по театру *Le theatre ukrainien* (Український театр, д. М. Вороного), по орнаменту — стаття пані О. Косач — *L'ornement populaire de l'Ukraine* (Народній орнамент України) і стаття А. Л. — *L'Architecture ukrainienne* (Українська архітектура). Як поставити утиски й творчість українського люду, одно проти другого, то не можна не дивувати ся безконечному скарбови національної творчости, яка не вважає на вікові утиски й збагачує національну культуру одного з модерніших народів славянського світа.

Цікаву статтю про відродження України подає д. Федорчук — *La Renaissance de l'Ukraine*. Се його відчит, який він робив в Парижі в Висшій Соціальной Школі 18 лютого 1913 р. Взагалі можна помітити, що великий Париж зацікавив ся Україною, про її літературу роблять ся відчити, промови, пісня українська лунає по парижських сальонах й концертах. Анналі присвячені Україні розійшли ся за один місяць, й преса Європи звернула увагу на ненормальне становище нашої нації. Польська преса ображена словами Сеньюбоса: *Les aristocrates polonais ont pris les terres (du peuple Ukrainien) et l'ont réduit a la condition d'un peuple de paysans serfs ils furent des maitres très durs, qui pressaient les hommes et abusaient des femmes*. (Польські пани захопили українські землі і український народ повернули в рабів. Вони панували жорстоко, над чоловіками й над жінками виявляли владу безмежну див. *Annales* № 3—4 стор. 1). Д. Федорчук в статті під наз. „*Drang nach Osten*“ дуже яскраво малює, як Поляки в Галичині заходили ся скуповувати землю бідних Українців й колонізувати Галичину польськими родинами. Задля сього закладають ся цілі товариства, й те саме злочинство, яке Прусія робила з Ляхами в Познані, Ляхи виробляють в східній Галичині, віковичній українській землі. Так заклала ся в 1912 р. „*Ziemia polska*“ (Земля польська). За останні 30 літ імміграція польська в русинську землю дала 77.522 родини (230.000 д.). „Легко зрозуміти, каже д. Федорчук, через що за сей саме час безземельні Русини в числі 388.000 д. на віки покинули свій рідний край й поїхали в Америку“. (ст. 187).

Всі ці статті дають особистий інтерес. 3—4 Н. Анналів Націй цікаво прочитати не тільки Французови але й Росіянину, які так мало свідомі в українській справі, й Українцєви щоб знати як ставлять ся до нашої справи закордонна преса громадянство. Число Анналів коштує 2 фр. 25 сант. й можна його виписувати з Парижа: Boulevard des Batignolles 41. Mr. Gabrys.

С. Р.

Михайло Яцків: *Смерть бога*. Львів 1913. „Новітня бібліотека“.

В „Шляхах“ написав сам автор рецензію на свою найновішу збірку новель. „Се моя найслабша збірка — пише.—Видно в ній за стій, метушню, а мало тут тих позасвітних гомонів, які проявляли ся давнійше“.—Збірка взагалі пестра і непотрібно ввійшла тут така річ як „Посол Петришин“. Головна річ, яка займає половину збірки — се „Смерть бога“, „студія молотом“. Герой тої студії — артист-маляр Корній Борсук, а властиво опис всіх його старань, аби спричинити шкоду і знищити кожного, хто йому на дорозі або не подобаєть ся. В оповіданню багато цитатів з газет і старих журналів. Переконаємо ся при блисшим розгляді тих цитатів, що вони взяті з статей Івана Труша, друкованих в „Ділі“, „Будучности“ та в „Артистичнім Вістнику“. Отже Борсук-Труш. Оповідання писане з темпераментом приносить сильні удари типам там змальованим — бо крім Борсука єсть ще й иньші типи того самого рода, як редактор Швайка — але занадто нервове. Краще було-б трактувати таку тему з боку гумористичного чи сатиричного, тоді станути можна по над тим всім, що автор бе молотом, і спокійно, а певнійше ударяти. — Сам автор в авторецензії виказує впрочім хиби своєї збірки і поодиноких творів. А раз він їх бачить — нема рації говорити йому те саме. Основне питання — пише Яцків,—коли я ті всі хиби сам так добре знаю, то чому не зробив краще? — Відповідь: На багні ніхто не буде плавати, лише на бистрій і чистій ріці, або на морі“.

Правильно сказано. В Галичині трудно плавати тим, що служать літературі та мистецтву.

М. Євшан.

Гаврило Левченко. *Стогін життя*. Київ 1913. Ціна 30 коп.

Книжечка „вершів“ д. Левченка невеличка і за се читач мусить бути авторови дуже вдячний. Се, разом з папером і шрифтом, одинока добра прикмета тої „поезії“.

По перегляненню сих віршів лишаєть ся вражінне, що бачиш музиканта, який взяв собі дошку, навіть невідладжену, вирізав її на взір скрипців, причепив замість струн грубі нитки, той грає, аж тобі моторшно стає на душі, робить смиком всякі викрутаси аж нудно робить ся від них, і таку музику називає... „стогін життя“.

В тій віршованій прозі, яка містить ся на 30 сторінках, немає ні сліду поезії Автор виявив цілковиту відсутність всякого чуття, всякої думки, які потрібні для поезії, скрізь сухитничість, деревляність, нездарність. Про дрібку оригінальності нема й що згадувати. Автор нездарно переспівує Шевченка, забрав від його склад вірша, цілі фрази попереписував, а навіть деякі вірші, лише підмастив їх своєю невмілістю й жабячою безкровністю. Візьмім останній вірш „Годи“ (ст. 30).

Іуть і безслідно шезають,
Мов хмари проходять годи.
І люде вмирають—не знають
Куди вони плинуть куди.

дальше

Куди ж вони плинуть невпинно?
Немає відмови, нема! і т. д.

Оскільки в Шевченка гарно вийшов сей вірш, остільки наслідуюванне д. Левченка погане.

Форма „віршів“ погана, скрізь однакова і аж до скуки однаманітна. Не можна назвати сих віршів англійським парком—як писав один з рецензентів сеї книжки,—де дерева гарно обтяти, стежки гарно уряджені. Про се в книжці д. Левченка не можна й говорити, бо тут який зміст така й форма.

Те все позваляє авторови думати про себе, як про щось надзвичайне, як про чоловіка, в якого душі криють ся незвичайні скарби.

Я б сказав вам все до цяти,
Показав би свою душу...
Ви ж лихі супостати!
Через те мовчати мушу.

І гарно був би зробив „поет“, як би був замовчав, і не виявляв того свого духового убожества, безсилости, анемії. А то ще, як би був розказав нам „все до цяти“, тоді була б лиха година. Бо що в його є, то ми бачимо докладно досить з його „віршів“. Там де нема таланту, його місце займають штубацькі вигукки в роді висше цитованого. Автор обрїхує і себе і тим хоче підійти читача. Робить комічну позу і наївно думає, що як він нам щось приобіцяє, назве нас „лихими супостатами“, то се вже заступить йому талач і переконає читача про скриті десь далеко „поетичні скарби“. „Я маю, но не хочу показати вам нічого“—говорить автор тоді, коли ми бачимо, що в його немає нічого.

Але те все помпатично названо „стогоном життя“. Як в середині книжки немає нічого, то хоч треба поставити острий, приваблюючий заголовок зверху на окладинці. І ставлять ся всякі „Хрести і Стогони життя“ там, де їх ніяк не можна добачити ся. Життя в тих віршованих рядках нема ніякого, тому й про стогін не можна говорити. Нема й ніякої поезії і вся та писанина позбавлена вартости.

І. Лизанівський.

Т. Колесниченко. „*Пиймав облизня!*“ (Перекапустили). Жарт на одну дію. Видання друге. Київ. 1913. Ціна 12 коп.

Той факт, що книжка ся в короткім часі виходить вже другим виданнем, мимоволі зацікавив мою увагу і примусив ближче познайомитись з сим „жартом“. Поминаючи такі літературно-художні шедеври, як жарти А. Чехова, ми взагалі звикли дивитись на „жарти“ якомсь легковажно, не надаючи їм серйозного значіння, і вимагаючи від них хіба веселой дотепности, оригінальної фабули і взагалі сміху—нехай безпретенсійного, але натурального, зорового. За зразок такого невинного, але майстерно зробленого жарту, можна вважати надр. одноактівку Васильченка „На перші гулі“.

Тільки з такою міркою я приступив до читання і зазначеного вгорі жарту д. Колесниченка. На жаль, мої надії розлетілись як дим, лед-

ви я прочитав дві-три сторінки. Проте рецензентська мужність змусила мене „перетравити“ сю невдячну „жвачку“ до кінця, — і от в коротких словах мої вражіння. Річ абсолютно бездарна, нікчемна і з естетично-художнього погляду прямо таки шкідлива, як інсекта. Яко водевільний шаблон, вона стоїть без порівняння нижче навіть таких відомих шаблонів, як „Сатана в бочці“, „Бувальщина“ „Гласний“, хоч автор, очевидно, їх брав собі за зразок. Підіймаєть ся завіса. Дівчина Катря „сидить біля столу підперши голову руками“ і співає; далі говорить монольоґ, висловлюючи в нїм тугу за милим, що десь пропав без вісти на війні з японцями („гапошками“). Приходить подруга Христя, балакає, співає сольо, потім дуєтом з Катрею, а з усього того мені стає ясно, що Катря вже засватана за якогось Семена, небожа селського „облаката“ Харлампія. Потім вдирають ся в хату (хто їх кликав?) парубки і дівчата і говорять неможливі дурниці та сварять ся між собою. Являєть ся з нареченим і Харламшій — якийсь балаганний монстр, що меле такі дурниці і такою улично-тарабарською мовою, від якої аж нудно стає. Далі приходить Логвин, Катрин батько і каже, що чомусь (а чому — не каже) він передумав і „весілля ніякого не буде“. Счиняєть ся сварка. Логвин бере батога, бе та ганяє по хаті Харлампія з його небожем, аж поки ті не втікають з хати. Іде кудись і Логвин. Знов, вже крадькома, приходить Харламшій а за ним і небож. Сцена з вишиваннем чужої горілки. (І тут шаблон!) Голос Логвина за хатою. Харламшій з небожем тікають вікном. Входить Дмитро, коханець Катрин, що щасливо повернув ся з війни. Він промовляє монольоґ на зразок Семенового з „Дай серцю волю“. Далі знов говорить ся і дієть ся багато дурниць і нарешті, звичайно, Катрю батько віддає за Дмитра, а конкурента на її руку разом з його опікуном виганяє.

„А бодай тебе! Бачили ви таких дурнів?“ питаєть ся автор словами Логвина — „Ні, не бачили і раді-б ніколи не бачити“, — скажемо щиро у відповідь і ми автори.

Коли се й „жарт“, то поганий, брудкий жарт над мистецтвом. над літературою, над здоровим глуздом, — жарт, що автори не робить чести, а публіці і читачам робить велику шкоду, усуючи природний естетичний смак у малосвідомих людей і принижуючи в них достоїнство „людини“.

Та навряд чи зрозуміє се та голова, що вимудрувала сей жарт. Бог з нею!.. Своєю рецензією я хотів би перестерігти хоч тих, кого могло-б звабити „друге видання“ сієї дурниці.

М. У—ко.

Нові книжки.

Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси том VII. ч. I роки 1626—1638. Київ-Львів 1913. Ціна 2 карб.

Проф. Володимир Антонович: Виклади про козацькі часи на Україні. Друге виданє. Чернівці 1912, ст. XXIV+232 16° („Бібліотека для молодежи“ ч. 3) — Ціна 1. 20 Кор.

Михайло Яцків: Смерть Бога. Нариси й новелі. Львів 1913, ст. 97 („Новитня бібліотека“ ч. 13—14)

Володимир Гнатюк: Народні казки. З образками Володимира Кобринського. Львів 1913. Видане Українсько-Руської Видавничої спілки, ст. IX, +168. Ціна 1. 50 Кор. в оправі 2 Кор.

Твори Степана Руданського. Том I. Накладом Т-ва „Просьвіта“ у Львові, 1912. („Руска письменність“ IX, 1).

Звіт товариства „Просьвіта“ з діяльності за час від 1 січня 1910 до 31 грудня 1912 р Львів, 1913 ст. 164 8⁰.

Звіт з діяльності Т-ва Краєвий Союз ревізійний українських стоваришень господарських, позичкових, торговельних за 1911 рік. Під ред. дир. Ом. Саєвича. Львів 1912. Ціна 5 к.

Е. Г Зелігер. Синя фльота. Сьвітова повість. Часть I, переклад М. Лозинського. Львів 1913, ст. 301, 8⁰.

Ukraino stelo. Зоря України. Monata illustrata gazeto № 1. Januaro 1912. Kolomea.

Новая жизнь. Общественный и литературный журнал. Львовъ 1913. № 1, январь. № 2 февраль.

Янко Купала. Шляхом жыцьця. Поезії С.-Петербургу 1913. Ціна 1 рубль 25 коп.

М. Коцюбинський. Тіни забутих предків. Видання Укр. Руськ. Видавн. Спілки. Київ-Львів 1913. Ціна 65 коп.

О. Кобилянська. Через кладку. Повість. Видання Укр.-Руськ. Видавн. Спілки. Київ-Львів 1913. Ціна 1 рубль.

М. Яцків. Блискавиці (суспільна студія) Видання Укр.-Руськ. Видав. Спілки Київ-Львів 1913. Ціна 65 коп.

Др. Ів. Франко. Панщина і її скасування в 1848 р. 2 видання. Вид. Укр.-Руськ. Видав. Спілки. Львів 1913. Ціна 50 коп.

Від редакції.

Редакція Літературно—Наукового Вістника постановила признати книжку за лютий 1914 року для пошани столітнього ювілею Шевченка. Тих шан. громадян, які хотіли б взяти участь в сій книжці своїми писаннями звязаними з памятею Шевченка—чи белетристичними творами, чи розвідками, чи цікавішими матеріялами, редакція просить сповістити її до 1/VIII про свою участь (з поданням теми), а самі рукописи надіслати до 1/XI.

Редакція.
